

УЛУҒБЕК ҲАМДАМОВ

**БАДИИЙ ТАФАККУР
ТАДРИЖИ**

МОНОГРАФИЯ ВА МАҚОЛАЛАР

**Тошкент
«Янги аср авлоди»
2002**

*Ушбу китобимни бувим Ҳавохон ая Абдулло қизи ва отам
Абдуваҳоб Каримжон ўглига бағишлайман.*

Муаллиф

*Улугбек Ҳамдамовнинг «Бадий тафаккур тадрижи» ном-
ли монографияси XX аср ўзбек шеъриятининг тадқиқига ба-
ғишланган. Маълумки, бу асрга келиб шеъриятимиз ҳам маз-
мунан, ҳам шаклан ўзгарди, янгиланди. Тадқиқот объекти
жуда катта даврни таъкил этади, бироқ у обзор шаклида
эмас, балки унда айнан шу катта даврда рўй берган бадий
тафаккурдаги улкан силжишлар моҳияти ва қонуниятлари-
ни очиб беришга ҳаракат қилинади.*

Расмий тақризчилар: Филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ

Филология фанлари доктори,
профессор Собир Мирвалиев

Ҳ $\frac{4702620206}{356(04)-2002}$ 2002 йил

ISBN 5-633-01381-6

@ Улугбек Ҳамдамов, «Бадий тафаккур тадрижи» «Янги аср» авлоди, 2002

МОНОГРАФИЯ

1-фасл

XX АСР АДАБИЁТИМИЗ ИДРОКИГА ДОИР

Ҳар бир янги давр ибтидосида шу чоққача босиб ўтилган йўл — мозийни англаш эҳтиёжи ҳам инсон, ҳам жамият олдида пайдо бўлади. Чунки Бугун ва Эртанинг илдизлари ҳаминша айнан Кечанинг бағрида қоимдир. Шу нуқтаи назардан қаралганда келажакка талпинар эканмиз, орқага қайрилиб, унинг табиатини тушунишга чоғланамиз, ўтмишни яқиндан таниб, ютуқ ва хатолардан сабоқ олмоққа тутинамиз. Нафақат аср, балки 2000 йиллик якун топиб, янги юз ва минг йилликка қадам қўйганлигимиз ва юқоридаги рақамлар оддий гап эмас. Агар шундай бўлганда эди, у ҳақда тўхталиб, нимадир айтиш илинжида таралдудланмасдик. Биз бу рақамлар замирида аввало, инсониятнинг тамаддун силсиласида навбатдаги босқичга кўтарилаётганини назарда тутамиз. Яъники, кейинги юз йил мобайнида фан ва техника соҳасидаги ютуқлар бутун дунё жамоатчилиги эътиборини ўзига ром қилиб қўйди. Аввалги ҳаётнинг хийла турғун ва ўта бемалол мароми илим-фан ва техника ривожини натижасида шиддатли тус олди. Ва инсон ўзгарди: унинг тушунчалари, дунёқараши, қадриятлари бошқачаланди. Бу — биринчи чизиқ. Иккинчи чизиқ эса ўз мамлакатимизда кейинги юз йил ичида рўй берган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар ва уларнинг ватандошимиз тафаккур тарзига таъсири масаласидир. Ана шу икки йўналишдаги омиллар XX аср кишисини аввалги даврларникидан беқиёс даражада фарқлантириб юборди. Худди шу ўзгарган Инсон адабиётда, жумладан, шеърятда акс этди. Янги юзйилликка ва шу билан бирга, янги ижтимоий — сиёсий ҳаётга кириб бораётган кунимизда XX аср кишисини аввало, тафаккур тадрижи ва унинг ижтимоий-психологик асослари нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш Бугуннинг Эҳтиёжидир. Айни ишонч XX аср ўзбек адабиёти бадий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик омиллари борасида кўпдан кўп изланишлар олиб боришни тақозо этади.

XX аср ўзбек адабиётини, унинг тараққиёт босқич ва омилларини юксак бадийлик мезонларини назардан қочирмаган ҳолда,

айни чоғда, масалага кенгроқ ракурса ёндошиб, турли хил ижтимоий-психологик шароитлардаги Инсонни, унинг қалб тебранишларини, тафаккур тарзини, буларнинг реал ҳаёт билан алоқаси қонуниятларини ҳам тадқиқ этиш алал-оқибатта сиз билан биз ўтган юзйилликда қандай яшадик, ишонч ва эътиқодимиз, дунёқарашимиз, кайфиятимиз... нималардан иборат эди? — каби ўнлаб саволларга жавоб топишда ёрдам беради. Чунки жамият ҳаётининг ўтмишини англаш унинг бугуни ва эртаси учун ҳаммаша ҳам ўғит вазифасини ўтайди. Зеро, яқун топаётган юз йиллик ўзбек адабиётида саналган жиҳатларнинг барчаси мужассамки, уларни англаб, навбатдаги илмий-назарий юришлар учун мустаҳкам заминга эга бўлсак, дея яхши ният қилсак арзийди. Шу маънода, аввало, «XX аср ўзбек адабиётининг ғоявий-тематик тадрижи» масаласини қайта кўриб чиқиш керак. Дарҳақиқат, XX асрда инсон жуда кўп воқеаларни, эврилишларни бошидан ўтказди, озмас-кўпмас нақ учта ижтимоий тузумни кўрди ва буларнинг бари адабиётимизда қайсидир маънода акс этди. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги бурилиш ва ўзгаришлар гоҳида адабиётимизнинг бош мавзусини белгилади. Баъзан эса ижодкор, айниқса, ижодкор-шоир ҳар қандай ижтимоий долзарб муаммоларни бир четга йиғиштириб қўйди, испан файласуфи ва эстетика Ортега-и Гассет таъбири билан айтганда «кўз қорачигини ичкарига қаратди» ва ўз кўнгил дунёсининг кашфига берилди. Буларнинг ҳаммаси XX асрда рўй берди ва улар шу давр адабиёти, хусусан, шеърятининг ғоявий-тематик даражасини белгилади. Масала моҳиятини теранроқ англаш учун назаримда ишни аввало, ижодкор ва давр муносабатига тўхталишдан, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири даражаларини тарихий-илмий-назарий жиҳатдан аниқламоқдан бошлаш керакка ўхшайди. Назаримда, биз ушбу масалани икки жиҳатга кўра четлаб ўтолмаймиз. Биринчидан, ҳар бир тадқиқотчининг индивидуал ёндошувига кўра, иккинчидан, ҳар бир давр яхлит ҳолда тадқиқот объекти қилиб олинар экан, айни шу давр ва ижодкор-шахс ўртасидаги ўзига хос муносабат характерини аниқлаш заруратига кўра. Чунончи, Чўлпон шеърятини мутолаасидан сўнг биз поэзияни ижтимоий, Рауф Парфи шеърятини билан танишгандан кейин руҳий ва яна айрим шоирлар ижодида етакчи ўрин тутувчи ишқий лирикага дуч келгач эса уни инсоннинг қоникмаган биологик майлларини ифода этувчи ҳодиса деб аташга мойиллик сезамиз. Ле-

кин ҳақиқат уларнинг биттасидагина эмас, балки ҳаммасида, ҳаммасининг бирлигидадир. Аммо ана шу шеърият даражасини кўпинча ва асосан, у ёзилган давр, даврнинг ижтимоий-сиёсий-психологик муҳити белгилаб беради. Даврнинг ўзи эса ҳали тубдан ўзгаришга учрамаган ижтимоий муҳитдир. Ижтимоийликнинг турланиши даврлар алмашинуви демакдир.

Кўринадики, ҳар қандай санъат асари маълум маънода даврнинг ҳам маҳсули. Бироқ ўртада шахс, шахс-шоир мавжудлигини ҳам ёдда тутамиз, албатта. Агар бундай бўлмаганда аср боши истибдод даврида ҳамма шоирлар Чўлпон сингари истиқлол дардида ёниб куйлаган бўларди, 60-70-йилларда Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи, Омон Матчон, Ҳалима Худойбердиева каби инсонни, унинг кўнглини тараннум этган бўларди, 70-йиллар авлоди янглиғ ижтимоий адолатни, истиқлолни зимдан соғиниб, серташбеҳ ашъор битарди. Йўқ, фақат бармоқ билан саноқли шахс-шоирларгина давр пульсига қўлини қўйгани ҳолда чинакам шеърият намуналарини бера олдилар. Демак, давр шахсни тебратди, шахс эса шеърни. Ўз навбатида шеър одамларга таъсир қилди, одамлар эса даврга. Демак, шахс даврдан олиб, даврга берди. Кўринадики, шахс-шоир аввало, давр ва шеър ўртасидадир. Даврнинг руҳи шеърда қандай ва қай даражада акс этиши ўртада турган шахсга, унинг салоҳиятига боғлиқ.

Ҳеч бир иккиланишларсиз айтиш мумкинки, ғоясиз шеър бўлмайди, ҳатто бир гулни тараннум этган тўрт қатор шеърнинг ҳам ўз ғояси бўлади. Лекин XX асрга келиб ўзбек адабиёти, жумладан, шеърияти баъзан хоҳлаб, баъзан ихтиёрсиз равишда фақат ҳукмрон мафқурани акс эттирувчи воситага айланиб қолган даврларни ҳам бошдан кечирди. Унинг санъат эканлиги, ҳар нарсадан олдин инсон қалбининг энг нозик тебранишларини сўзга кўчирадиган ноширлик вазифаси нутилди. Бу ҳол айниқса, 30-йиллардан кейин, қачонки, собиқ шўро ҳокимияти мустаҳкамланиб, ўз сўзини ўткази оладиган даражага етгандан сўнг янада авж олди. Ва қарийб истиқлолгача давом этди. Бироқ шуни ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, лириканинг ғоят даражада мафқура-лашувини фақатгина шўроларгагина тақаб қўйиш адолатдан бўлмайди. У ҳамма замонларда у ёки бу даражада яшаб келган ва бундан кейин ҳам яшаб қолади. Бу ўринда бизнинг вазифамиз — ўзбек адабиётининг айнан XX аср давомида ижтимоийлашувига жараёнини текшириш мисолида умуман шу ҳолнинг ўзига хос қонуниятларини тадқиқ этишдир.

Албатта XX аср ўзбек адабиёти нафақат ижтимоий-сиёсий руҳ-ни ифода этган, балки айни чоғда ўзининг жуда салмоқдор меди-татив қисми билан ҳам эътиборимизни тортади. Бу ҳол, айниқса шеърятимизда яққол акс этади: Чўлпондан бошланган, Ойбек ва Миртемирда давом эттирилган, 60-70-йиллар авлодлари то-монидан фаол ривожлантирилган, ниҳоят, 90-йиллардан ўзининг навбатдаги босқичини яшаётган кўнгил шеърятининг пайдо бўлиш ва ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ҳам адабиёти-миз илмининг вазифаларидандир.

Ижод табиати яна шуниси билан мураккабки, шўро давридаги ҳар қанақа тарғибу ва ташвиқотга, дабдаба-ю назоратга қарамай, адабиётимизда инсоннинг кўнгил ҳолини, руҳ кайфиятини акс эт-тирувчи шеърлар барибир яратилаверган. Ҳолбуки, бундай шеър-лар учун Чўлпону Ойбек, Абдулла Орипову Рауф Парфи каби қатор шоирларимиз дурустгина танбехлар олганлиги адабиёт тарихидан яхши маълум. Лекин ижодкор руҳ барибир ўзининг асл ҳолини баён этишдан воз кечмаган. Демак, XX аср ўзбек адабиёти, хусусан, шеърятти ҳукмрон мафкуранинг таъсир доирасидан баъзан чиқа олган ва ўз асл вазифасини адо этишга ҳаракат қилган.

Аср бошида жадид адабиётининг идеали, аввало, юрт озод-лиги ва миллатнинг тикланиши билан боғлиқ қатор масалалар бўлган эса, собиқ шўро даврида адабиёт идеали кўп жиҳатдан ҳукмрон мафкуранинг соясида қолиб кетди. Ҳатто айтиш мум-кинки, империянинг ғояларига деярли тенглашиб қолди. 60-йил-ларга келганда эса шеърятда инсоннинг камолоти, Ватан, ша-рафли ва ҳалол меҳнат, яхшилик, эзгулик деган тушунчалар қай-сидир маънода идеал вазифасини ўтаган бўлса, 70-йиллардан бу ёндаги ўзбек шеъряттида ижтимоий адолат, Ватанни севиш ва ҳатто Ватан истиқлоли мавзулари (рамзлар воситасида) шоир-нинг идеали даражасида куйланди. Собиқ империя қулагач эса маълум муддат шеърят идеалсиз — таянчсиз қолди ва таскин-сиз бир алфозда кўнгил пучмоқларида «жон сақлаш»га уриниб кўрди. Ниҳоят, мамлакатимиз мустақилликни эълон қилиб, ўзини ҳар соҳада тиклай боргани сари жамиятнинг қайтадан ўз ижти-моий идеали пайдо бўлиши зарур ва ҳатто секин-аста шаклла-ниб бормоқдаки, шубҳасиз, бу ҳам ўзбек адабиётининг, шеърят-тининг эртанги кунда ўз аксини топади.

Ниҳоят, яна бир масала: адабиётнинг ғоявий-тематик мазму-ни унинг поэтикасига, поэтик мундарижасига таъсир кўрсатади.

Насримиз ва назмимиз поэтикаси ҳар хил сабабларга кўра кўп бор ишланган. Шунга қарамасдан, поэтикани ўз ҳолича эмас, балки унинг турли хил ижтимоий-маиший шароитдаги ҳолатини текшириш мақсадга мувофиқдир. Яъни жамиятнинг турли хил кайфияти ва адабиёт муносабати, биринчисининг иккинчисига таъсири муаммолари ҳамда чегараларининг қонуниятлари диққат марказида турмоғи лозим.

Чунончи, конкрет бир давр — XX аср ҳаёт ритмининг бево-сита насримиз, драматургиямиз ва шеърятимиздаги акси масалаларини ўрганиш жудаям қизиқарли ва керакли илмий натижаларга олиб келади. Чунки ушбу аср давомида ҳаёт ўз ритмини бир эмас, бир неча бор ўзгартирди, аynи ўзгачалик эса янги ва бошқа адабиётнинг куртак очишига, гуллаб-яшнашига шароит яратди. Масала моҳиятига теранроқ тушиб борганимиз сайин юқорида кўриб ўтганимиз ижтимоий ва медитатив асарлар илдизларини, уларни ўз бағрида етиштирган заминни илғай бошлаймиз. Демак, адабиётдаги, хусусан, шеърятдаги янгиланиш қайсидир маънода ҳаёт ритмининг ривожланиб бориши билан ёнма-ён тарзда ҳам содир бўладиган жараён экан.

Юқоридаги жараёнлар қонуний равишда жанр ва ифода йўсинидаги ўзгаришларга, янгиланишларга олиб келади. Масалан, шеър — шоир ижодининг маҳсули. Шоир – жамиятнинг бир парчаси, унинг ижтимоий, маиший, маданий ҳаёт тарзидан таъсирланиб яшаган инсон. Бас, шундай экан, жамият ҳаётидаги у ёки бу даражадаги ўзгаришлар шоир ижодида у ёки бу шаклдаги жанр ва ифода йўсинларини пайдо қилади. Буни бошқачароқ ҳам айтиш мумкин: янги жанр ва ифода йўсинларининг вужудга келишига айнан ҳаёт ритмининг ўзгариши, ижтимоий, маиший, маданий ҳаётимиздаги янгиланишлар сабаб бўлади. У янги кайфиятнинг меваси, шоир воситалигида жамият эҳтиёжининг қондирилиши йўлларидаги ҳаракатлардир. Илгари вазнга — муайян шеър қолипига шоирнинг кўнгил кайфияти туширилган бўлса, XX асрга келиб ижодкор кайфиятининг вазнига қараб шеър шакли танлана борди, ҳатто бундан-да каттароқ ишга қўл урилди: янги, синтетик вазнлар «ихтиро» этила бошланди.

Шу маънода XX аср ўзбек шеърятини, умуман адабиёти шаклида рўй берган улкан ва кескин бурилишларни шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлган воқеа-ҳодисаларнинг табиий оқибатлари билангина тушунтириб бўлади. Чунончи, тарих-

дан маълумки, арабларнинг таъсиридан сўнг то XX асрнинг бошларига қадар назмимиз асосан арузда ёзилиб келинган, XX асрга келганимизда эса аруз тарихий вазн даражасига тушиб қолди. Унинг ўрнини аввало бармоқ, қолаверса, сарбаст эгаллади. Бироқ бу ҳолнинг қонуний сабаблари нималардан иборат эканлиги алоҳида тадқиқотлар майдонида яна-да теран, яна-да кўламли илмий далиллашни тақозо этадики, буларнинг ҳаммаси яшаб ўтганимиз XX аср моҳиятини ёрқинроқ тасаввур қилишимизга имкон яратади.

Жамиятнинг ижтимоий-маданий ҳаракати давомида адабиёт шакллари у ёки бу даражада турланиб-ривожланиб борар экан, ўзгариш ҳар нарсадан олдин ижодкор «мен»ида пайдо бўлади. Агар ижодкор «мен»и янгиланмас экан, унинг атрофга, воқеликка муносабатида ўсиш бўлмас экан, асарларидан катта ўзгаришни кутиш мумкин эмас. Зеро, адабий «мен» айнан ижодкорнинг «мен»идан озикланади деймиз. Чунки у баъзан ижодкор «мен»ига тенг маънода бўлса, баъзан ундан кенгроқ ё торроқ бўлишига қарамай, алал-оқибатда шоир ё ёзувчи «мен»ининг қандайлиги-га боғлиқ бўлиб яшайди.

XX аср ўзбек шеърляти лирик «мен» такомилли деганда биз аввало, жадид шеърлятидаги Ватан озодлиги ва яхлитлиги учун, миллатнинг обод ва маърифатли келажаги учун, тараққиёт учун қайғураётган шеър қаҳрамони билан юзма юз келсак, собиқ шўролар даврида ҳукмрон тузумнинг тарғиб ва ташвиқи остида мавжуд мафкурага сидқидилдан ишонган, унинг манфаатларига ҳамоҳанг яшаётган, лекин, барибир, тинчлик ва фаровонликни, бирдамлик ва ҳамкорликни ёқлаётган лирик «мен» билан учрашамиз. Бу вақтда лирик «мен»нинг эътибори кўпроқ ташқарига — жамиятдаги ўзгаришларга қаратилган ва унга маҳлиё бўлган эди. 60-йилларга келганда лирик «мен» миқёсни кенгроқ олди ва бир пайтнинг ўзида ҳам ташқаридаги воқеликка, ҳам ўз кўнгил ҳолатига муносабат билдиришга ҳаракат қилди. 70-йилларга ҳам шу ҳол кузатилади, бироқ бу авлодда жамиятда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан танқидий руҳ кучайди, ҳатто фақат танқид эмас, балки унда ўзгаришлар қилиш кераклигига имо-ишоралар қилди, баъзан ҳатто рамзий чақириқларгача журъат этилди. 80 - ва 90-йиллар шеърляти лирик «мен»ида эса жамиятда рўй берган глобал ўзгаришларнинг баъзан тушкун, баъзан эса кўтаринки таъсири акс этди.

Умуман олганда, XX аср ўзбек адабиёти, жумладан, шеър-ияти турли хил тузумдаги жамиятнинг ижтимоий, маиший, маданий ҳаёти заминида туғилган, хилма-хил моҳият ва шаклга эга ғоят мураккаб бир ҳодисаки, уни чуқур тадқиқ этиб, илмий баҳосини бериш, шу асосда адабиёт назариясига таалуқли янги натижаларни қўлга киритиш ҳамиша ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади.

2-фасл

ДАВР, ШАХС ВА ШЕЪРИЯТ

Кўп асрлар оша давом этган ижтимоий муносабатлар инсонни инсон айлаганлигига бугун ҳеч ким шубҳа кўзи билан қарамаса керак. Шунинг учун ҳам бу ҳақиқатни бироз бўрттириб, ижтимоий ҳаёт маймунни инсонга айлантирди, дея эълон қилишди. Аслида узоқ эволюцион йўлни босиб ўтган мавжудот инсоннинг ўзи эди. Маймун меҳнат воситасида инсонга айланди, деган лoфни асл маънода эмас, балки кўчма маънода қабул қилсак, сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмаган бўламиз. Чунки шундай қилинганда одамнинг маймундан тарқамаганлигини айтиш билан бирга инсоннинг ҳозирги ҳолга келишида меҳнатни, ижтимоий ҳаётнинг буюк родини эътироф этамиз.

Маълумки, меҳнат кишиларни кўплашиб, жамоа бўлиб яшашга, жамоалар эса ижтимоийлашувга олиб келди. Инсонни эра-мизгача «сиёсий ҳайвон», асримизда (XX) эса «ижтимоий мавжудот» деб атадилар ва бунда ана шу мулоҳазалардан келиб чиқилди. Назаримизда, шу ўринда масаланинг нозик бир тарафига эътибор бермоқ керакки, ижтимоийлик инсонни майдонга келтирдими ёки унинг ўзини инсоннинг моҳияти юзага келтирдими? Бу ҳол беихтиёр «товуқ олдин пайдо бўлганми, тухум» деган ўша қадимий саволни киши ёдига тушириши табиий. Илм-фаннинг ривожини шуни исбот қилмоқдаки, одамзод туғилмасидан илгари она қорнидаёқ программалаштирилади. Бас, шундай экан, ҳали дунёга келмасидан аввалоқ инсоннинг моҳияти белгиланиб қўйилади. Унга кўра инсон ижтимоий мавжудотдир. Демак, ижтимоийликни, аввало, инсоннинг ўзи майдонга келтирди, ижтимоийлик инсоннинг фитратидан ўсиб чиқди. Бу қараш ижтимоий ҳаётнинг онгни белгилашига асло зид келмайди. Аксинча улар-

ни бир-бировининг қонуний давоми ўлароқ қабул қилсак, тўғрироқ бўлади. Демоқчимизки, агар инсон моҳиятида ҳозир етиб келганимиз ижтимоий ҳаётни яратувчи ва унга мувофиқ келгувчи уруғлар бўлмаганда эди, одамзоднинг турмуши масалан, ҳайвонотникига монанд ривожланарди. Бу фикр одамзод эволюциясининг ибтидосига тааллуқли бўлиб, ҳозир туғилаётган чақалоқ онгини, шубҳасиз, ижтимоий ҳаёт белгилайди, дея оламиз. Чунки башарият шу чоққача босиб ўтган йўлни унинг қайта ўтмагига ҳожат йўқ. Бугуннинг кишиси эволюциянинг ҳаракат чизигига нисбатан энг сўнгги босқичида турибди. Лекин бугун туғилаётган чақалоқ онги ҳам ўз моҳиятига кўра ижтимоийликни қабул қилишга мойилдир. Ахир ҳайвонлар орасида яшаган «маугли»ларнинг умри одатдагидан қисқа бўлишига сабаб уларнинг ижтимоий ҳаётдан узилганлигида эмасмикин? 1799 йилда овчилар Франция жанубида жойлашган Евверона ўрмонидан топиб олинган 12 ёшли боланинг қисмати бизнинг олдимизга талай саволларни қўяди. Психолог Ж.Годфруа¹нинг ёзишича Виктор (уни шундай деб номлашган - У.Ҳ.) қисқа вақт ичида икки оёқда юришни, одамлар ишлатадиган нарсалардан фойдаланишни ўрганиб олган ва энг муҳими, у биронта маймун қобил бўлмаган нутқнинг илк шаклларига эга эди. Лекин Викторнинг жамиятга кўникувидаги муваффақиятлари ана шулар билан чегараланган. Ва у 40 ёшида вафот этган. Годфруа савол ташлайдики, агар болада инсонга хос аломатлар бўлса, нега у одамлар орасига қайтгандан кейин ҳам жамиятнинг тўлақонли аъзосига айланолмади? Айни пайтда Ҳиндистонда ва Сальвадор ўрмонларидан топилган беш ёшли «кичкина Тарзан»ларни қайта тарбиялаш мумкин бўлганини қайд этади.

Кўриниб турганидек, бу ўринда чиқарадиган хулосаларимиз бироз бошқача бўлади. У олдимизга бир-бирини зидди бўлган қатор саволларни қўяди: инсон моҳиятан ижтимоий мавжудотми ёки унинг ижтимоийлашуви фақат муҳит ва тарбия орқали юзага чиқадими?

Назаримда, битта Виктор мисоли билан, яъни унинг жамиятга бутунлай қўшилиб кетолмаганини айтиш билан ижтимоийлик одамзоднинг илдизида эмас, дея олмаймиз. Бундай хулосага келиш учун бир эмас, балки бири-иккинчисини айнан тасдиқловчи ўнлаб, юзлаб мисоллар керак бўлади. Қолаверса, туғилгандан бошлаб то 12 ёшгача одам боласи билан мулоқотда бўлмай, ўзи

ёлғиз ўрмонда яшаган Викторнинг юқорида Годфруанинг ўзи тан олган муваффақиятлари ҳам бўш жойда пайдо бўлган эмас, балки, бу ҳол менингча, инсоннинг моҳиятида барибир ижтимоий ибтидо борлиги билан изоҳланади. Жуда кўп олимлар, жумладан, Годфруа ҳам ҳаётнинг пайдо бўлишини инглиз табиатшуноси Чарлз Дарвиннинг 1859 йилда эълон қилган «Хилларнинг пайдо бўлиши тўғрисида» (О происхождении видов) деб номланувчи назариясига асосланиб, илк одамлар 8 млн. йил аввал шарқий Африкада юз берган геологик катаклизм оқибатида иқлимнинг ўзгариши билан пайдо бўла бошлаган, дейишади. Ўрмонда қолган гуруҳ олдинги ҳаёт тарзини давом эттирган, иккинчи, кейинчалик баланд уйлар билан қопланган пасттекисликда қолган гуруҳ эса ўзгарган муҳитнинг шартларига мослашиб яшашга мажбур бўлган ва шулар илк одамлар экани айтилади². Яъни уларнинг фикрича, маймунни одамга айлантирган бирдан бир куч - муҳит, ўзгарган ҳаёт тарзи. Демак, инсониятнинг бугун эришган цивилизация даражаси ҳам муҳитнинг меваси, ижтимоийлик ҳам одамзоднинг ҳаёт шартларига мослашиш жараёнида туғилган воқелик, холос.

Булардан шундай хулоса чиқарса бўладими, одамзод босиб ўтган эволюцион йўлни сунъий равишда яратиш билан ҳозирги шимпанзе ва орангутанларни ҳам инсонга айланиши таъминланади. Наҳотки? Ҳаётнинг аввало, сувда пайдо бўлиб, секин-аста қуруқликка, ҳавога тарқалгани, дастлаб бир ҳужайрали мавжудот бинога келиб, кейин кўп ҳужайралига айлангани ва шу тарзда миллиард йиллар давомида миллионлаб мавжудот хиллари ажралиб чиққани ҳақидаги қарашларга эътироз туғилмайди. Бироқ икки хил муҳитга тушиб қолган битта хилдан маймун ва одам бино бўлди дея, инсоннинг бугунги ҳолига келишини ташқи факторгагина боғлаб қўйиш мавжуд ҳақиқатнинг фақат бир томонини кўрсатади. Чунки инсонни инсон айлаган иккинчи, инсон моҳиятини ифода этувчи ички фактор ҳам борки, назаримда тамаддуннинг бугунги кўриниши, ижтимоийлашув айни шу ердан ибтидо олади. Яъни инсонни, унинг ижтимоий моҳиятини фақат 8 млн. йил аввал Африкада содир бўлган ўша геологик катаклизм оқибати билангина боғлаш уни тасодиф билан боғлашдек гап. Аслида эса мавжудотнинг қайси бир хили маймунга ва фақат маймунга, бошқа бир хилининг эса одамга ва фақат одамга айланиши қонуният бўлиши керак. Агар масалага шу тарзда

ёндошсак, ижтимоийликнинг инсон моҳиятидан, уни мавжудотнинг бошқа хилларидан ажратиб турувчи руҳий асосидан илдиз отганига гувоҳ бўламиз. Ва муайян ижтимоий психологик кайфиятли даврни ўзида акс эттирувчи адабиёт ҳам ўзининг энг тегир томирлари билан ўша асосдан сув ичишини кўрамиз. Демокримизки, инсон ва ижтимоийётни бир-биридан ажратиб ўрганиб бўлмайди, улар бир-бировини тақазо қилувчи иккита қутбга ўхшайдики, бирисиз иккинчиси ўз моҳиятини йўқотади. Шунинг учун ҳам айниқса, XX аср аввалига келиб, инсонни асосан ижтимоий мавжудот сифатида ўргана бошлашди, ҳатто баъзи бир мамлакатларда бу ишга шу даражада ружу қўйишдики, оқибатда «инсон - социал мавжудот» деган ақидадан келиб чиққан ҳолда ҳаётни қайта қурмоқчи бўлишди. Мен муваффақиятсиз яқунланган шўролар ҳаракатини назарда тутаяпман. Нега муваффақиятсиз? Чунки аввало, инсон фақат социал мавжудот эмас. У яна биологик, руҳий асосларга ҳам эга, ўз ҳаётида айни шу жиҳатларни ҳам ифода этилишига эҳтиёжманддир. Лекин шўролар бу билан ҳисоблашмай, К.Маркс «Капитал»и ва бошқа асарларида илгари сурилган ғояларни чала ўзлаштириб, янада тўғрироғи, Маркс ғояларини ўз мақсадларига мослаган³ равишда дунёда социалистик мамлакат яратмоқчи бўлишди. Яратишди ҳам. Бироқ у бор-йўғи етмиш йил яшади. Бунинг бир сабаби - собиқ Иттифоқ мустамлака сиёсатини юргизган бўлса, яна бири, эҳтимол асосийси - давлатнинг яшаш тарзи инсоннинг социал мавжудотлиги асосида ташкил этилганди. Йўқса, урғуни инсоннинг жинсий майлига, яъни унинг биологик тарафига берган З.Фрейд асарлари таъқиқланмасди. Руҳий илдиз билан боғлиқ соҳалар, қарашлар (хусусан, дин) қувғин этилмасди...

Албатта, инсонни ҳаракатлантирувчи куч фақат унинг социал мавжудотлиги дея иккала оёқни бир этикка текиб олиш қанчалик янглиш бўлса, инсонни бошқарувчи асосий фактор - жинсий майлгина, дейиш ҳам шунчалик хато эди. Бинобарин, даставвал К.Г.Юнг ва А.Адлер каби олимлар устозлари Фрейд назариясини бирёқламаликда айблашган бўлса, кейинчалик психоанализ отасининг ўзи ҳам хатосини тушуниб етган. Инсон шахсини ўрганишнинг энг оптимал варианти дея Фромм инсоннинг дунёга, бошқа одамларга, табиатга ва ўз-ўзига муносабатини тадқиқ этишни ҳисоблайди. Айни пайтда биологик факторлар ролини асло камситмайди. Демак, Фромм Фрейддан фарқли

ўлароқ, инсонга биосоциал мавжудот деб қаради ва бир қадам олдинга кетди.

Буларнинг ҳаммаси асосан, инсонни ўрганишнинг ғарбона йўллариidir. Хўш, инсонга шарқ мутафаккирлари қандай қарайди ва уни ким ўлароқ тақдим этади? Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, шарқ уйғониш даврининг барча буюк мутафаккирлари инсонни тушунтиришда унинг руҳий тарафига урғу беришган. Таъбир жоиз бўлса, руҳни инсоннинг илдизи ўлароқ қабул қилишган. Марказий Осиёда ушбу қарашнинг шаклланишида Ислом дини асосий ролни ўйнаган. Муқаддас китобда «Албатта биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта биз у Зотга қайтгувчилармиз»⁴ дея буюрилади. Демак, фалсафий қарашларимизнинг кейинги ўн асрлик ривожидида ислом руҳи етакчилик қилади. Бу дунёқарашга кўра бани одамни Худо яратди ва ўлимдан сўнг инсон яна Эгасининг ҳузурига қайтади.

*Тинглагил, най не ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардан шикоят айлағай.
...Кимсаким тарк айлади ўз аслини,
Қайта излар рўзгорин васлини*⁵.

деб ёзади Жалолиддин Румий. Дин фалсафасига кўра вақтида жаннатда яшаган инсон таъқиқланган мевани еб қўйгани учун ер юзига қувилган. Бинобарин, жаннат - аслий ватанидан йироқ тушгани учун одамзоднинг заминдаги ҳаёти кўпинча ғурбатдан иборатдир. Шунинг учун ҳам най, яъни ризвондан бадарға этилган инсон шикоят айлайди. Худди ўз аслини, рўзгорини тарк айлаган кишининг яна уни қўмсаб ўргангани сингари. Лекин ҳамма ҳам эмас, балки шу ҳолини англаган, руҳий илдизи қўпорилиб кетмаган зотларгина «айрилиқлардан шикоят айлайди».

Хулоса қилиш мумкинки, инсон ҳам ижтимоий, ҳам биологик, ҳам руҳий илдизга эга, уларнинг жамини ўзида жо қилган мураккаб мавжудот. Демак, биз инсон ва унинг фаолияти тўғрисида бирон бир фикрни айтишга чоғланар эканмиз, ана шу илдизларнинг барчасига асосланишга мажбурмиз.

Шеърият эса инсоннинг барча мураккабликларини ўзида жамлаган шундай бир объектдирки, уни тадқиқ этиш орқали биз инсонга яна-да яқин борамиз. Чунончи, Чўлпон шеърияти мутолаасидан сўнг биз поэзияни ижтимоий, Р.Парфи шеърияти билан танишгандан кейин руҳий, аксарият шоирлар ижодида етакчи ўрин

тутувчи ишқий лирикага дуч келгач эса уни инсоннинг қониқмаган биологик майлларини ифода этувчи ҳодиса деб аташга мойиллик сезамиз. Лекин ҳақиқат уларнинг биттасидагина эмас, балки ҳаммасида, ҳаммасининг бирлигидадир. Аммо ана шу шеърининг даражасини кўпинча ва асосан у ёзилган давр, даврнинг ижтимоий-сиёсий-психологик муҳити белгилаб беради. Даврнинг ўзи эса ҳали тубдан ўзгаришга учрамаган ижтимоий муҳитдир. Ижтимоийликнинг турланиши даврлар алмашиниши демакдир.

А.Ориповнинг жуда кўп баҳсларга сабаб бўлган «Тилла балиқча» деган шеъри «Менга алам қилар, тилла балиқча Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...»⁶ деган ҳукм-хулоса билан якунланади. Шеърнинг рамзийлиги ўз йўлига, лекин уни шу ҳолида тушунишга уриниб кўрайлик: яъни умри кўлмакда хас ва ушоқ еб ўтган балиқчани кўз олдимизга келтирайлик. Дарҳақиқат, унинг шу ҳовузчадан бошқа биладиган дунёси йўқ, чунки туғилибдики, шу ерда яшайди, улғайибдики, яна айни кўлмакда. У ўзга сувларни бир бор кўрган бўлсайди, дунёнинг кенг ва рангбаранглигига дуч келарди. Йўқда. Демак, тилла балиқчанинг дунё тўғрисидаги тасавури шу ҳовуздан нарига ўтолмайди. (Аслида, бу унинг нуқсонини эмас, балки аччиқ қисмати дир). Худди шундай инсон ҳам ўз даврининг фарзандидир. Таъбир жоиз бўлса, даврни ҳовузга қиёс этсак, инсон унинг бағрида сузиб юрган балиқчадир. Кўринадики, инсон шахси кўп жиҳатдан ўз даврининг маҳсули: давр кайфияти, йўналиши, ҳоли, умуман, қандайлиги инсонда унинг хатти-ҳаракатида акс этади. Буни ҳам биологик, ҳам психологик нуқтаи назардан асослаш мумкин. Чунончи, одамзоднинг биологик мавжудот сифатидаги озиғи ҳам, унинг организми қабул қилаётган дори-дармон ҳам, экологик муҳит ҳам у яшаётган давр «истеъмол»ига мувофиқдир. Инсон психологияси ҳам асосан давр психологиясининг бир парчаси сифатида намоён бўлади. Одамзоднинг мақсад интилишлари, ўй-фикрлари, қувонч ва ташвишлари, кечинмалари - ҳамма-ҳаммаси яна ўша даврга, даврнинг муаммоларига жудаям боғлиқ ҳолда туғилади. Ойбек ўз ижодининг аввалида, яъни Чўлпонга эргашиб, андак ҳазин шеърлар ёзиб юрган вақтида эмас, балки анча кейин - қачонки ҳаётда социализм тўла ғалаба қозонган ва социалистик метод ягона ижодий услуб дея тан олинган, қолганлари ҳаётдан сиқиб чиқарилган, адабиётга партия йўл-йўриқ бериб турган

ҳамда адабиёт «улуғ келажак» сари отланган жамиятнинг мафкура ўчоқларидан бири ўлароқ майдонга тушган бир паллада шундай деб ёзади «...Бизнинг лирика ҳам қайғу, аламга сиғинувчи, сукунат ҳаётдан лаззатланувчи «он»ни тутишга, эгоизмга мойил, кишини ухлатувчи, элитувчи лирика эмас. Бизнинг лирика ҳаётнинг, улуғ давримизнинг, курашнинг қайноқ туйғуларини, тошқинликларини, янги турмуш гўзалликларини куйлаш ва ўқувчига ғайрат, завқ яратиш, ишлаш туйғуларини бағишлови лозим»⁷.

Шоирнинг бу фикрлари ё биров олдин ё биров кейин эмас, балки айнан давр янги турмуш яратиш ишига жуда зўр бераётган маҳалда туғилди ва айтилди. Шунинг учун ҳам уни бугунги кун юксаклигидан туриб танқид қилишнинг ҳожати йўқ. Чунки инсон туғилар ва ўсиб-унар экан, даврга хос хусусиятларни ўзига сингдиради. Демак, унинг потенциали тахминан давр потенциалига яқин, унга монанд ривожланади. Даврда қандайдир ўзгаришлар: кўтарилиш ё пасайишлар юз бердими, буларнинг ҳаммаси давр кишининг ҳаётида, ўй-фикрларида акс этади. Лекин бу дегани инсон боласи даврдан кўчирилган нусха дегани эмас. Даврнинг муҳри шахс фаолиятига ўз изини қай даражада қолдириши ҳар бир кишининг ўзига: унинг табиатига, тарбиясига, ахлоқига, мақсад интилишларига, дунёқарашига боғлиқ. Ўз навбатида буларнинг ҳаммаси айланиб яна шахс туғилиб ўсган ижтимоий муҳитга - даврга тақалади. Лекин шунга қарамай ўз даврининг фарзанди бўлиши баробарида ҳақиқий шахс даврлар оша, сарҳадлар оша фикрлаши мумкин ва аслида ҳам шундай. Назаримда шу ўринда шахснинг ўзи ким ёки ҳеч бўлмаганда биз «шахс» деганда кимни назарда тутишимизни аниқлаб олишимиз керакка ўхшайди.

Авалло, ҳар битта одамни индивид деб атасак, инсоннинг навбатдаги - бир поғона баланд босқичи шахснинг мақомидир. Ҳа, индивидликдан шахсликка қадар бир поғона бор, лекин шундай поғонаки, унга кўтарилиш учун умрлар сарфланади. Шунда ҳам муваффақият, юзта, мингта ва баъзан миллионлаб одамлар орасидан саноқлигина кишиларга насиб этиши мумкин. Чунки шахслик аввало, инсоннинг ўз табиатига қулоқ тутиши ва ҳаётини қалбининг эшитганлари измига солиш ёки ҳеч бўлмаса шунга уринишдир. У ўз фитратига уйғун равишда танлаган йўлидан бошига ўлим келсин, қайтмайди. Чунки шахс ўзликни ифода қилишни саодат деб

билади. «Шахс, - деб ёзади К.Г.Юнг, - алоҳида тирик мавжудот туғма ўзига хослигининг тамомий ифода бўлишидир. Шахс - энг юксак ҳаётний матонат натижаси...»⁸. Ҳақиқий шахс ҳамиша ўз аниқ мақсадига-миссиясига эга ва унга ишонади... Бу (унга) ён бериш мумкин бўлмаган илоҳий қонундек таъсир қилади, кўпчилик ўз танлаган йўлида ҳалок бўлади, деган факт бундай миссияли кишини сескантирмайди. У ўз табиатига бўйин суниши зарур...»⁹.

Демак, шахс фақат шароитнинг - муайян даврнинггина маҳсули бўлиб қололмайди. У даврга хос хусусиятларни ўзига сингдириши мумкин, лекин ўз миссиясини - англанган вазифасини адо этиш йўлида ҳар қандай давр чегарасини ёриб ўтади. Мунаққид Р.Қўчқоров Шавкат Раҳмон ҳақидаги бир мақоласида шундай ёзади: «Бу шоир вазиятнинг эмас, қисматнинг шоири. (Яъни ўз миссиясининг, ички овозининг таржимони - У.Ҳ.) Унга давр эмас, у даврга мавзу беради...»¹⁰. Нафсиламрини айтганда, тарихда ҳар қандай соҳада туб бурилишлар ясаш ҳам, оламшумул кашфиётлар яратиш иши ҳам айни шахслар¹¹ зиммасига тушиб келган. Гарчи бундан қарийб 700 йил аввал шахс дейилмаса-да, лекин менингча, биз назарда тутган фазилатлар соҳиби бўлган зотлар ҳақида Жалолиддин Румий ёзади: «Олим агар амирлар соясида олим бўлишни ўйламаса, унинг билими ибтидо ва интиҳода Оллоҳ учун қилинган бўлади. Унинг тутган йўли ва кўрсатган фаолияти савоблидир. Чунки яратилиши шундайдир, балиқ сувдан бошқа ерда яшай олмаганидек, у ҳам бундан ўзгасини қилолмайди. Унинг қўлидан келгани шу. Бундай бир олим ҳаракатларини бошқариб йўлга солиб турган нарса ақлдир. Ҳамма ундан кўрқади ва инсонлар баъзан билиб, баъзан билмасдан у таратган нурдан баҳра оладилар. Хуллас, бундай бир олим амир ҳузурига борса, зоҳиран у зиёрат қилган, амир эса зиёрат қилинган бўлади. Аммо амир олимдан ҳамма вақт юксалишга чорловчи бир қувват - ёрдам олади, олимнинг эса амирга эҳтиёжи йўқ, чунки у бадавлатдир, нур сочаётган қуёш кабидир, иши таъмасиз кўмак бермоқ, эҳсон этмоқдир. У тошлардан лаъл ва ёқут қила олади, таркиби тупроқдан иборат бўлган тоғлардан мис, олтин кумуш ва темирмаъданлар ясайди. Тупроқни тозалайди, ёшартиради. Дарахтларни турли-туман мевалар билан бойитади. Иш - эрмаги бағишламоқдир, ҳаля қилмоқдир»¹².

Кўриниб туриганидек, улуғ мутасаввиф шахс — олим даражасига кўтарилган, ҳаётини ниймон амрига бўйсундирган комил инсон ҳақида фикр юритмоқда. Фарбда эса бундай инсон шахс деб

юритилади. Ёки уни Ф. Нитше бироз идеаллаштириб, олий инсон (сверх человек)¹² деб атайди. Лекин моҳиятда Фарб ҳам, Шарқ ҳам ўз индивидлик қобигини ёриб чиқиб, тор шахсий ғаразлардан умуминсоний манфаатларни ҳимоя этиш даражасига кўтарила олган сара инсонларни назарда тутадими, XX аср ўзбек шеърятининг бўйи бастини ҳам шахслик мақомига эришган ёки ўша йўлда ўша миссияни дея яшаб ўтган, яшаётган шоирлар ижоди белгилайди. Хўш, «ўша йўлда, ўша миссияни дея яшаётган» деган иборани қандай тушуниш керак? Маълумки, «комил инсон» лафзи юксак тушунчани ўзида жамлаган бўлиб, кўпинча у идеал ҳисобланган. Индивидликдан (одамликдан) баланд кўтарила олган ва ўзини ўзи камол топтиришда давом этаётган кишининг манзили камолот, комил инсонлик бўлган. Унга эришиш ниҳоятда камчилик зотларгагина насиб этганига қарамай, ўзини ўзи, ўзи орқали Худони англаш жаҳдидаги одамлар барибир бу машаққатли йўлдан воз кечмаганлар. Биз шахс табиатидан келиб чиққан ҳолда XX аср ўзбек шеъряти қиёфасини белгилайдиган, унда турли бурилишлар, ўзгаришлар содир этган шоирлар ҳақида фикр юритганимизда уларнинг ҳам ана шу камолот мақомига эришган дея даъво қилмаймиз. Чунки даъво асоссиз ва янглиш бўлар эди. Зеро, XX асрга келиб, юқоридаги тушунчалар ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан бир мунча ўзгаришларга дучор бўлди. Ўрта асрларда комилликкача бўлган йўл бизнинг назаримизда А рақамли жадвалда кўрсатилганидек бўлса,

А)

<i>Ҳар қандай одам</i>	<i>Оллоҳга ва унинг Пайгамбари Муҳаммадга инонган зот, иймон эгаси</i>	<i>Шариат маърифат, тариқат, ҳақиқат йўлларини босиб ўтаёт-</i>	<i>Комил инсон</i>

XX асрга келиб, Фарбда қуйидагича (Б рақамли жадвал:)

Б)

<i>Индивид</i>	---	<i>шахс</i>

ёки мана бундай:

<i>Индивид</i>	<i>шахс</i>	<i>олий инсон</i>

шаклида тушунилган. Албатта, юқоридаги жадваллар жуда уму-

мий нуқтаи назарларни акс эттирган бўлиб, масалани теранроқ ва атрофлича ўрганмоқчи бўлсак, яна бошқа, хусусий қарашларга ҳам дуч келамиз. Жумладан, улуғ мутасаввуф Фаридиддин Аттор камолотга фақат ишқ воситасида эришиш мумкин, деб ҳисоблаган ва ҳоказо. Бироқ, XX асрга келиб, шарқда «комил инсон» тушунчаси бир қадар ўзгарди, деб ёздиқ. Бу нарса аввало, дунёнинг бир-биридан хабардор бўлиб туриш, ҳар томонлама интеграция имконларининг ўсганлиги, ўзаро товар, ахборот алмашиш суръатининг жадаллашгани ва оқибатда, бутун ер куррасининг талай қисми яхлит ижтимоий кайфият касб этгани билан изоҳланади. Ўтган асрдан бошлаб бу кайфият Фарбдан Шарққа томон «юрди». Тарихий ўсишда бир неча асрдан буён турғунлик палласини бошидан кечираётган Шарқ Фарбга эргашишга, қайсидир ўринларда унга тақлид қилишга, унинг кайфиятига киришга мажбур қолди. Бу кайфиятга кўра энди шарқликларнинг дунёқарашида реаллик, моддийончи назар кучайди. Чунки техника кириб келган ва у ҳаётга кенг тадбиқ этилганди, жамиятда ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар жадаллашган, асрлар давомида бир жойда депсиниб турган кўпгина Шарқ мамлакатлари яна олдинга юра бошлаганди.

Моддий оламнинг ҳаракатга келиши мамлакат инфраструктурасини, жамият кайфиятини, унинг устувор қадриятларини тубдан ўзгартириб юборди. Натижада комил инсон концепцияси инсон ва жамият тарбиясининг асосини ташкил этган қадрият сифатида ўзининг янги мазмунига кўчди. Бу шундай мазмун эдики, энди унда ҳаракатдаги жамият ҳаёти билан чамбарчас боғлиқлик, унинг келажаги учун қайғуриш яшарди. Шахснинг миссияси энди ишқ эмас, ёки оғир ва шарафли тасаввуфий йўллари босиб ўтиш эмас, балки фидойилик, ўзликни, кўпчиликнинг манфаати, жумладан, Ватан озодлиги йўлида фидо қилиш бўлиб дунёга келди. Биз юқорида «комил инсонлик шундай баланд мартабани, унга етишиш жуда камчиликка насиб этган», деб ёздиқ. Аслида бу сўзнинг том маъносида ҳеч ким комил инсон бўлолмайди. У - бир идеал. Идеалки, кишини ҳамиша ўзига - юксаликка, юксалишга чорлайди, унга маънавий озуқа, енгилмас ва тоза руҳ бағишлайди, идеалки, эвазига бутун бошли умрни талаб этади, лекин шунда ҳам етилмайди, у - мангу йўл... XX аср аввалига келиб, комил инсон вазифасини давр жароҳатини ўзгарди ўлароқ қабул қилган ва юрт озодлиги, унинг порлоқ кела-

жаги учун курашган, бу қутлуғ йўлда азиз жонларини-да берган шахслар бажара бошлашди. Бундай шахслар энг аввало, адабиётда ўзларини кўрсатди: мафкурада Бехбудий, назмда Чўлпон, насрда Қодирий, илмда Фитрат... Улар индивидлик қобигини ёриб чиқиб, шахслик мақоми сари дадил илгариллаган, демакки, комиллик йўлида шахдам одим ташлаган улуғ сиймолардир. Шахс яна давр дардини кўради, уларга тўғри ташхис қўйиб, даволаш йўлларини топади, омади чопса, даволайди ҳам. Биз Бехбудий ё Фитрат, Қодирий ё Чўлпон ҳақида гапирганимизда шу нарсани англаймизки, улар бутун бир миллат олдига давр қўйган улкан, кечиктирилмас муаммоларни аввало, тўғри идрок этганлар, сўнгра асосийларини муваффақиятли ҳал этганлар. Ёлғиз Чўлпон мисолида айтайлик. Давр шундай эдики, халқ бир томондан ичдан емирилган, амирлик ва хонликлар қарамоғида эзилган бўлса, иккинчи ёндан чор Русияси босқини аламини тортаётганди. Кўп ўтмай, ҳокимият учинчи бир ёв - шўролар қўлига ўтди. Юртнинг мустамлакачилик олови баттар алангаланди. Демак, ботинда ҳам, зоҳирда ҳам битта зўр муаммо, битта улкан дард пайдо бўлди - Ватан озодлиги. Чўлпон шеърятининг бошдан охирига қадар бир чизиқ - озодлик ғояси чизиғи узилмай ўтади.

Халқ ҳам моддий, ҳам маънавий қашшоқ бўлиб, уни тубдан кўтаришнинг асосий йўли маърифат эди. Чўлпон шеърятида яна бир чизиқ - халқни маънавиятга, маорифга чорлов туғилди.

Давр ҳаёт-мамот даражасидаги сиёсий масалаларни ҳал қилаётганди, Чўлпон шеъряти сиёсий шеърят бўлиб жаранглади.

Ҳаёт ҳали мисли кўрилмаган миқёсда ижтимоий муаммоларни кўндаланг қилиб қўйганди, Чўлпон шеъряти ижтимоий шеърятга айланди. Фақат буларгина эмас, Чўлпон шеърятида бироз кейин Ойбекда давом этган «соф лирика» - кўнгил шеърятининг илк куртаклари очилди. Аслида, мавзулар ўз йўлига. Қайнаб турган симобдек бўптурган ана шу давр айна шу моҳиятига яраша янги бир шакллари тақозо этаётганди. Бу нафақат адабиётда, балки, умуман, ҳаётнинг ҳамма соҳасида шундай эди. Чўлпон эса адабиётда Бехбудий, Фитрат ва Қодирийлар билан бирга ана шу улуғ ишни амалга оширди. У давр руҳи билан тўйинган мазмунга ўзга либос, янги ва муносиб шакл кийдирди. «...20-йилларда Чўлпоннинг учта шеърӣ тўплами босилган. Булар — «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923) ва «Тонг сирлари» (1926). Муболағасиз айтиш мумкинки, ўша давр адабий

ҳаётида катта адабий ҳодиса бўлган бу тўпламлар янги ўзбек шеърини учун том маънода пойдевор бўлди»¹³, деб ёзади профессор О.Шарафиддинов.

Беҳбудий ва Ҳамза драмада, Қодирий прозада, Фитрат, Ҳамза ва асосан, Чўлпон поэзияда ўзларининг илк уринишлари билан янги ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйганлар сафидан жой олдилар.

Демак, давр шахсни тебратди, шахс шеърни. Ўз навбатида шеър одамларга таъсир қилди, одамлар эса даврга. Демак, шахс даврдан олиб, даврга берди. Кўринадики, шахс - шоир аввало давр ва шеър ўртасидадир. Даврнинг руҳи шеърда қандай ва қай даражада акс этиши ўртада турган шахсга, унинг салоҳиятига боғлиқ. Агар таъбир жоиз бўлса, шундай деган бўлардим: даврнинг руҳи, кайфияти нур бўлса, шахс ана шу нурни бир нуқтага тўплаб, ўзидан ўтказувчи шаффоф жисм - фокусдир. Бу томонда иссиқлик илинжида турган одамларнинг қачон ва қандай оловга эга бўлишлари ўша жисм(линза)нинг нечоғли ишга яроғлилигига - шаффофлигига боғлиқ. Р.Қўчқор ана шундай шахс - шоир ҳақида «Бу шоир вазиятнинг эмас, қисматнинг шоири. Унга давр эмас, у даврга мавзу беради», деганда масаланинг фақат бир томонини назарда тутди. Юқорида кўрдикки, шоир ҳам даврдан олади, ҳам беради. Олдин олади, кейин беради. Менинча, индивидлик қобигини ёриб чиқиб, шахслик мақоми сари илгарилаётган шоирларгина даврга нимадир (мавзу) беришга қодирдир. Лекин аввало, у ҳам ўз даврдан мавзу олишга мажбур, чунки у шу даврда истиқомат қиляптими, унинг оғриқларини ҳар кимдан илгари ўз баданида ҳис этади ва дард қоғозга шеър бўлиб тўкилади. Демак, шоир даврдан олади. Бироқ у ўзгаларга тақлид қилиб, чайналган мавзуларга эргашмайди, балки илк мавзу чизиғини унинг ўзи тортади. Эҳтимол, Р.Қўчқор «у даврдан мавзу олмайди» деганда шуни назарда тутмоқчи бўлгандир. Лекин нима бўлганда ҳам шоир осмондан тушган фаришта эмас, у ҳам шу заминнинг, у ёки бу жамиятнинг, даврнинг фарзанди экан, унинг асарлари истаса-истамаса, хоҳ тўғридан тўғри, хоҳ айланма йўллар (рамз, символ, тарихга мурожаат...) ёрдамида, барибир, ўз даврига келиб тугашаверади. Фақат у билан битта хавф - давр қобиғида қолиб кетиш хавфи ҳамиша ёнма-ён юрадики, агар у шоирнинг фитратида шахсликка даъвогар интилишлар бўлмаса ва айни вақтда улар парвариш этилмаса. Шахс - шоир ўз дав-

рининг мавзуларини куйлаши мумкин ва зарур, лекин шундай куйлайдики, натижада у умумдавррий, шу билан бирга умуминсоний моҳият касб этади. Чўлпоннинг машҳур шеърдан ўқиймиз:

*Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан;
Кишан кийма, бўйин эзма,
Ки, сен ҳам ҳур тугилгонсан!..¹⁴*

Шеърда асосан ҳурлик, озодлик ғояси илгари сурилган, унда инсонни то тирик экан, кишан киймасликка чорлов бор. Бори шу. Лекин биз уни ҳануз севиб ўқиймиз. Чунки бу шеър ўз даврининг маҳсули бўлиб дунёга келганлиги билан бир қаторда ўзга даврларга ҳам хитоб қила олади. Бунинг асосий сабаби шеър ифода этаётган мазмун ва уни ифода этаётган шаклнинг мутаносиблигида, энг муҳими, озодлик мавзусининг умрбоқийлиги билан изоҳланади. Бошқача айтсак, башарият бор экан, одамзод хоҳ у, хоҳ бу мазмун ва кўринишда кимгадир ёки нимагадир қарам бўлиб қолиш хавфи билан доимо ёнма-ён яшайди. Яъни ҳурлик, озодлик мавзуси бизнинг ҳар биримизга ҳамиша дахлдор ғоя бўлганидан, биз шундай мавзулар санъаткорона акс эттирилган бадиият намуналарига бефарқ қарай олмаймиз.

Бироқ бу бадиий асарнинг таъсир қуввати фақат мавзунинг умумбашарий ва умумзамонийлиги билан белгиланади, дегани эмас. Асло! Чунки бир хил тупроқ ва гил икки хил табиатли, икки хил маҳорат ва тажрибали наққош қўлида икки хил маъно, икки хил шакл касб этганидек, ҳар қандай муқаддас, глобал мавзу ҳам турли хил шоирда турлича акс эттирилади. Қолаверса, ҳар қандай моҳирона ишланган мавзу ҳам ҳар қанча умумзамоний бўлмасин, унинг ўқувчига таъсир қуввати турли даврларда турлича кечади. Хусусан, Чўлпоннинг юқорида парча келтирилган «Кўнгил» деб аталган шеърининг ўқувчига таъсир кучи ўз даврида (шеър 1922 йилда, мамлакатимиз чоризмдан сўнг Шўролар томонидан қайта истило этилган вақтда ёзилган) бошқача, ҳозир, юртимиз озодликка чиққан паллада яна бошқа хилдир. Шеърни шеър ёзилган давр муҳити стилтирди. Шоирни ҳам давр тарбиялади. Демак, шоир «Кўнгил» шеърига сингдирган дард - озодлик қайғуси билан ёнма-ён ўсди, улғайди. Демак, ўша дардни шоир билан бирга чеккан давр ўқувчиси учун шеърда акс этган руҳ тоза эди, ўз замониники эди. Бинобарин, улар шеърга сингдирилган

дардли маънони шоир назарда тутган маънога энг яқин тарзда тушунганлар ва шунга яраша таъсирланганлар. Мен «эстетик завқ олганлар» деб эмас, балки «таъсирланганлар» деб ёздим. Чунки эстетик завқ учун нафақат шоир (умуман, ижодкор)дан, балки асарга материал бўлаётган у ёки бу ҳодиса, нарса ва жараёндан ҳам маълум масофага узоқлашиш лозим. «Кишан кийма, бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсан!» дея мурожаат қилаётган билан бирга, уни эшитаётган ҳам ўша вақтда ҳақиқатан озод эмас эди. Алаалхусус, шеърда акс этган дарднинг - оловнинг ичида ўқувчининг ўзи ёнарди. Бинобарин, у ўз дарди туширилган шеърдан фақат қаттиқ мутаассир бўлиши мумкин эди, холос. Ўқувчининг эстетик завқ олиши учун эса оз эмас, кўп эмас, 70 йил керак бўлди, ўзга ижтимоий-сиёсий-психологик кайфиятга эга бўлган давр зарур бўлди. «Кўнгил» шеъри давр маҳсули ўлароқ шоирнинг ўз замондошларига қарата айтган дардли хитоби ва, шеър қандай мақсадда бўлган бўлса, вақтида шундай тушунилган эса-да, бугунги ўқувчи учун унинг маъно сарҳадлари анча кенгайган. Бугун шеърни истило этилган ўлканинг эмас, балки озод мамлакатнинг фуқароси сифатида ўқиймиз. Аввало, шунинг ўзидаёқ шеърнинг таъсир кучи ўзгаради. Бугун биз шеърга шўролар томонидан босиб олинган қадим Туркистон дардини-нинггина эмас, балки умуман, хоҳ у сиёсий-иқтисодий, хоҳ маънавий-мафкуравий моҳиятда, хоҳ бутун бошли мамлакат, хоҳ битта инсон мисолида бўлсин, булардан қатъи назар, ҳар қандай қарамликка, қулликка қарши исён - мурожаатнинг мужассами ўлароқ қараймиз. Бу нарса шуни кўрсатадики, ҳар битта давр бошқа даврдан ўзининг муайян сиёсий-ижтимоий-психологик кайфияти билан фарқ қилади. Шеър, умуман, ҳар қандай санъат асари, ана шу муҳит-кайфиятдан ўсиб чиқади ва баъзан ўз давригагина хизмат қилса, баъзан ўзининг рамзийлиги, кўп маъно қатламлилиги боис бошқа замонлар истеъмолига ҳам кириб бораверади. «Кўнгил» шеъри ана шу иккинчи тоифадаги шеърлар сирасидан. Умуман, Чўлпоннинг бутун фаолиятини, эрк ва озодлик учун кураш тимсоли, деб айтса бўлади. Ва шоирни айнан эрк куйчиси бўлиб майдонга келтирган ташқи омил давр эди, унинг ижтимоий-психологик муҳити эди. «Шеърятда давр тушунчасининг ўзига хос хусусияти бевосита инсон шахси билан уйғунликда тажассум топди. Гарчанд, давр тушунчаси орқали инсониятнинг ўтмиши, ҳозир, келажаги ёки инсон умрининг мазмуни,

моҳияти тўғрисида гап борса-да, у энг аввало, ҳаёт, воқелик ва инсон шахсияти билан алоқадорликда намоён бўлади»¹⁴, деб ёзади профессор Н.Раҳимжонов. Бундан ҳам шу нарса аёнлашадиги, даврга хос бўлган бош хусусиятлар шеърятга бевосита шоир шахси орқали кўчади. Айни пайтда шоир шахсининг ички қувватини, унинг табиатидан келиб чиқувчи йўналишларни парвариш айловчи ёки улар йўлини тўсувчи айнан ташқи муҳит - давр кайфиятидир. Чўлпонни юрт истило этилган вақтда туғилиши ва камол топиши унинг ижод лейтмотивини инсон эрки ва мамлакат озодлиги масаласи ташкил этиши учун реал замин яратди. 1919 йилда ёзилган «Робинзон Крузо» романи муаллифи Даниэль Дефо ҳақида эса бутунлай бошқа фикрни айтиш мумкин. Д. Дефо чор томони денгиз ва уммонлар билан ўралган, бинобарин шу факторлар билан боғлиқ турли хил саргузаштлар, ғаройиб ҳодисаларга бой мамлакат - Англияда туғилди ва ўша муҳитда тарбия кўрди. Адиб ижодининг катта қисмини айнан саргузаштлар ташкил этади ва улар орасида энг машҳури «Робинзон Крузо»дир. Энди хаёлга эрк берайликда, Чўлпонни «Робинзон Крузо» романи, Даниэль Дефони эса Чўлпоннинг юрт озодлиги ғоясига йўғрилган оловли шеърятини билан ёнма-ён тасаввур қилиб кўрайлик. Ҳеч ёпишмайди. Бунинг биринчи сабаби улар яшаган муҳитнинг, воқеликнинг, демакки, даврларнинг турфалигидир. Кўринадики, давр ҳам ижодкорга мавзу беради. Лекин нега унда озодлик ғояси замондошларда Чўлпон даражасида куйланмаган? Айни шу ерда биз шоир шахси - ички факторга дуч келамиз. Демак, шундай хулоса яшаш мумкин: Давр шеърят деб аталмиш кўзгуда акс этади. Лекин бу акс шоир шахси призмасидан ўтган маҳсулдир. Шу билан бирга шеърят нафақат шоир ёки нафақат давр фарзанди, балки у бир вақтнинг ўзида ҳам ички фактор - шоир, ҳам ташқи фактор - давр кесишган нуқталарда туғилган оламдир.

Хўш, бу давр шеърятда қандай акс этади? Уни «кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитса» бўладиган, яъни тутқич берадиган жиҳатлари борми? Бошқача айтсак, аср аввалида битилган шеърда акс этган давр руҳини юзийлик адоғида ёзилган шеърниқидан фарқлаб олса бўладими? «...Давр фалсафий мавзулар ичида энг абстракт характерга эгаллиги билан ажралиб туради. Сабаби, унинг моддийлашган конкрет бир шакли йўқ. Бу абстрактликка фақат инсон фаолиятигина конкретлик бахш эта олади»¹⁶. Дарҳа-

қиқат, давр ўз табиатига кўра анча мавҳум тушунча. Уни бошқа тушунчалар - муҳаббат, ҳаёт, ўлим, табиат билан қиёс этилганда ҳам «тутиб оладиган жиҳатларининг нисбатан камлиги билан ажралиб туради. Биз «нисбатан камлиги» деб ёздик. Профессор Н.Раҳимжонов эса «унинг моддийлашган конкрет шакли йўқ» дея ёзади ва давр мавзусини табиат мавзусига қиёсан олади. «Табиат мавзусини олайлик. У конкрет, аниқ бир моҳиятга эга; яъни табиат ўзининг ранги, бўёқлари, жисми, оҳанги билан, эмоционал ҳис-туйғу ва интеллектуал фикр уйғотиши билан муайян аниқ шакл-шамойилга эга»¹⁶. Назаримда ҳар битта даврнинг ҳам хос хусусиятлари мавжудки, ўз навбатида буларда у ёки бу даражадаги моддий кўринишларга эгадир. Чунончи, 60-йилларда инсон космосга учди. Демак, космик кема ҳам шу даврда ихтиро этилди. Мазкур оламшумул воқеага бағишланган шеърлар ҳам асосан шундан кейин ёзила бошлади. Шеърлардаги космик кема - бир деталь, лекин шундай деталки, унда даврнинг руҳи, давр илғор ақлларининг интилишлари тажассум топган. Ёки яна Чўлпонга қайтсак. Шоирнинг табиат ва ҳатто ёр ҳақидаги кўплаб шеърлари ҳам бора-бора юрт қайғуси, озодлик дардига боғланиб кетади. Чунки юрт истило этилган, таланган, хўрланган бир вақтда шоир кўнглига ватан хурлигидан ўзга дард сизмаган. Бинобарин, давр руҳи Чўлпон шеъриятидаги эрк ва озодлик сари интилишда бир қадар конкретлашган.

Демак, даврнинг проф. Н.Раҳимжонов таъкидлаганидек, «моддийлашган конкрет бир шакли йўқ». Бироқ даврнинг руҳи, унинг интилишлари, ғоялари у ёки бу шаклларда моддийлашуви ва конкретлашуви мумкин. Даврнинг абстракт характериға «фақат инсон фаолиятигина конкретлик бахш эта олади» деганда профессорга эътироз туғилмайди. Шунга кўра у давр руҳининг шеърда акс этишини қуйидагича изоҳлайди: «Шеърдаги давр тушунчаси ижтимоий-сиёсий воқелик билан боғлиқликдаги инсон ҳаёти билан белгиланади. Шеърият инсоният учун яратилар экан, шоир учун давр миқёси замондошлари ҳаёти, инсон тақдир билан характерланади; инсоннинг бугунги ҳаёти, тушунча ва тафаккури билан узвий боғлиқликда намён бўлади»¹⁷.

Албатта, даврнинг руҳи асосан, шу даврнинг ижтимоий-психологик муҳитида яшаётган шахс - шоирнинг ёки унга замондош бўлганларнинг «назари» орқали шеърга кўчади. Бинобарин, ҳар бир даврнинг сиёсий-ижтимоий-психологик кайфияти ўша давр

моҳиятини белгилайди. Қачонки, жамиятнинг ижтимоий-психологик кайфияти ўзгарса, демакки, шу мамлакатда даврлар ҳам алмашади. Кўринадики, давр тушунчаси ҳар қанча мавҳум бўлмасин, унинг сийратини очиб берувчи моҳияти ҳамisha мавжуд ва шеърятдаги давр тушунчаси аини моҳиятда яшар экан.

Биринчи бобдан хулосаларимиз қуйидагича:

– шеърят ижтимоий ҳодиса сифатида инсоннинг руҳий моҳиятидан ибтидо олади. Шу маънода одамзоднинг ҳозирги ҳолга келиши, яъни инсоннинг инсонга айланиши фақат ташқи омил - ташқи шарт-шароитларгагина боғлиқ жараён бўлмай, аини пайтда ички омил - инсоннинг зоти билан, унга жойлашган руҳий моҳиятнинг ижтимоийлик шаклида намоён бўлиши ҳамдир. Яъни ижтимоийлик ташқаридан ёпиштирилган ёрлик эмас, балки инсоннинг қонида мавжуд моҳият бўлиб, унинг узоқ эволюцион йўлни босиб ўтиши натижасида башарият бугунги тамаддунни қўлга киритди. Шеърят ана шу моҳиятнинг намоён бўлиш шаклидан биридир;

– ҳар қандай яхши шеър марказида ўзининг қувонч ва ташвиши, орзу ва армони билан Инсон туради. Шеърни таҳлил қилар эканмиз, биз худди шу инсондан, унинг табиатидан, мақсад ва интилишларидан, яна-да тўғриси, инсон ҳақидаги ўз тасаввуримиздан келиб чиқамиз. Инсон тўғрисидаги тасаввурларимиз кўп жиҳатдан у ёки бу дунёқарашга асосланган олимларнинг методологиясидан ҳам сув ичади. Ўз навбатида ушбу методологияларнинг аксари инсонни ё материалистик ёхуд идеалистик нуқтаи назардан талқин этишга мойил бўлади. Яъни уларнинг бири инсон ижтимоий «ҳайвон» деса, бошқаси унинг биологик асосига кўпроқ эътибор беради. Учинчиси эса инсонга руҳий мавжудот сифатида қараган ва ўз назарияларини шу асосларда яраттишган. Биз эса ҳам уларга эргшиб, ҳам улардан фарқ қилиб, инсон ҳақида (хоҳ шеърятдаги бўлсин) фикр юритар эканмиз, унинг ҳамма жиҳатларини назарда тутишга ҳаракат қилдик ва шундай қилинганда инсонга, унинг моҳиятига яқинроқ бориш мумкин, деб ҳисобладик;

– шу асосда биз яқинлашажагимиз инсон моҳияти турли даврда турлича жило беради. Чунки ҳар бир давр алоҳида спецификага эга ижтимоий-психологик муҳит сифатида инсонга - шоирга ўз таъсирини ўтказди. Ва бу таъсир шоир орқали шеърга кўчди;

– шоир шахсини ҳам муайян иқлимли давр ёки даврлар етилтиради. Шунга кўра унинг шеърляти ўзи мансуб бўлган давр (ёки даврлар) руҳи билан тўйинган бўлади. Бинобарин, маълум маънода шеър давр фарзанди ҳамдир. Лекин у шу билан кифояланиб қолмайди. Шундай шеърлар борки, даврлар оша яшайди. Бунда шоир шахси муҳим ўрин тутати. Чунки шоир индивидлик қобилини ёриб, шахслик мақоми сари бошловчи йўлга чиқиб олган ёки ўша мақомга эришган бўлади. Чунки шахслик аввало, бир калла баланд бўлиб дунёга боқишдир, ўтмиш, ҳозир ва келажакни узвий боғлиқликда ва ўзаро қонуний алоқадорликда кўра билишдир, ўзликни кўпчиликнинг манфаати йўлида фидо қилиш ва энг муҳими, ҳаётни қалб амрига мувофиқ қуриш салоҳиятидир. Шоир шахси ана шундай фазилатлар соҳиби экан, шеър ҳам шунга яраша маънан юксалиб боради. Шунинг учун ҳам шахс - шоир қисмат шоири ва у даврдан мавзу олиши баробарида ўрни келганда унга мавзу ҳам беради, бера олади. Шу тарзда ҳақиқий шеърят фақат даврнинг фарзанди бўлиб қололмайди, у шахс - шоир қиёфасида баъзан даврларга ўғит беради, унинг ҳолига у ёки бу даражада таъсир ўтказати;

– шеърят шундай бир кўзгуки, унда шоир томонидан таклиф этилган давр сийрати акс этади.

3-фасл

ЛИРИКАНИНГ ИЖТИМОЙЛАШУВИ

XX асрга келиб адабиёт, жумладан, шеърятнинг мафкура-лашуви тезлашди. Аммо буни биргина шўроларнинг адабиётни ўз измларига бўйсундиришлари билан, яъни адабиётни социалистик ғояни куйлашга, тарғибу ташвиқ этишга мажбур қилгани билан тушунтириб бўлмайди. Бу - мавжуд ҳақиқатнинг бир қирраси, холос. Ҳақиқатнинг қолган қирралари шундан иборатки, XX аср арафасидаёқ мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаёт тарзида ўзгаришлар содир бўлганди. Булардан бири - чор Русиясининг мамлакатимиз ерларини босиб олиши билан боғлиқ ўзга ҳаёт тарзининг кириб келиши бўлса, яна бошқаси дунё маърифатчилиги ҳаракатининг бир қисми бўлмиш - жадидчилик ғояларининг ёйилиши эди. Буларнинг ҳаммаси тубжойнинг ўз турмуш тарзи, диний эътиқоди, маданияти, дунёқараши билан гўё бир қозонда қайнади. Бу «қайнов» инсоннинг онгигагина эмас, бал-

ки қалбигача кириб борди, уни ўз таъсирига олди. Юракларгача кириб борган нарсанинг умумий номи мафкура эди. Бу, халқ илғор қисмининг ўзи танлаб олган мафкураси - жадид ғоялари эди. Шунинг учун ҳам аср аввалиданоқ адабиётга ғоялар кириб келди ва эриш туюлмади. Чунки энди «қандай яшаймиз, қайси йўлдан борамиз, кимга, нимага эргашамиз?..» деган савол ва унинг жавоби ҳақидаги ўйлар ўша давр кишиси психикасининг бир қисмига айланганди. Айни сабаб адабиётнинг (шеъриятнинг) тез суръатлар билан мафкуралашиб боришига имкон яратди. Шеърларда тобора кўпроқ ва чуқурроқ акс этиб бораётган сиёсий-ижтимоий кайфият ва қарашлар китобхоннинг эстетик дидига уйғун тушди. Шунинг учун ҳам Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Авлоний ва бошқа шоирлар шеъриятининг асосини ижтимоий мавзулар ташкил этди. Чўлпоннинг ҳатто ёрга ё табиатга бағишланган шеърлари қатида юрт озодлиги дарди яшириниб ётади: «Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди»¹⁸.

Қолаверса, рус тили орқали дунё адабиётидан айрим намуналар кириб келди, рус адабиётидан бадиий асарлар таржима қилинди. Шеъриятнинг мафкуралашувида айни адабиёт таъсирланишининг ҳам ўзига хос ҳиссасини инкор этмаслик керак. Чунки адабиётлари ўгирилаётган мамлакатларнинг аксарият қисми (масалан, турк, рус, араб, европа мамлакатлари) тарихий тараққиётнинг нисбатан юқори поғоналарида турганлиги боис ҳам адабиётларида жамиятдаги «илғорлик» акс этмай қолмасди. «Илғорлик»ни юзага келтирувчи ижтимоий-сиёсий вазият бизда энди энди куртак ёзаётганди. Куртакларни кўриб турган шоир эса илғорроқ мамлакатлар адабиётидаги мафкуравий кайфиятга ғайр кўзи билан қарамади. Аксинча, уни қонуний бир тарзда қабул қилди. Шоирларимизнинг айниқса, турк ва рус адабиётига (Номиқ Камол, Муҳаммад Амин, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳамид, Яҳё Камол, Александр Блок, Владимир Маяковский ва бошқаларга) эргашишлари шундан.

Назаримда масала моҳиятини фақат аср аввалида рўй берган ижтимоий тарихий ўзгаришлар ва бунинг натижасида жамиятда пайдо бўлган янги кайфиятни тадқиқ этиш билангина очиб бўлмайди. Балки тарихга яна ҳам чуқурроқ кириб бориш зарурга ўхшайди.

Биринчи фаслда адабиёт ижтимоий ҳодиса ҳам эканлиги ва бу ижтимоийлик қанчалик ташқи фактор — атроф-муҳитга боғ-

лиқ бўлса, шунчалик ички омил — инсоннинг руҳий ўзагидан озиқланиши борасида қисман сўз юритдик. Лекин нега аввал эмас, балки айнан XX асрга келганда ўзбек шеърлятида ижтимоийлашув жараёни жадаллашиб кетди? — деган савол ҳануз ўз қониқарли жавобини топгани йўқ.

Нафсиламрини айтганда, яқин тарихга мурожаат қилганимизда ҳам ушбу савол бироз бошқачароқ кўринишда олимларни ҳаминиша ўйлатиб келганининг гувоҳи бўламиз. Проф. Собир Мирвалиев ёзувчи Асқар Мухтор билан «Тарихийлик ва замонавийлик» мавзусида олиб борган суҳбатида қуйидагиларни айтади: «...XX асрда замонавий ёзувчи бўлиш чиндан ҳам осон эмас. Нега десангиз, ҳаётнинг ўзи улуг танқидчи Белинский айтганидек «энига ва бўйига қараб» шундай кенгайиб, чуқурлашиб боряптики, кечаги янгилик бўлиб кўринган нарса бугун эскириб қоляпти. Хусусан, фан-техника тараққиётининг ҳаёт ҳаракатига, одамлар онги, психологияси ва дунёқарашига кўрсатаётган таъсирини айтмайсизми? Ёки халқаро воқеалардаги улкан ва кескин ўзгаришларни олиб кўринг...»¹⁹

Демак, XX аср поёнига қараб кетилар экан, юқоридаги муаммо тобора йириклашган. Ҳатто айтиш мумкинки, замон-ла у турли-туман қиёфаларга кириб бораётир. Аср тонготарида шеърлятнинг ижтимоийлашувига, имконияти уфқларининг кенгайишига сабаб бўлган омиллардан айримлари, хусусан, С. Мирвалиев айтганидек, фан-техниканинг ривожини аср адоғида ижодкорни анча мушкул аҳволга солиб қўйди. Яъники, у нимани ёзишни, қандай ёзишни билмай қолди, бетиним равишда ўзгариб, янгиланиб бораётган муҳитда универсал кайфиятни топиб куйлаш қийин келди. Шу ўринда америкалик олим Олвин Тоффлернинг мулоҳазаларини эслаш жоиз: «...Ўтган замонларда тасвирий санъатда услуб ўзгариши авлод ҳаёти давомида камдан-кам ҳолларда содир бўлар эди. Бирон услубнинг, бирон оқимнинг умри бир неча авлод ҳаёти мобайнида давом этарди. Энди эса тасвирий санъат услублари ва мактабларининг лип-лип ўтиб туришидан кўзлар қамашади. Ўсиб келаётган оқимни ва унинг тилини тушунишга улгуриб-улгурмай қарабсанки, у йўқолиб кетиб бўлибди...»²⁰

Кўринадики, санъату адабиётдаги, шеърлятдаги ўзгаришлар, хусусан, унинг ижтимоийлашувини бир ёки икки мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида рўй берган воқеалар билангина чеклан-

май, унинг илдиэлари ХХ асрга келганда, умуман, дунёдаги ил-гор халқларнинг цивилизациян даражаси билан ҳам жипс боғлиқ эканлиги ўртага чиқмоқда.

Турк олими Исмоил Порлатир эса «Янги турк шеърляти» деб номланган фундаментал тадқиқотида XIX асрдан янгилаана бошлаган турк назми ҳақида фикр юритаркан, уни асосан Оврупаннинг Туркияга кўрсатган маданий таъсири фактори билан боғлайди: «XVIII аср охирларидан XIX асрнинг илк йилларига киириларкан, турк дунёси янги бир маданий қурилма билан юзмаяюз келаётган эди. Фарб, хусусан, француз маданий ҳаётини XVIII асрнинг бошларидан эътиборан тан ола бошлаган турк зиёлиси, бир тарафдан бу янги дунёда ўзи учун керакли бўлган илм ва техникага оид маълумотларни, иккинчи тарафдан эса француз инқилобини ҳозирлаган фарбнинг фикр оқимларини измаиз ўрганарди. Бу йўлнинг очилишида Фарб билан дипломатик алоқалар ўрнатилганининг аҳамияти катта бўлди. Ҳарбий мактаблар очилиши натижасида халқ таълими ҳам ўзгаришларни бошидан кечирди. Франциядан мутахассислар келтириш ва Оврупага талабалар юбориш ишлари йўлга қўйилди. Йилдан-йилга бу олди-бердиларнинг суръати оша борди ва Истанбулда кенг миқёсда фарбий ҳаёт тарзи ўзини кўрсата бошлади. Оврупага кетган турк инсони эса, у ернинг сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаётини яқиндан таниди ва бу ҳаётни Истанбулга, ўз даврасига ташиб кела бошлади. Бу ўзаро борди-келдилар турк маданий ҳаётига ва адабий дунёсига янги қадриятлар, янги адабий турлар ва хилма-хил санъат маҳсулотларини олиб келиб қўшаётган эди...»²¹

Албатта бундай маданий алоқани аср адоғида Туркистон халқи ҳам бошидан кечирган: Муқимий, Завқий, Турди, Махмур, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий, Сўфизода каби шоирлар, Авлоний, Сатторхон, Ибрат, Шавкат сингари маърифатпарварлар ўша вақтда Русия ва бошқа мамлакатларнинг халқлари билан ўзаро алоқалар натижасида халқ ҳаётига энди-энди кириб келаётган янгиликларни ёқлаб ўз асарларида тарғиб этганлар.

Бироқ Туркистондаги ўзгаришларнинг илдинини аввало, сиёсий-иқтисодий заминдан қидириш тўғрироқ бўлади. Чунки Туркистон Чоризмнинг мустамлакаси эди, бинобарин, ҳар қандай маданий қайнашувдан олдин сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, маиший дахлдорлик масаласи ўртага чиққанди. Чунончи, сиёсий-

иқтисодий мақсадда қурилган темир йўлни, масалан, наманганлик шоир Ибрат катта умид ва қувонч билан қарши олади:

*Наманган аҳлига хўб бўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон, овқат учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фоизи арзоқи инсоний вагон келди.*

Бу ҳақда адабиётшунос олимлар Б. Қосимов ва У. Долимов шундай ёзади: «Ибрат маданий-иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнаган, ўша давр учун нисбатан янги ҳодиса бўлган темир йўлни самимият билан қарши олди ва бу воқеага халқ манфаати нуқтаи назаридан қараб фикр юритди».

Албатта, бу ва бунинг каби транспорт йўлларининг қурилиши бора-бора икки ёки ундан кўп халқлар ўртасидаги ҳар қандай алоқанинг тиғизлашувига, алал-оқибатда эса уларнинг ўзаро «қайнашуви», таъсирлашувига олиб келди. Одатда, ҳар қандай илғор бўлган халқдан энди-энди ривожланиш босқичига кираётган халқлар ўрганади. Бу — қонуният. Чунончи, XIII аср аввалида қадим Туркистонни ишғол этган мўғуллар гарчи юртни идора этган эсалар-да, ўзларидан кўп жиҳатдан илгарилаб кетган маҳаллий элдан ўрганган. Шу маънода XIX аср адоғи ва XX аср бошларида ҳозирги Марказий Осиё ва умуман, Шарқ халқлари кўпгина масалаларда, хусусан, фан-техника, саноат, қурилиш, ҳатто маорифу санъат кабиларда Ғарб мамлакатларининг ютуқларига эҳтиёжманд эди. Бинобарин, ўша вақтларда Ўзбекистон ҳам Русия, Туркия ва Оврупадан у ёки бу даражада ўрганди. Собиқ шўро даврида бу даражани кўтариб кўрсатиш ҳақиқатга қанчалик хилоф бўлса, уни туширишга уриниш ҳам шунчалик янглишдир. Бундай таъсирланиш эса ўлкада ижтимоий фикрнинг ўсишини тақозо этарди. Русия бу вақтга келиб инқилобий ҳаракатлар, ижтимоий-сиёсий кўтарилишлар палласига кириб бораётганди. Биргина В. Маяковский поэзияси шуни кўрсатадики, рус зиёлиси, рус шоирининг дунёни эстетик идрок этиш тарзида кескин бурилишлар юз бераётганди. Чунки пушкинларни, лермонтовларни, ҳатто бериқроқдаги некрасовларни вояга етказган, тарбиялаган муҳит энди тамомила бошқача характер касб этганди. У симобдек қайнаётган, янгиланаётган, навбатдаги, ҳали илгари кўрилмаган босқичга ўтаётганди. Даврнинг юрак уришига

қўлини қўйиб турган рус шоири Маяковский, турк шоири Яхё Камол, ўзбек шоири Чўлпон шунинг учун ҳам янги шеър талаби билан майдонга чиқдилар. Табиийки, бу ҳаракат натижасида туғилажак шеърят аввалгисидан фарқ қиларди. У инсон тафаккурига, ақлига хитоб қилиши билан, яъни ижтимоий сажияси аввало, фикрга ва яна фикрга асосланганлиги билан «гул»ни «булбул»га қофия этиб яратилган ҳамда кўнгилга, ҳисга мурожаат этувчи, баъзан ҳатто сентиментал доирада қолиб кетувчи бурунги назмдан ажралиб турарди. XIX асрнинг иккинчи ярмида турк адабиётида юз берган ўзгаришларни назарда тутиб Исмоил Порлатир ёзади: «Асрлар бўйи дунёга кўнгил кўзи билан қараган турк шеъри энди тафаккур йўлига ўтаётган эди»²¹.

Фақат бундан «XX аср аввалида ёзилган шеърларда ҳис йўқ эди», дея бир томонлама хулоса чиқариш ярамайди. Чунки биламизки, масалан, Чўлпоннинг ҳатто юрт озодлиги мавзусида ёзилган сиёсий-ижтимоий руҳли шеърлари ҳам жуда эҳтиросли жанрларга эга. Зеро, бундай шеърлар, одатда, шоирнинг фикр ва туйғуси бир вақтда иштирок этувчи «мен»идан отилиб чиқади. Шу маънода юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг энг яхши шеърлари қанчалик рационал бўлса, шунчалик эмоционал ҳамдир. Демак, асрлар бўйи дунёга кўнгил кўзи билан қараб келган инсоннинг XX асрга келганда тафаккур йўлига ўта бошлади, деган нуқтаи назарни шундай тушуниш лозимки, унда биз тадқиқотимиз аввалидан бери баҳс этиб келаётганимиз ва мулоҳазаларимизда яна давом этажанимиз сиёсий-ижтимоий, маънавий-психологик омиллар боис шоирнинг дунёни эстетик идрок этишида юз берган азим ўзгаришлар назарда тутилган. Ва бу ўзгаришлар аввало, шеър таркибида ижтимоий фикр салмоғининг тобора ортиб бораётгани билан белгиланиши уқтирилган.

Кўринадики, XX аср ўзбек шеърляти икки — ташқи ва ички омилларга кўра жадал равишда ижтимоийлаша борган.

Ташқи омил. Буни XIX асрнинг интиҳоси ва XX асрнинг ибтидосида дунёнинг илғор мамлакатларида фан-техника, саноат каби соҳаларнинг тараққийси ва унинг атрофга ёйилиши натижасида одамлар турмуш тарзида пайдо бўлган улкан ўзгаришларнинг ижодкор дунёқарашига таъсири, деб қисқача таърифласа бўлади. Фикримизни кенгроқ ва ёрқинроқ ифодалаш учун Олвин Тоффлерга мурожаат қиламиз: «Чуқурроқ ўйлаб кўрилса, ҳозир содир бўлаётган нарсалар шунчаки саноат инқилобига

қараганда кўламлироқ, теранроқ ва муҳимроқ. Кўпгина мўътабар одамларнинг фикрига қараганда, ҳозирги давр оз эмас-кўп эмас, инсоният тарихидаги иккинчи буюк ҳудудни ташкил қилади. Ўзининг аҳамиятига кўра уни инсоният тарихидаги биринчи буюк ҳудуд билан, яъни инсониятнинг ёввойилик давридан цивилизацияга ўтиши билангина таққослаш мумкин...

«Худолар, мақбаралар, олимлар» деган китобнинг муаллифи К. У. Карем шундай деб ёзади: «Биз — йигирманчи аср одамлари инсоният тарихида беш минг йил давом этган бир даврни хотималаймиз...»

Бу ғаройиб фикрни бир қатор жонли мисолларда яна-да аниқ кўрсатиш мумкин. Мана улардан бири. Инсоният ҳаётининг сўнги 50 000 йилини авлодлар сони билан ўлчаб кўрайлик. Ҳар бир авлоднинг умрини ўртача 62 йил деб олайлик. Унда шу 50 000 йил мобайнида (қарийиб — У.Ҳ.) 800 та авлод ўтган бўлиб чиқади. Улардан 650 авлод ўз умрини ғорларда яшаб ўтказган. Фақат сўнги 70 авлоднинг умри давомидагини ёзув пайдо бўлгани туфайли авлодлар ўртасида маъқул бир алоқа ўрнатиш имкони туғилган, фақат сўнги 6 авлоднинг умри давомидагина одамлар оммавий тарзда матбуот сўзи билан танишдилар. Фақат сўнги 4 авлод умри мобайнидагина одамлар вақтни озми-кўпми аниқ ўлчашни ўрганиб олдилар. Фақат сўнги 2 авлодгина электромотордан фойдаланган. Кундалик ҳаётимизда биз истифода этадиган ҳамма моддий буюмларнинг кўпчилиги биринчи марта ҳозирги — 800-авлоднинг ҳаёти давомида барпо бўлган»²³.

Гапнинг лўндаси шуки, америкалик олим оламшумул саноат тараққиётигача бўлган давр бир ёну бир неча ўн йиллардан бериси, яъни яшаб турганимиз ҳозирги давр бир ён ҳамда энг муҳими, биз супериндустриализм остонасида турибмиз, чинакам улкан ўзгаришлар ҳали олдинда, дея уқтирмақда. Дарҳақиқат, тарихга ўзга томондан туриб назар ташланганда ҳам шунини англаш мумкинки, инсоният XX асрдан эътиборан янги бир ҳаёт сари одим ташламоқда. Демак, XIX юзйиллик адоғидаёқ тубдан ўзгаришга юз тутган янги шеърият ана ўша ўзгаришлар ҳавосини симириб тўйинган. Албатта, жамиятнинг ижтимоий-психологик кайфиятида ҳамма замонларда у ёки бу даражада ўзгаришлар доимо юз бериб турган. Бироқ ҳамма гап шундаки, XX асрга келганда ўзгаришларнинг суръати мисли кўрилмаган миқёсларга

чиқди. О. Тоффлернинг айтмоқчи бўлгани ҳам, асосан, шу. Ўзбек олими С. Мирвалиевнинг асримизда ёзувчига ҳам осон бўлмай қолди, дейишининг замирида ҳам шу нарса ётибди. Чунки тез янгиланиб, турланиб бораётган жамиятда бир хил кайфиятни тутиб олиш қийин кечади. Шеърят эса у ёки бу давр кайфияти инъикосидир. Шоир жамиятдаги муайян кайфиятга руҳий-психологик жиҳатдан мослашиб ўн-ўн бешта шеър қоралаб улгурмасидан атрофда ўзга, яна-да янги шеърятга эҳтиёж пайдо бўлмоқда. Чунки бу қисқа фурсат ичида жамиятга навбатдаги кайфият «ташриф буюрган» бўлади. Шунинг учун ҳам санъат соҳасида методлар тез-тез ўзгариб турди. Яна Тоффлерга муурожаат қиламиз: «XIX асрнинг сўнгги чорагида пайдо бўлган импрессионизм бостириб келаётган залворли ўзгаришлардан хабар берган биринчи қалдирғоч бўлган эди. Агар биз импрессионизм гуллаб-яшнаган даврни тахминан 1875-1910 йиллар билан белгиласак, кўрамызмики, у санъатда атиги ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган экан. Ўшандан бери футуризмдан бошлаб мовизмгача, кубизмдан сюрреализмгача на биронта мактаб, на биронта услуб лоақал импрессионизмчалик умр кўра олмади. Бир услуб ўрнига бошқаси келади. XX асрда энг узоқ умр кўрган тасвирий санъат мактаби, яъни абстракт экспрессионизм кўп деганда йигирма йил — 1940 — 1960 йилгача ҳукмронлик қилди. Шундан кейин росмана тўс-тўполон бошланди: “поп” беш йилча умр кўрди; “оп” томашабинлар эътиборини икки-уч йил жалб қила олди, холос...”.

Гап тасвирий санъат ҳақида кетаётган бўлса-да, у умуман, санъатнинг ҳамма турларига, хусусан, шеърятга ҳам ғоят тааллуқлидир. Ахир ҳатто аср бошларидаёқ Чўлпон, Ойбек, Боту каби шоирларнинг айрим шеърларини ўлкамизда энди-энди куртак ёзаётган модернизм йўлидаги дастлабки изланишлар, деб баҳолаш мумкин. Яъни асримиз тонготариданоқ дунёда яхлит бир психологик майдон ҳосил бўлган эдики, унга кўра муштарак бир ҳаёт тарзи, муштарак кайфият, муштарак интилишлар уч бера бошлаганди. Испан файласуфи ва эстети Ортега-и-Гассет оврупаликлар ҳаёт тарзини америкаликларнинг ҳаёт тарзига монанд бўла бошлаганида ҳамма “оврупа америкалашди” дейишган, аслида эса XVIII асрдаёқ америкаликлар учун одатий ҳол бўлган жиҳатларга оврупаликлар орадан анча вақт ўтгачгина секин-аста етиб келишган ҳамда ҳар икки ердаги турмуш тарзининг тенгла-

шув ҳодисаси юз берган, дейди. Бошқача айтсак, олимнинг фикрича, Американинг Оврупага ҳеч қандай таъсири бўлгани йўқ, ҳамма гап шундаки, маълум муддатдан сўнг Оврупада ҳам ички сабабларга кўра турмуш тарзининг яхшиланиши, ўсиши натижа-сида шу ерлик инсонлар америкаликлар сингари ўзларини ўз тақ-дири ва шахсиятларининг хўжайини ўлароқ ҳис қила бошлаган-лар. Яъни шундай бир тарихий, ижтимоий-психологик шароит етилиб келган.

Кўриниб турганидек, тараққиётнинг уст қадамалари сари ил-гарилар эканмиз, гап бу ўринда ҳам мамлакатлар ўртасида ях-лит бир кайфиятнинг вужудга келиши ҳақида бораёпти. Демак, ХХ аср аввалида Ўзбекистонда юз берган ижтимоий-сиёсий, маъ-навий-психологик ўзгаришларнинг бир учи, умуман, дунёда ке-чаётган катта маъноли, кенг кўламли янгиланишларга бориб боғ-ланади.

Ички омил. Тарихдан аёнки, ХХ асргача ўлкамиз ҳудудида икки хонлигу бир амирлик мавжуд бўлган ва улар ҳукмронлиги остида яшаган халқлар диний эътиқодию урф-одати, дунёқара-шию анъаналари... жиҳатидан бир-бирига жуда-жуда яқин, ай-рим ҳолларда деярли бир хил бўлган. Бироқ XIX асрнинг иккин-чи ярмида Чоризм томонидан мустамлака этилишининг оқибат-ида Туркистон ўлкаларининг сиёсий-ижтимоий, маданий-маъ-навий ҳаётида кескин ўзгариш юз берди. Чунки бир майдонда икки дунёқараш, икки эътиқод, икки маданият, икки анъана, бо-рингки, икки бошқа-бошқа олам бир-бири билан юзма-юз кел-ганди. Натижада прогрессив-реакционлигидан қатъи назар, туб-жой аҳолисининг онгида, дунёқарашида бир бошқачалик шакл-ланди. Албатта, табиий равишда шу давр шеърляти ҳам жамият-нинг бир парчаси бўлган ижодкорнинг оламни эстетик қабул қилишида рўй берган янгиланишлар оқибатида ўзгарди.

Бунинг барабарда ўлкага фан-техника, саноат ютуқлари ки-риб кела бошлади. Фикри ожизимизча, ўша вақтларда бир тур-кистонликнинг психологиясига ижтимоий-сиёсий, маданий-маъ-навий факторлар қанчалик таъсир қилган бўлса, бир темир йўли-нинг кириб келиши ва ёхуд янгидан-янги саноат маҳсулотлари-нинг ишлаб чиқарилиши, ниҳоят, бутун ХХ юзйиллик давомида радио, телевидение, компьютер техникаларининг турмушга тад-биқ этилиши ҳам шунчалик аҳамиятга молик бўлган. Қолаверса, ўлкада жадал суръатлар билан бошланган жадидчилик ҳарака-

ти, уларнинг Туркистонни озод ва маърифатли кўриш ғоялари бу йўлда янги услубдаги мактаблар очиб, дунёвий илмлардан ҳам таълим-тарбия беришлари, театр-томошагоҳларнинг ташкил этилиши, газета-журналларнинг чоп қилиниши ва ҳоказо бутун бошли мафкуравий ишлари аср боши халқ онгида чуқур из қодирган. Гап мафкура ҳақида кетганда шуни алоҳида таъкидлаб айтиш жоизки, ўлка Чоризмгача Ислом мафкураси билан яшаган, кейин қисман “жадидчилик” ғояларига ошно бўлган эса, сўнг қарийб етмиш йил мобайнида большевистик мафкура остида қолди. Ниҳоят, 1991 йилдан Истиқлол келди: Ўзбекистон ўз миллий мафкурасини яратиш учун реал имконга эга бўлди.

Кўриниб турганидек, бир асрдан мўлроқ вақт мобайнида ўлкамизда мафкура бир неча марта ўзгарди. Ҳар бир мафкура дунёга бошқача қарашлар, бошқача ғоялар билан ёндошув тизими, демакдир. Бинобарин, қисқа замон ичида мафкуранинг тез-тез ўзгариб турганлиги ҳам инсон дунёқарашига таъсир қилди. У энди истаса-истамаса ғоялар ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди. Чунки ўлкада ҳукмрон бўлган мафкура унинг турмуш тарзини у ёки бу даражада белгилаб бераётган эди-да. Шу маънода ана шу катта жараённинг бир бўлаги сифатида шеърият ҳам турли ғояларни тараннум эта бошлади ва натижада поэзия халқ ҳаётига, оддий инсон ҳаётига яқинлашиб қолди. Шеъриятдаги ижтимоийлашувнинг энг қисқа изоҳи, тахминан, шундай. Яъни адабиёт аввалги кўп асрлик тарихидан фарқ қилиб, “ерга тушди”. Мумтоз адабиёт мазмунини кўп жиҳатдан белгилаб берган интим, айни вақтда умуминсоний ва фалсафий мушоҳадалар билан тўйинган шеърият энди даврни, воқеликни англаш ва идрок этишга, ниҳоят бадий таҳлил қилишга ружу қўйди. Қолаверса, 30-йилларга келиб коммунистик партия юритган сиёсат ва айниқса унинг “Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида”ги 1932 йил, 23 апрелда чиқарган қарори адабиётдаги кўповозиликка барҳам берди, дейилади “XX аср ўзбек адабиёти тарихи”²⁴ китобида. 1934 йилда эса социалистик реализм деган сохта метод ўйлаб топилдики, бу энди адабиётга зўрлик билан давр шовқинини олиб киришга қаратилган эди. Эътибор беринг, шу чоққача адабиётнинг ижтимоийлашуви табиий равишда кечаётган жараён бўлса, энди уни сунъий равишда тезлаштириш ҳаракатига киришилганди. Чунки шўро ҳокимияти ўз сиёсатини одамлар онгига сингдириш учун адабиётдан ҳам бир восита ўлароқ

фойдаланишни мақсад қилганди. Шу тариқа мамлакатда қандай муаммо бўлса, барчаси адабиётнинг мавзусига айлантирилди: коллективлаштириш, индустрлаштириш, қулоқларни тугатиш, янги ерлар ўзлаштириш, уларга сув чиқариш, демакки, ГЭС, кейинроқ АЭС қурилишлари ва ҳоказо ўнлаб, юзлаб давр ишларининг бадий асарда акс эттирилиши тўғрисида махсус давлат буюртмалари берилди. Иш ҳатто шу даражага бориб етдики, адабиётнинг, шеъриятнинг мангу мавзулари — ишқ-муҳаббат, якка шахснинг кўнгил кечинмалари кабилар бир қадар унутилди ёки унуттирилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида эса шеърият халқнинг руҳини кўтаришга, уни маънан дастаклашга ҳаракат қилди, турли йўллар билан кўпчиликни душман устидан ғолиб келишга чорлади. Демак, у моҳият-эътибори билан ҳарбий поэзияга ёки сафарбарлик адабиётига, шеъриятига айланди. Ўз-ўзидан маълумки, бундай санъат ҳам муайян мафкура билан тўйинган, ғоялар билан қуролланган бўлади.

XX асрга келиб шеъриятнинг ижтимоийлашувига замин яратган энг муҳим омиллардан яна бири урбанизациядир. Келинг, яхши-си, шаҳарлашув жараёнини рақамлар орқали тушунишга уриниб кўрган (1970 йилда) яна ўша олим Олвин Тоффлерга мурожаат қилайлик: «Ҳозир бизнинг кўз ўнгимизда инсоният тарихида энг кўламли ва энг юқори суръатдаги шаҳарлашув жараёни содир бўлмоқда. 1850 йилда аҳолиси миллион киши ёхуд ундан ортиқ атиги тўртта шаҳар бўлган. 1900 йилга келиб бундай шаҳарларнинг сони ўн тўққизтага етган. Аммо 1960 йилда сайёра-мизда аҳолиси миллиондан ошадиган шаҳарларнинг сони 141 га етган. Бутун дунёда шаҳарларда яшайдиган аҳоли йилига 6.5 фоиз ортиб бормоқда. Бунинг маъноси шуки, бор-йўғи ўн бир йилдан кейин ер юзидаги шаҳар аҳолисининг миқдори икки баравар ошади».

Хўш, нима бўпти? Шаҳарлашувнинг шеъриятга қандай алоқаси бор? — деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, шаҳар бу — одамларнинг ҳам сиёсий-иқтисодий ҳам маънавий-психологик, умуман, ҳар жиҳатдан марказлашуви, демакдир. Одамларнинг ўзаро алоқалари тигизлашуви эса ўз-ўзидан ижтимоий муносабатлар суръатини белгилайди. Узоққа бормайлик, асрнинг қоқ ўртасидан ижоди гуллаб бошлаган биргина Асқад Мухтор поэзиясини олиб кўрайлик. Бу шеърият қайси бир жиҳатларига кўра ша-

ҳар шеърятти ҳамдир. Ҳатто унда тез-тез учрайдиган айрим иборалар, сўзлар, хусусан, магнетафон, аквариум, спектакл, ГЭС, мурват, газета кабилар ҳам шаҳарнинг матоҳи, шаҳар ўйлаб топган нарсалар. Шоирнинг ушбу шеърига қулоқ тутинг:

*Энтикамиз қўмсаб тоғни, дарани,
Дарё кечалари, қиру ўр, ўнгир...
Аммо узоқлашиб борган орани,
Сезиб ваҳимага тушади кўнгил.*

*Узоқлаша борар мудҳиш оралиқ,
Димоғда шаҳарнинг иси, тутини.
Аквариумларда боқамиз балиқ,
Қафасга соламиз қумри, тўтини.*

*Зангор уфқлар-чи, иллий олислар?
Гарчи уларни ҳам шаймиз қамашга...
Кўкрак қафасида тугён урган ҳислар
Сигмайди ҳеч қандай олтин қафасга.²⁶*

Шоир табиатни, унинг табиий гўзалликларини қўмсайди, уларни соғиниб, уларга интилиб энтикади. Бироқ у шаҳарда яшайди, қисмати томонидан шаҳарда яшашига маҳкум этилган. Муҳими, у ўз ҳолининг бутун зиддиятини — аросат азобини теран англайди, идрок этади. Изтироблар гоҳо юқоридаги каби шеърга тўғридан-тўғри кўчиб ўтса, гоҳида рамзлар, ташбеҳлар, шамалар замирида билимсизгина «кун кечиради».

Кўриб ўтганимиздек, XX аср ўзбек шеърятининг ижтимоийлашув жараёни хилма-хил ташқи ва ички омиллардан сув ичар экан. Албатта, ҳар икки омил ҳам юқорида таклиф этилган вариантлардан кўпроқ ва ҳатто баъзан бошқачароқ бўлиши ҳам мумкинлигини инкор этмаймиз. Бироқ санаб ўтганимиз факторлар ўз вақтида жамиятда муҳим ижтимоий-психологик кайфиятларнинг туғилишига сабаб бўлгани ҳам поэзиянинг ижтимоийлашувида катта роль ўйнагани шубҳасиздир. Шеър эса мисли уруғ, уйғун кайфият — тупроқ бағрига тушдимиз, униб чиқаверади.

Аммо кўрсатиб ўтганимиз омиллар гоят умумий мазмунга эга. Муайян давр етиштирган алоҳида шеърят ҳақида сўз юритилганда эса табиийки, унинг хусусий томонларига эътибор бермоқ зарур бўлади. Айни чоғда муайян шеърятни вужудга келтирган

конкрет тарихий-ижтимоий, маданий-психологик муҳит ҳам алал-оқибатда умумий манзара чегарасидан узоққа чиқиб кетмайди. Улуғ рус шоири Александр Пушкин ҳақида Генрих Волков «Пушкин дунёси» номли китобида айтган фикри юқоридаги мулоҳазани ҳар жиҳатдан қўллаб қувватлайди: «Замон руҳи», Пушкиннинг таржимаи ҳоли бошқача бўлганда эди, унинг фитратиди яширинган даҳолик эҳтимол дунё юзини кўрмасди. Яхшиямки, бундай бўлмади, Россия ва балки дунё тарихининг шамоли шундай эдики, оқибатда ушбу буюклик учқунлари алангага айланди»²⁷

Хўш, XX аср ўзбек шеъриятидаги ижтимоийлашувнинг илк сезиларли чегараси қандай конкрет омиллардан бошланади? Гарчанд чегарани XX аср дея белгилаётган эсак-да, аслида, бу ўринда гапнинг индоллосини XIX асрнинг иккинчи ярми, хусусан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Комил Хоразмий, Ибрат, Сўфизода, Авлоний, Шавкат каби қатор демократ ва маърифатпарвар шоирлар ижодини келтириб чиқарган ижтимоий-психологик омиллардан бошламоқ ўринлидир. Чунки ўлкадаги ўзгаришларнинг дастлабки белгилари айнан ўша вақтдаёқ уч берганди. Юқоридан номлари саналган шоирлар яратган шеърят анъанавий шеърятдан, масалан, Навоий, Бобур, Машраб, Огоҳий лирикасидан фарқ қиларди. XIX аср адоғи ва XX аср аввалидаги шеърят рисоладаги аруз, яъни девон шеърияти билан ўзгарган замон кайфиятини ифодалаган бармоқ вазидаги шеърят ўртасида бир кўприк вазифасини ўтаганини тушуниш жуда муҳим. Шунга ўхшаш бир ҳолат турк шеъриятида ҳукм сургани ҳақида Исмоил Порлатир ёзади: «Атоқли олим Меҳмет Човуш ўғли «Девон шеъри» сарлавҳали мақоласида... шеърий анъаналар қандай ташкил топгани ва камолотга эришганини чуқур ўрганиб, бир умумий хулосага келган эди: «Мавзуимиз шеър бўлгани учун умумий хулосамизни айтайлик: Девон шеърининг маълум бир шартлари, чегаралари бор эди, тили ва унга боғлиқ бўлган эстетик низомлар ўзгармаса, янги шеър қоидалари қаршисида дош бериб туrolмасди. Ўзгаришларга учраб вужудга келган шеърни эса девон шеъри деб бўлмас эди. Чиндан ҳам Яҳё Камолнинг янги эстетик қарашлар асосида, аммо «Эски шеър шабадалари» йўлида ёзганлари ҳам шу туфайли Девон шеъри доирасига қўшилолмасди.

Эски маданиятнинг ҳуқуқ тизими, давлат қурилмаси, шахс ту-

шунчаси каби санъат ва хусусан, шеър тушунчаси ҳам асос-асосларидан ўзгаришга мажбур эди. Лескофчалик Ғолиб, ҳарсақлик Ориф Ҳикмат, Усмон Шамс, янгишаҳарлик Авний сингари сўз усталари Девон шеъри доирасида сўнгги сўзларини сўйладилар»²⁸

Худди шундай, ўзбек шоирлари — Муқимий, Фурқат, Ибрат, Сиддиқий-Ажзий, Завқий, Сўфизода, Авлоний, Нодира, Анбар Отин, Увайсий кабилар ҳам асрлар бўйи давом этиб келаётган мумтоз назмимиз - арузда баракали қалам тебратган энг сўнгги шоирлар сирасидан эдилар. Чунки улар шеърияти шаклан ҳар қанча арузий кўринмасин, мазмунан секин-аста давр руҳини, тўғрироғи, унда юз бераётган оламшумул ўзгаришлар кайфиятини акс эттира бошлагандилар. (Албатта, XX асрда ҳам Ҳабибий, Чустий каби анъанани давом эттирган шоирларимиз бўлган, бироқ ҳамма гап шундаки, уларнинг хатти-ҳаракатлари индивидуал ташаббуснинггина меваси, асло умумий давр кайфиятининг маҳсули эмасди). Бошқача айтсак, анъанавий шеърият анъанавий интим мавзулар қаторида ижтимоий мавзуларни ҳам тараннум этишга киришганди. Биргина Фурқатнинг «Гимназия» деб номланган шеърини эсланг.

Ниҳоят, ўзбек шеъриятида Чўлпон исми билан боғлиқ чинакам ҳодиса туғилди. Бироқ эътибор беринг, ҳатто у ҳам бирданга бармоқ вазни уммонида қулайлик билан сузиб кетмади, балки изланди. Аруз вазнида ҳам ёзди. Ҳатто «Қаландар ишқи» номли бадийлик қонуниятининг ҳар жиҳатига юксак даражада жавоб бера оладиган, пишиқ-бутун ғазал ёза билган шоирнинг нега яна шундай арузий мўъжизалар яратмагани ҳақида ўйлаб қоласан киши. Ахир Чўлпоннинг қўлидан келарди-ку қадим наволарда мўъжизалар барпо этиш, ахир “Қаландар ишқи” билан буни исбот қилганди-ку у!.. Жавоб яна ўша ерда: даврнинг ижтимоий-психологик кайфиятида. Аср бошига келиб у ўзгарган эди: симобдек қайнаб турганди, бинобарин, шундай ҳаракатни арузнинг вазмин, салобатли, йўнилган вазнига солишдан кўра анчайин эластик ва шиддаткор бармоққа тизиш ҳар томонлама мақсадга мувофиқ келарди. “Қўзғолиш” шеърини ўқиймиз:

Ай! Сен — мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди!

Ай! Устимдан бир умр хўжа бўлмоқ истаган!

Ай! Бўйнимга кишан солиб ҳалокатга судраган,

Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди!

*Кишанларинг занг босгандир, сергак бўлким, узилур;
Томиримда қўзголишининг ваҳший қони гупирди.
Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди,
Ё битармен ёки сенинг салтанатинг бузилур!*

*Эй! Сен — мени қул ўрнида ишлатгувчи афанди!
Титра, қўрққим, боғлиқ қулинг бош кўтарган кун энди...²⁹*

Ватани ёв томонидан босиб олинган, инсонлик иззат-нафси хақорат этилган, бинобарин, бирдан-бир мақсади озодлик бўлиб қолган жўмард юрт ўғлонининг оловли хитобидир — бу! Уни арузнинг тиниб қолган оҳангига солиш бир қадар сунъийликни юзага келтириши баробарида шеър бағрига жо этилган ҳароратни, шиддатни, нафратни... маълум маънода бўшаштириб қўйиши мумкин эди. Шу билан бирга арузнинг бутунлай истеъмолдан чиқариб бўлмаслигини Чўлпоннинг ўша «Қаландар» шеърдан ҳам, Ҳабибий, Чустий, 60- йилларга келганда эса, масалан, Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Абдулла Орипов ижодларидаги гўзал ғазаллардан ҳам тушунса бўлади. Бироқ, барибир, давр бошқа эди. У ўзини энг максимал даражада акс эттира оладиган шакл — ўз либосини талаб қилаётганди. Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, аср аввали ўтиш даврининг йирик шоирлари ижодида аруз вазнида ёзилган шеърлардан ташқари бармоқдаю арузий оҳангларга яқинлаштириб битилган асарлар ҳам талайгина ёзилди. Чунки шоир гарчанд анъанани бузиб чиқаётган эса-да (юқоридаги шеърда «Эски фикр, анъаналар энди буткул узилди» дея Чўлпон ёвга қарата хитоб қилаётган бўлса ҳам, бу — мисранинг фақат юзадаги, биринчи, устмаъноси, холос. Мисранинг тағмаъносида, умуман, дунёқарашда юз берган ўзгаришлар, оламни эстетик қабул қилишдаги янгиланишлар яширин, десак, менимча, муболаға бўлмайди), унинг бармоқдаги янгилликларида қадим вазн — арузнинг хусусиятлари яшаётган, яшаши қонуний ва табиий эди. Мана, Чўлпоннинг «Кишан» деб номланувчи шеърдан бир банд:

*Юмилмас кўзларингнинг ҳар бири бир эли қаҳр айлар,
Фақат бир борлигингдурким, бутун борлиқни заҳр айлар!*

Шеър қурилиши ва оҳангига кўра ғазални эслатади. Ҳар бир банди икки мисрадан бўлиб беш бандни ташкил этади, қолаверса, унли ва ундош бўғинларнинг уйғун муносабати юқориди

ўқиганимиз банддаги каби маълум арузий оҳангни ёдга туширади. Биринчи мисрадаги бўғинларнинг узун-қисқалиги схемаси қуйидагича:

V --- V --- VV --- V ---

Икинчи мисра схемаси:

V --- V --- V --- V ---

Фақат бир ўриндаги номувофиқликни (уни сиз ҳам кўрдингиз) ҳисобга олмаганда қолгани айнан вазнга тушади. Албатта, шеър ёзаркан, Чўлпон мутаносиблик ортидан атайин қувган эмас, балки буни қадим арузнинг шоир борлиғига сингиб кетган мусиқийлигининг табиий равишда бармоққа кўчиши деб қабул қилиш тўғридир. Аслида мусиқийлик бармоққа ҳам тегишли хусусиятлардандир.

Хуллас, шеърятдаги вазнлар алмашинуви Фитрат, Ҳамза, Чўлпон каби шоирларнинг орзуси билангина ўз-ўзидан ва бирданига рўёбга чиқиб қолган воқеа бўлмай, жамиятда етилиб келган янги ижтимоий-психологик кайфият орқасидан секин-аста вояга етган адабий ҳодисадир. Унинг ижтимоий моҳияти ҳам айнан шу кайфиятдан сув ичади. Қодирий ёзади: “Мадомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашишимиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизнинг шу замоннинг “Тоҳир Зуҳра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”³⁰.

Адиб фикрини шеърятга тадбиқан олинса ҳам ҳеч хато бўлмайди. Чунки янгиланиш ҳамма соҳада кечаётган жараён эди. Ахир Чўлпон ўша пайтда “Кўнгил бошқа нарса — янгилик қидиради”³¹ дея янгиликни топиш илинжида изтироблар чекмадимми? Ва ўша даврда кўнгил эҳтиёжини босадиган янгиликни қисман Ризо Тавфиқ ва Яҳё Камолдан, асосан эса “улуғ ҳиндий” Рабиндранат Тагордан топгандек бўлмадимми?.. Чунки янги даврнинг ўзгарган кайфияти, ижтимоий ўзгаришлар, масалан, “Шарқ ва Фарб ўртасидаги олгун кўпрук” — Тагор шеърларида тўлароқ акс этган эди.

Демак, Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам давр руҳини акс эттирувчи янги адабиётни орзу қилмоқда ва уни яратишга чоғланмоқда.

Янги адабиётни, масалан, Чўлпон қайсидир маънода ижтимоий дард акс этган адабиёт бўлишини ёқлаган, бироқ унинг фақат гоёнинг яланғоч тарғиботчисига айланиб қолишини ҳеч қачон истамаган. Проф. Озод Шарафиддинов “Адабиёт яшаса — миллат яшар...” деб номланган мақоласида ёзади: “Чўлпоннинг 20-йиллардаги бир қанча мақолаларида тилга олинган ва “Улуғ ҳинди” мақоласида анча тўлиқ ифодаланган масала — янги ўзбек адабиётини яратиш масаласи эди. Чўлпоннинг назарида бу вазифани муваффақиятли ҳал этиш учун Тагордек буюк санъаткорлар тажрибасидан келиб чиқиб, Шарқ ва Ғарб адабиётларини синтез қилмоқ ва мазмун билан шаклнинг уйғунлигига эришмоқ керак, зинҳор-базинҳор санъатни қуруқ гоёлар мажмуасига айланиб қолишига йўл қўймаслик зарур”³².

Бироқ XX аср ўзбек шеърини тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Чўлпон хоҳлаган чинакам давр руҳи росмана акс этган поэзия ёнида яна жуда улкан ҳажмли мафкуравий назмбозлик маҳсули дунёга келганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай поэзия намуналари ҳатто Чўлпондек улуғ шоир ижодида талай учраши мумкин бўлганидек, Ҳамза, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, кейинроқ эса Асқад Мухтор, Шукрулло сингари ижодкорларнинг шеърини меросларида салмоқли ўрин тутди. Ғайратийга ўхшаб фақат тузумни қуруқдан-қуруқ мадҳ этувчи шоирлар бутун аср давомида адабиётда бирёқламалиликни вужудга келтириб турганлар. Бироқ ўйлаймизки, санъатдан йироқ бу каби мадҳиябозлигу назмбозликлар устида ортиқча тўхталиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Зеро, бугунги кун адабиётшунослик мезонларидан туриб баҳолаганда адабиётдаги бундай йўналишлар кўп жиҳатдан таҳлилу танқиддан паст ҳаракатлар эканлиги билиниб қолди. Албатта, улар ўз вақтида ҳаёт-мамот масаласи қадар аҳамиятли бўлган. Бироқ тубдан ўзгарган бугунги адабий нуқтаи назар назмбозликни махсус тадқиқот ҳадафи сифатида эътиборга ҳавола этишдан ўзини сақлашга уринмоқда.

Шундай қилиб, XX асрда тубдан ижтимоийлашган ўзбек шеърини бадиийлик даражаси нуқтаи назаридан иккига ажралмоқда: биринчиси давр муаммолари санъаткорона акс эттирилган, кўпнинг дарди шоир дардига, демакки, ижтимоий дард шахс дардига айланган, шахсийлашган (персонификация бўлган) шеърини. Бунга Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Асқад

Мухтор, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Шавкат Рахмон, Хуршид Даврон, Усмон Азим каби шоирлар шеърияти мисол бўла олади.

Иккинчиси даврга хос муаммолар бадийлик мезонларидан туриб эмас, балки уларнинг жамиятда тутган ўрнини, долзарблигини қайд этиш ва жамоатчилик эътиборига ҳавола қилиш мақсадида ёзилган, шу билан бирга назмбозлик ва маддоҳлик мақсули сифатида дунёга келган шеърятдир. Айни пайтда ҳукмрон мафкурани улуғлаб ёзилган, бадий жиҳатдан эса бўш-баёв шеърларнинг ўрни ҳам шу ерда. Шу билан бирга алоҳида қайд этишимиз керакки, жуда катта ҳажмга эга бўлган маърифатпарварлик руҳидаги шеърларнинг катта қисми ҳам ўз бадий хусусиятларига кўра анча хом. Албатта, Ҳамзанинг “Келди очилур чоғинг...” деб бошланувчи ғазали янглиғ пухта-пишиқ, юракларга тез таъсир этувчи, ҳароратли шеърлар билан бирга яна унинг ўзининг, Авлонийю Сиддиқий-Ажзийнинг, Таваллою Ибратнинг ва тагин кўплаб шу давр шоирларининг маъриватпарварлик йўлида ёзилган талай тизмалари борки, уларга асосан, “ўқи, ўқисанг яхши бўлади” деган ғоя жўнгина сингдирилган, холос. Чунончи, Авлонийнинг “Илм” деб номланган шеърдан ўқиймиз:

*Илм бир гавҳари ноёб, йўқ ўлмас, битмас,
Илм бир нури зиёдурки, жислоси кетмас,
Илм бир нури илоҳий — кишини хор этмас,
Илм бир қувват эрур — миллатини маҳв этмас,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз³³.*

Табий, бундай руҳли шеърлар уйғонаётган давр учун сув ва ҳаводек зарур эди. Ҳамда улар вақтида ўз хизматларини аъло даражада ўтадилар. Қолаверса, Шарқ адабиёти ўзининг азалий моҳиятига кўра насиҳат асосига қурилгандир. Бироқ ўша даврдаёқ адабиётга яна бир бошқа, юксак мезонлардан туриб ёндошув ҳам бўлганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Шу муносабат билан проф. Озод Шарафиддинов ёзади: “... айрим жадид ёзувчиларининг ижодида ғоялар тарғиботига кўпроқ эътибор берилиб, бадийят масалалари кейинги ўринга тушиб қолган эди. Натижада санъатнинг энг муҳим шартларидан бўлмиш мазмун билан шакл бирлиги путур ета бошлаган, ғоявийлик бадийят ҳисобига устувор ўрин эгаллай бошлаган эди. Бу нуқсон нафақат Ҳамза, Сид-

диқий ёхуд Авлоний асарларида, ҳатто жадидчилик ҳаракатининг энг йирик сиймоси Маҳмудхўжа Бехбудий ижодида ҳам кўзга ташланади. Афтидан Чўлпон бу ҳодисани жуда чуқур ҳис қилган, унинг хавфини жуда аниқ англаган ва мақолаларида бунга қарши огоҳлантирган. Унинг айрим асарларни “ўқимайман” деб зорланишининг асосий сабаби ҳам шунда — бу асарларда ғояга урғу берилган-у, бадиият оқсаб қолган”³⁴.

Айни пайтда ғоявий ёки бадиий жиҳатига кўра “ўз араваси”-ни ХХI аср сарҳадларига олиб киролмаган шеърлар Чўлпондек, Ойбекдек улуғ санъаткорлар ижодида мавжуд бўлганидек, Ғафур Ғулум, Уйғун каби шоирлар ижодининг катта қисмини ташкил этади. Улар Шайхзода, Миртемир, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Шукрулло, Асқад Мухтордан тортиб 60 ва ҳатто 70 — йилларнинг энг бақувват шоирлари ижодида ҳам талайгина. Бироқ биз бир ўринда қайд этганимиздек, бундай — ўз оғирлигини ўзи кўтара олмай қолган шеърлар устида эмас, балки том маънода ХХ аср ўзбек ижтимоий лирикаси асосий йўналишларини белгилаб берган шеърлар ҳақида, уларни юзага келтирган ижтимоий-психологик кайфият ҳақида мулоҳаза юритишда давом этамиз.

Масалага шу жиҳатдан ёндошсак, аён бўладики, ХХ асрга келиб лириканинг ижтимоийлашуви қонуният экан, ижтимоий шеърят ҳам поэзиянинг узвий бир қисми, асло адабий меъёрлардан четлашган бошқа нарса эмас. Шу маънода асримиз аввалидан то 30 — йилларгача (ҳатто 38 — йилдаги қатағонгача) бўлган вақтни ўзбек шеъриятида ўзига хос бир давр деб атаса бўлади. Чунки унда, аввало, юрт озодлиги масаласи ўша палланинг энг йирик шоири — Чўлпон шеърияти мисолида бутун ўзбек поэзиясининг марказий чизигини ташкил этган эди. Унинг 1922-1926 йиллар орасида чоп этилган “Уйғониш”, “Булоқлар” ва “Тонг сирлари” тўпламларига кирган кўпгина шеърлари, Фитратнинг “Шарқ”, “Ўгут”, “Миррих юлдузига” каби шеърлари улкан ижтимоий дардларни ўз бағрига жо қилганликлари билан, юксак бадиий савияга эгаллиги билан ажралиб туради. Албатта, Ҳамза ва Элбек сингари шоирлар ижодида ҳам юртга қайғуриб, унинг эртасини ўйлаб ёзилган шеърлар талайгина. Бироқ уларнинг эътибори кўпинча маърифат, маориф, таълим-тарбия, илм-фан, урф-одат, халқ қўшиқлари ва масалларини тиклаш каби масалаларга қаратилганидан шеърларининг аксарияти ҳам шу хил мавзуларга бағишлангандир. Эҳтимол, юртнинг сиёсий мустақиллиги бо-

расида улар сингари зиёлилар нуқтаи назарларида мавжуд бўлган андак либерал қарашнинг ҳам ҳиссаси бордир бунда. Қолаверса, гап айланиб бориб, яна шахс ва унинг истеъдоди масаласида тўхтади.

Шуни алоҳида урғу билан айтиш жоизки, жаҳидчилик ҳаракати адабиётнинг ижтимоийлашувига жуда катта таъсир кўрсатган эса-да, ижтимоийлашувнинг ўзи анча илгари, хусусан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Турди, Аваз Ўтар каби шоирлар ижодида уч бера бошлаган ўзгаришларданоқ сезилган эди. Лекин жамиятнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида рўй берган кейинги силжишларни ўзида акс эттирган жаҳид адабиётида, айниқса, шеърлятида ижтимоийлашув жараёнининг жуда шиддатли тарзда кечганини кузатиш мумкин. “Бу даврда жаҳид адабиётидан ташқари бошқа адабий оқимлар ҳам ҳаракат қилди. Шулардан бири Завқий ва Аваз Ўтар ўғли мансуб бўлган оқим бўлиб, у Муқимий, Турди, Махмур сингари ҳажвнавис шоирларнинг анъаналарини давом эттирди ҳамда жамиятнинг ижтимоий ва маиший ҳаётидаги нуқсонларни, хонлик тузумининг чиркин жиҳатларини фош этиш йўлидан борди. Бу оқим вакиллари ғоявий жиҳатдан жаҳид ёзувчиларига яқин бўлсалар-да, улар сафига келиб қўшилмадилар. Яна шу нарсани айтиш зарурки, 1916 йилда мардикорликка олиниш воқеаси муносабати билан ўзбек шеърлятида янги ижтимоий мотивлар пайдо бўлди...

Юсуф Сарёмий, Васлий, Хазиний, Мискин сингари шоирлар ижодида эса исломий ғоялар устунлик қилди. Улар ҳаётдаги эзгуликни ҳам, ёвузликни ҳам Оллоҳдан бандаларнинг яхши ё ёмонлиги учун юборилган хислат, деб талқин этдилар ва миллий уйғониш ғояларидан четда, хонанишин шароитда “Фарғонада тонг отиши”ни пойлаб ижод қилдилар”,³⁵ деб ёзади проф. Наим Каримов. Демак, асримиз аввалиданоқ адабиёт турли хил йўналишлардан иборат тарзда ривожланиб келган. Зеро, бир-биридан фарқ қилувчи дунёқараш ва мафкура мавжудлигининг ўзиёқ адабиёт, хусусан, поэзиянинг ижтимоийлашувига қулай замин ҳозирлаганди.

Тахминан, 30-йиллардан 50-йилларнинг сўнгигача бўлган вақт ўзбек ижтимоий поэзиясида яна бир даврни ташкил этади, дейиш мумкин. Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Шайхзода, Миртемир каби шоирларнинг бир талай шеърляри шу давр ижтимоий поэзиясида муҳим ўрин тутди.

Адабиётшунос олим Қ. Бойбеков ушбу давр шеърятини қуйидагича изоҳлайди: «Агар 20-йилларда бадиий ижод виждон иши ҳисобланиб, адабиётнинг ижтимоий қиёфа касб этиши фақат миллатпарвар ижодкорларнинг шахсий истаклари туфайли рўй берган бўлса, 30-йилларга келиб, ижод ғоявий- сиёсий фаолиятга айланди». Шунга қарамай, олим бу даврда чинакам адабиётга дахлдор шеърлар ҳам ёзилганини тўғри қайд этади. Дарҳақиқат, 30-йилларга келиб, Ўзбекистон ҳам СССР деб аталган собиқ империянинг «ажралмас» парчасига айланиб бўлганди. Шўро ўзининг ички ва ташқи рақибларини енгиб улгурганди. Эндиги бутун ҳаракат шу янги ва яхлит мамлакатнинг ҳимояси, мустақамланиши ва ривожланишига қаратилганди. Албатта, буларнинг ҳаммаси совет мустамлакачилари манфаатига кўра режали асосда босқичма-босқич амалга оширила борди. Натижада иқтисодий беш йиллик режалари ўйлаб топилди ва уларнинг рўёбга чиқарилишига зўр берилди. Режалар бўйича мамлакат индустрилаштириш, электрлаштириш, коллективлаштириш каби ўнлаб умум ишларга жалб этилди. Жараёндан шоир ҳам четда қолмади, қололмади. «Курашади икки тўлқин, Қараб турайми? Ёш тарихнинг темир қўлин Кетга бурайми?»

Икки тўлқиннинг бири советларга қарши курашганлар бўлса, иккинчиси советларнинг ўзлари эди. Бири ота-боболар тутиб келган «эски ҳаёт» бўлса, бошқаси империя хоҳишидаги «янги ҳаёт» эди. Шоир юқоридаги саволига ўзи жавоб беради: «Йўқ!.. Болғалар пўлат сафи Ила бораман. Ёнғин, кураш, жанглар сари Кўкрак очаман»³⁶.

Ҳа, шоир ўзгараётган ҳаётга овоз бермоқда. Бу унинг фуқаролик танловидангина эмас, айни чоғда, худди Маяковский каби шоир сифатида ҳам даврнинг шиддатли ритмини куйламоққа ҳозирлигидан-да дарак бераётир. Нафақат Ойбекнинг бу даврда ёзилган ўнлаб, юзлаб шеърлари, балки Ғ.Ғулом, Ҳ. Олимжон, Шайхзода, Миртемир, У. Носир, Зулфия сингари шоирларнинг ҳам кўплаб шеърлари шу руҳ билан суғорилган. Бироқ бадиий савиясига кўра уларни икки гуруҳга ажратиш зарур бўлади. Биринчи гуруҳга, юқорида таъкидлаганимиздек, даврнинг сиёсий-ижтимоий, ҳатто кундалик ташвишларига ҳозиржавоблик тарзида ёзилган шеърларни киритиш мумкин. Эътиборга олмоқ керакки, улар сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этади. Бундай шеърларнинг моҳир «яратувчилари» Ғайратий ва Ғафур Ғулом-

дек ижодкорлар бўлса, кўнгил поэзияси намояндалари — Ойбеку Ҳамид Олимжондек шоирлар ижодида ҳам истаганча учратиш мумкин. Бу хил шеърларнинг урчиб кетганлиги эса икки сабабга кўра изоҳланади. Биринчидан, даврнинг қайноқ нафасини шеърга олиб кириш (бармоқ вазнидаги шеърга!) шоир учун бир қадар янги, ўзлаштирилмаган йўл эди. Чўлпон тажрибаси мавжуд эсада, 20 - йилларнинг охири ва 30-йилларда бу шоир бошига тушган тазйиқ ва таъқиблар унинг ижодидан ўрганишни сезиларли даражада чеклаб қўйганди. Ойбекнинг устозини ҳимоя қилишга чоғланиб кўргани бежиз эмасди³⁷. Иккинчидан, ўз даврининг бир парчаси бўлган шоир ўзи тизаётган ҳар қандай ижтимоий мазмун акс этган машқларни янги шеърят намунаси, деб ишонди ва ёзишга зўр берди.

Бироқ буларнинг барчасидан қатъи назар, шеърят ўзининг азалий ўзанларидан бутунлай оғиб кетмади. Натижада нафақат муҳаббат лирикаси, балки интимлик жиҳатидан ишқий шеърят билан бир қаторда тура оладиган ижтимоий поэзия ҳам дунёга келди. Булар иккинчи гуруҳни ташкил этади.

Ватанимиз — Ўзбекистон тўғрисидаги илк муваффақиятли шеърлардан бири, шубҳасиз, Ойбекникидир.

*Бир ўлкаки, тупрогида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор.
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...³⁸*

Бундай мисраларни яна «Қуёш қўшиғи», «Машраб», «Пушкин», «Шоир билан суҳбат», «Наъматак» каби шеърларида учратиш мумкин.

Фафур Фуломнинг «Турксиб йўлларида», «Санъатим», «Сарҳисоб», «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Вақт» каби, Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Ўзбекистон», «Ўрик гуллаганда», «Пушкин» сингари, Усмон Носирнинг «Нил ва Рим», «Қора сатрлар», «Таъзим», «Қушча» янглиғ, шунингдек, Миртемир, Шайхзода, Зулфияларнинг бир қанча шеърларида чинакам ижтимоий поэзияга хос бадий тафаккур маҳсулларини кўриш мумкин. Албатта, юқорида саналган айрим шеърларда ўша даврнинг сиёсий кайфиятига ҳамоҳанг мисралар ҳам мавжуд. Бироқ уларга давр тақозоси сифатида қараб, шеърларни санъат асарлари ўлароқ тадқиқ этишга киришадиган бўлсак, гувоҳи бўламизки, ҳар битта асар 30-50- йиллардаги ўзбек ижтимоий поэзия-

сида ўзига хос аҳамиятга эгадир. Чўлпонда ҳимоя этилган, Ойбек ва Ҳамид Олимжонда тараннум этилган Ватан мадҳига бағишланган шеърлар занжирини олайлик. Ахир Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон, ватаним маним» ёки Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» сингари ўзлгимиз, юртимиз ҳақидаги юксак тароналар айнан юқоридаги анъаналарнинг давоми сифатида дунёга келган. Чунки шеърятда «Ватан» мавзуси ўз-ўзидан бино бўлган эмас, балки бадий тафаккур тарзида содир бўлган муайян ҳаракат-ўзгаришнинг маҳсули бўлиб туғилган. Инсоннинг ўзи яшаб турган маконни Ватан даражасида англаш учун ҳам у ана шундай ижтимоий-сиёсий жараёнларни бошидан кечирган бўлиши зарур.

Кўринадики, ижтимоий мавзулар ҳам интимлик касб этиши мумкин экан. Бунинг учун ҳар қандай мавзу шоир бадий тафаккури маҳсули сифатида кўнгил призмасидан ўтиб қоғозга тушган бўлиши шарт. Акс ҳолда энг интим ҳисобланган муҳаббат мавзусида ҳам таъсирчан, бадий юксак шеър яратиш мумкин эмас.

Фафур Фуломнинг «Турксиб йўлларида» деган шеъри мавзусига кўра ҳам, шаклига кўра ҳам, ҳатто атрофни бадий идрок этиш услубига кўра ҳам янги ижтимоий шеърнинг бақувват намунаси дир. Албатта шеърнинг шўролар империяси манфаатларига уйғун тушадиган мисраларидан кўз юмилмайди. Бироқ тан олиш керакки, булар шеърнинг ифодавий янгилигини йўққа чиқара олмайди:

Бу йўллар

кўп қадим йўллардир...

Жаҳоннинг фотиҳи Искандар,

Рум қайсари,

Қотил Чингиз,

Боту, Жўжи,

Темурланг қолдириб кимсасиз из.

Чиндан мўғул ўчи

борлиқни

жонлига қилиб танг,

— Қон! — дея —

— Қон! — дея —

босароқ кечмишидир...

Албатта, шеърда бир қарашдаёқ кўзга ташланадиган сакталар мавжуд. Чунончи, мантиқий изчиллик бузилган. Темурдан олдин ҳам кейин ҳам мўғуллар эсланади. Ҳолбуки, биринчи

эслаш етарли эди. Тарихий ҳақиқат шундан иборатки, Амир Тему́р мўғуллар ҳукмронлигига нуқта қўйиб, мамлакат ҳаётида янги даврни бошлаб берган. Бас, шундай экан, Тему́р ҳақидаги мисрадан сўнг яна уларга «қайтиш» мантиқан ўзини оқламайди. Тему́рга «бағишланган» мисрага эса қўшилиб бўлмайди. Қолаверса, «Чиндан мўғул ўчи борлиқни жонлига қилиб танг» деган мисра шеъринг маромга етмаган, ғализ. Лекин шунча чалкашликларга қарамай, асарнинг умумий руҳи борки, ўқувчини ўз орқасидан эргаштира билади. Биз гўё шеър мисралари — зинапоячаларидан аста тарих қаърига тушиб бораётгандек бўламиз: бирмабир қадим Туркистон бошидан кечирган мозийнинг улкан саҳифаларига дуч келамиз. Шеърнинг ифода йўсини айни мазмунга ғоят мувофиқ бўлганидан ўқишда давом этамиз:

Бу йўллар

кўп қадим йўллар,

Беш миллион,

ўн миллион,

юз миллион нафар

қуллар ва туллар,

Гарданда чўяндан қуйилган занжир,

Ерларда ҳашорат каби

Очликдан,

зорликдан гезариб лаби,

Ожиз,

маҳкум,

хор ва бетадбир:

- Нон! — дея,

- Нон! — дея

суришиб кечмишдир...³⁹

Шеър тобора сакталиклардан ҳоли ўлароқ изчил мантиқ билан салобатли давом этмоқда. Эътибор берган бўлсангиз, қофияланиш тартиби ҳам ўзига хос: ички қофия, ёндош қофия, жуфт қофия, ниҳоят айланма қофиялар шеърнинг яхлит интонацион бутунлигини таъмин этган. Шеърнинг биринчи бандида очиқ қолган «Қон! — дея, Қон! — дея босароқ кечмишдир» деган сўнг мисра ажойиб бир тарзда иккинчи байтнинг охирги мисраси билан қофияланади: «Нон! — дея, Нон! — дея суришиб кечмишдир». Бу янглиғ қофияланиш тизими мазмунан ва ҳажман кенг кўламли шеърнинг сочилиб, пароканда бўлиб кетишдан сақла-

ган. Албатта, шоирнинг «бу қадим йўллардан илгари ўтган қай-
сики ҳукмдор бор, қайсики мафкура бор, ҳаммаси ёвуз, қонхўр,
мана, ниҳоят, «порлоқ из» қолдириб пролетар ўтаяпти» қабили-
даги фикрларига мутлақо қўшилиб бўлмайди. Бироқ шеър эти-
борни шу жиҳатдан тартадики, унда йўл баҳонасида қадим Тур-
кистон мамлакатининг бутун бошли тарихи, бугуни ва келажаги
бадий жиҳатдан идрок этила бошлайди. Идрокнинг субъектив-
лик даражаси бошқа масала. Муҳими, ўзбек поэзияси воқеликни
бадий англашнинг янги йўлларидан юришга ҳаракат қилаётган
эди. «Турксиб йўллари», Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водий-
си» (гарчанд бу шеър ҳам бирёқламалигу субъективликдан холи
бўлмаса-да) сингари бир қанча шеърлар ана шундай ҳаракат на-
муналари эди.

1941-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши ва 50-йилларда-
ги Тикланиш даври ўзбек шеърини бадний тафаккурида 20-йил-
лардаги ва ҳатто 30-йиллардаги қадар силжишни бера олмади.

20-йилларда Ватан озодлиги ғояси билан йўғрилган шеърлар
бадий тафаккур даражасини белгилаган бўлса, 30-йилларда асо-
сан кўнгил шеърини — медитатив шеърини шундай вазифани
бажарди. «30-йиллар ўзбек шеъринида «соф лирика» муаммо-
си»⁴⁰ деб номланган илмий тақиқотда кенг ва атрофлича тўхтал-
ганимиз учун мазкур ўн йиллик шеърининг ижтимоий-психоло-
логик факторларига ортиқча тўхталишга ҳожат йўқ, деб ҳисоб-
ладик. Уруш ва ундан кейинги 10-15 йил давомида яратилган ше-
рининг ўзбек шеърини бадний тафаккур тадрижида сезилар-
ли халққа бўлолмаганини эса қуйидаги сабабларга кўра изоҳлаш
мумкин:

– аввало, бу вақтга келиб, иждоқ олдиға ҳукумат томони-
дан қўйилган вазифанинг салмоғи ва жавобгарлиги ўн чандон
ошди. Чунки иждоқ халқни урушга, душманга қарши руҳлан-
тирмоғи керак эди. Вазифа қанчалик муҳим ва долзарб бўлма-
син, бундай паллада иждоқ ўзини руҳий-психологик жиҳатдан
эмин-эркин ҳис эта олмайди. Натижада бадний тафаккурда олға
босиш ва янги-янги кашфиётлар қилиш ёки ҳеч қурса шунга ури-
ниш ўрнига зиммасидаги улкан топшириқни бажариш билан ма-
шғул бўлди. Фафур Фуломнинг «Мард йигитлар қаноти», «Та-
лон-гароҳ қилинган ерда», «Салом ва табрик», Миртемирнинг
«Бешотар», «Салом хат», «Ўч», Ойбек, Ҳамид Олижон, Зулфия
каби шоирларнинг ҳам бир қатор шеърлари ана шу тарзда дунё-

га келган. Албатта, бу вақтда Фафур Фуломнинг «Соғиниш» каби дардчил, Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол» сингари оташин ҳарорат билан йўғрилган шеърлари ҳам ёзилди. Айниқса, Фафур Булом шеърдаги:

*Не қилса отамен, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишига унинг ҳаққи бор.
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса губор.*

*...Кечқурун ош сузсак бир насиба кам,
Қўмсайман бировни — аллакимимни,
Доимо умидим бардам бўлса ҳам
Баъзан васвасалар босар дилимни...⁴¹*

янглиғ мисралар шуни кўрсатадики, уруш ва унинг залворли қайғу юки ҳақиқатан-да шоирнинг юрак-бағрига кириб борган. Эл бошига тушган азим мусибат, тапвиш шоир қалбидан ўтиб шахсийлашган (персонификация ҳодисаси). Айни ўринда татар шоири Мусо Жалилнинг уруш йилларида ёзилган ўтли шеърларини ёки америкалик машҳур ёзувчи Эрнест Хемингуэйнинг «Алвидо, Қурол!» асарини эслаш жоиз. Бу тип асарлар урушни ўз кўзи билан кўрган, унинг ёвуз табиатига гувоҳ бўлган ҳассос ижодкорлар томонидан ёзилади. Ўзбек адабиётида эса уруш сийратини очиб кўрсатувчи шоҳона асарлар уруш ва ундан кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида деярли яратилмади. Борлари ҳам ўз даври чегараларидан ошиб ўтолмади.

Демак, ҳар қандай яхши асар воқелиги, пафоси, аввало, ижодкор қалбидан ўтиши, унда шахсийлашуви зарур экан. Кейин эса у қогозга тушиб, ўқувчи юрагини ларзага солишга қодир бўлади.

— 37-йил қатоғони ижодкорни анчагина ҳушёр бўлишга мажбур этган эди. Бунга Фафур Фулом, Миртемир, Шайхзода, Шукрулло каби шоирлар ижодини кузатиш орқали гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳатто 20-30 - йилларда талай символистик шеърлари билан адабий жамоатчиликни ўзига жалб этган ва Чўлпонга маломат тошлари ёғдирилганда янги бадий тафаккур оқимининг бошида турган устозини ҳимоя қилиб мақолалар ёзган Ойбекдек шоир ҳам уруш ва ундан кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида ижтимоий-сиёсий ҳозиржавоб, мафкурабоз тизмалар тизишдан ўзга чора тополмади.

— қолаверса, мамлакатда кетма-кет равишда рўй бераётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар, айниқса, уруш ва унинг ташвиши

ҳамма қатори шоирни ҳам бир қадар довдиратиб қўйган эди. Атрофда нима воқеалар содир бўлаётганини англаб, идрок этиш учун ижодкорга замон маъносидаги масофа керак эди. Шоир воқеалар бўрони ичида туриб, улар ҳақида тўлароқ, чуқурроқ, аниқроқ гапни айтиши мушкул эди.

4-фасл

КҮНГИЛ ШЕЪРИЯТИ

Бу олам бадиият оламидир. Унинг моҳияти худди камалакнинг мазмунига ўхшайди, яъни кўриш, завқланиш, қувват олиш, ниҳоят, идрок этиш мумкин-у, бироқ уни ушлаш, бадан орқали ҳис қилиш имконсиз. Чунки бу олам руҳонийдир, асло жисмоний эмас. У ҳам ўз қиёфасига эга, лекин биз кўниккан суратдан йироқ. Тўғрироғи, ундаги образлар сийратдан иборатдир: “Санъат ўз моҳиятига кўра савқи табиийдир. Биз баъзан турли бадий тамойилларни идеалистик ва реалистик дея таснифлаймиз. Бироқ санъатнинг моҳияти реал нарсалардан узилиш ва уларни яқсон этиш орқали келиб чиқадиған янги предметликнинг яратилишида эканлиги инкор этиб бўлмайдиган далил бўлиб қолаверади. Бинобарин, санъат икки марта савқи табиийдир: биринчидан, шунинг учун нореалки, унинг предмети реалликдан фарқланувчи янги нарса. Иккинчидан, шунинг учунки, мазкур янги эстетик предмет унсурларидан бири реалликни маҳв этишдир. Иккинчи режа биринчи режадан кейингина мумкин бўлганидек, гўзалликнинг чегараси ҳам реал дунё ҳудудидан кечилгандагина бошланади”⁴² - деб ёзади Ортега-и Гассет. Бошқа бир мақоласида файласуф юқоридаги фикрини яна-да ойдинлаштиради: “Янги суратларда акс эттирилган нарсалар тўғрисида шуни айтиш мумкинки, улар билан бирга кун кечирш мумкин эмас. Санъаткор уларнинг “тирик” реаллик хусусиятларини йўқ этиб, бизни ўз кўникилган оламимизга элтувчи кўприкларни бузди, кемаларни ёқди. У бизни номаълум дунё ичига қамаб, шундай нарсалар билан муносабатга киришишга мажбур этадики, ўртадаги алоқадорлик инсоннинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган”⁴³. Бу узун иқтибосни аввало фикримизни ўзга бир илмий назар билан тасдиқлатиб олмоқ ниятида келтирган бўлсак, қолаверса, адабиётга (санъатга) нисбатан янги-

ча қарашнинг моҳияти билан ўртоқлашмоқчи бўлдик. Пайқанингиздек, испан олими адабиётни Белинский сингари мафкуранинг тарғиботчиси сифатида эмас, балки кўнгил оламини англаш орқали ўзликни, умуман, инсонни, унинг имкониятларини идрок этувчи кашшофнинг нигоҳи ўлароқ тушунган. У ҳар бир ижодкорни ўз услубига эга бўлишга ундайди ва “Услуб бу - инсон” деган фикр моҳиятидан сўз очади. Гассет ижодкор ўз услуби орқали ҳаётнинг биз кўниккан чегараларини кенгайтира олишига ишонади. Санъатнинг одамзотга хосликдан юксала билиш хусусиятларига шубҳа қилмайди.

Гассет санъатнинг экспрессионизм, кубизм ва бошқа оқимлари ҳақида: “Улар нарсалар тасвирдан ғоянинг тасвирига ўтдилар: санъаткор ташқи олам учун кўр, у ўз кўз қорачиғини ичкарига қаратди...” деб ёзади. Кўз қорачиғини (яъни диққат-этиборни) ичкарига — кўнгилга қаратиш ва у ердаги оламни тадқиқ этиш кўнгил санъат (адабиёт)ининг абадий вазифаси.

Шу ергача таърифини келтирганимиз адабиёт бизда мавжуд. Унинг илдизи бир қанча асрларнинг бағридан ўтиб яна инсонга, унинг табиатига, кўнглига бориб тақалади. Шунга кўра, биз мазкур адабиётни шартли равишда “Кўнгил адабиёти” деб атадик. У ҳатто собиқ совет даврида ҳам турли кўринишларда жон сақлади. Буни айниқса, 30-йиллар ўзбек шеърлятида яққол кўриш мумкин. Танқидчи Раҳимжон Раҳмат бир мақоласида ёзади: “Ойбек инсон кўнглига севги ва санъат севинч, хурсандлик ва илоҳий осойишталик бахш эта оладиган икки буюк куч эканлигини чуқур тушунган, киши ҳаётида маънавий қадриятлар ўрни беқиёс эканлигини жиддий англаган донишманд. У совет тузумини адолатли, кишига бахт бера оладиган идеал жамият деб ҳисоблаган бўлиши мумкин, лекин киши кўнглининг жамиятнинг яхши ва ёмон эканлигига боғлиқ бўлмаган қувончу азоби борлигини ва инсоннинг энг катта бахти мана шу эврилишлар орасида эканлигини чуқур англаган эди”⁴⁴. Афсуски, ушбу жараён узоқ давом этмади ва 40-йиллардан бошлаб адабиётимиз ҳаддан зиёд сиёсатлаштирилди. Чунки бизда ижодкор Лениннинг адабиёт ва санъат мафкураининг маълум шакли ва унга хизмат қилиши керак, деган ақидасига мажбуран бўйсундирилди. Аслида, санъат ўзини ҳеч қурса ҳаводаги қуш мисол эркин ҳис этиши лозим. Унга бутун жамиятнинг ғамхўрлиги керак. Ахир у эмасми инсонга инсонлигини эсла-

тиб турган! Бинобарин, “Мафкура адабиёт ва санъатга хизмат этиши зарур” дейди Т. Солиҳов.

Аристотель “Поэтика”си шۇни кўрсатадики, ўша даврларда ҳам санъат нозик тушунилган, талқин этилган. Бироқ унда зоҳирий ҳаракатлар, суратнинг тавсифлари, унинг ўхшашини яратиш марказий ўринда турса, XX асрга келиб, санъатнинг устувор объекти — Инсоннинг ботиний олами, яъни кўнгли бўлди. Аслида, суратдан сийратга томон юриш бир-иккита санъаткор ё олимнинг эмас, балки башарият фитратидаги яширин, лекин ҳаммиша ўзини намоён этишга уриниб борувчи қувватнинг иши. Албатта, шахснинг жузъий иродаси эътироф этилади.

Биз санъатни қафасдан бўшалишини кутаётган қуш тимсолида қабул этамиз. Қуш қафасни, демакки, ҳар қандай қолипларни парчалашга тайёр. Энди унинг рўпарасида само - поёни йўқ дунё, ҳисобсиз кашфиётлар, имкониятлар... Айни пайтда, қайд этишимиз зарурки, ушбу само кўзи кўрадиган ҳар бир киши қобокларини очган заҳоти шундоқ тепасида ёйилиб ётган бўшлиқ бўлмай, қалбдир, инсоннинг ботиний осмонидир. XX аср санъати (жумладан, шеърятти) ана шу осмонни соғинган қуш. Ойбек бир шеърда булоққа қарата:

*Шеърингга тўёлмадим,
Кўксингда яшнолмадим.
Сен тошиб йўлга тушинг,
Мен гариб боролмадим,*

деса-да, унинг ғайришуурдаги диққат-эътибори ўз кўнглига, ботиний осмонига қаратилганини пайқаш қийин эмас. Буни навбатдаги банд яна бир карра исботлайди:

*Ҳой булоқ, жўшқин булоқ!
Кўнглим кўнглингга иноқ.
“Тўхта” десам боқмайсан,
Сўйла, йўлингми узоқ!”⁴⁵*

Шеърда параллелизм мавжуд бўлиб, унинг биринчи - булоқ чизиги қуюқроқ ишлангандай кўринса-да, шоирнинг бундан мақсади иккинчи чизиқ - кўнгли, ўз ички оламидир. Буни айниқса, “Тўхта” десам боқмайсан, Сўйла, йўлингми узоқ?!” мисралари ошкор этиб турибди. Яъни шоир агар истаса, булоқнинг қаерга-ча оқиб боришини билиб олиши мумкин. Бироқ кўнгли интилиш-

лари манзилини билиш анчагина мушкул иш. Айни чоғда шоирнинг бу ҳоли - билмаслиги - шеърият. “Далиллар тугаган жойда адабиёт бошланади,” дейди Достоевский. XX аср шеърияти хусусиятларидан бири шуки, у қўл билан ушлаш мумкин бўлган аниқликдан қочади, мавҳумликка интилади. Кўзлари иккита марвариддек ёниб, дард чекиб дераза ёнида паришон ва ғариб ўтирган қушча⁴⁶ каби билишга, англашга интилади-ю, ўзининг - кўнглининг истагини - дардини билмайди, билолмайди. Лекин айнан шу ҳолни изҳор этаркан, ўзини-ўзи даволайди. Яъни Қуръони каримда сўз - шифо, дейилганидек, шоир дардидан отилиб чиқаётган сўзлар билан ўз жароҳатига малҳам қўяди. Мавҳумликнинг каромати - шу.

Илк ўрта асрга келиб Шарқнинг буюк файласуфи Абу Наср Форобий шеърият ҳақидаги Аристотелнинг қарашларини ривожлантиради. Чунончи, унинг шеъриятнинг муҳим унсурларидан бири - хаёл ва тасаввур тўғрисидаги фикри бағоят ўринлидир: “...Исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобда ишонтiriш канчалик аҳамиятли бўлса, шеъриятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади”⁴⁷. Форобийнинг, айниқса, шеър санъати - ташбеҳ борасида ўн асрдан кўпроқ вақт муқаддам айтган фикри XX асрга келиб испан файласуфи Гассет томонидан анча сайқалланган. Ташбеҳ поэзиянинг энг муҳим, баъзан ҳатто зарурий унсури эканлигини ҳисобга олсак, ўша пайтда шеърият нозик тушунилганлигининг гувоҳи бўламыз. Форобий ёзади: “Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид ташбеҳни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли кишилар саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади”⁴⁸. Гассет ёзади: “Метафора шунинг учун ҳам бизни қониқтирадими, унда икки нарса ўртасида метафора суянган ҳар қандай ўхшашликка нисбатан яна-да теран ва кескин, воқелик нуқтаи назаридан бўлиши мумкин бўлмаган мосликни илғаймиз... “Реал ўхшашлик ҳақиқатда икки предметнинг реал ноўхшашлигини таъкиддаш учун хизмат қилади. Қаердаки, реал ўхшашлик бор эса, ўша ерда метафора йўқ. Метафора бағрида ноўхшашликни аниқ англаш яшайди”...⁴⁹.

Белинский Аристотелда мавжуд бўлган аниқликдан мавҳумлик сари, яъни шеърият сари бир-икки қадам ташлайди: “Ҳар бир ташқи ҳодисадан аввал тилак, орзу, ният, хуллас, фикр туғилади: ҳар бир ташқи ҳодиса ички, яширин кучларнинг фаолияти натижасидир: поэзия воқеанинг мана шу иккинчи, ички томонига, бу кучларнинг туб негизига кириб боради, ташқи реаллик воқеа хатти-ҳаракат ана шу кучлардан ўсиб чиқади, бунда поэзия янги ва қарама-қарши турда кўринади. Бу субъективлик салтанати, бу ички дунё ўз ичида қолувчи ва ташқарига чиқмайдиган ташаббуслар дунёсидир. Бунда поэзия ички элементда, туйғу ва онг доирасида қолади: бунда руҳ ташқи реалликдан ўтиб яширинади, ташқи оламни ўзида акс эттирган ички ҳаётнинг мислсиз жилваларини поэзияга ҳадя қилади. Бунда шоирнинг шахсияти биринчи ўринда туради, биз ҳамма нарса ни фақат у орқалигина қабул қиламиз ва англаймиз. Бу лирик поэзиядир”⁵⁰. Бу - шеъриятга умумий бир назар, холос. Зеро, у талқинларга бунчалик осон таслим бўлмайди, яъни шеърият симоб янглиғ доимий ҳаракатда. Уни кафтга олиб тадқиқ этишни, у ҳақда тугал хулосалар чиқаришни истамак — хом хаёл. Шеърият тўғрисида айтилган ҳар бир фикр, ҳатто бу ишга бағишланган бутун-бутун умрлар ҳам уни тутиб олиш учун қўйилган тузоқлардан ўзга нарса эмас. Таҳлилчи уни қўлга киритишни шу қадар истайдики, ниҳоят, тузоққа илинган ҳар қандай ўлжани шеърият деб аташга тайёр яшайди. Мабодо, янада чуқурлашадиган бўлса, ўзи қўйган тузоққа ўзини отишдан бошқа чораси қолмайди унинг. Шеъриятнинг мағзи унинг кўнгил иши эканлигида. Кўнгил иши эса муайян қонуниятлар асосида рўй бермайди. Яъни у инсоннинг инон-ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳур олам. Башарнинг ҳар қандай қафасни парчалаб, озод ҳаётга бўлган интилиши ажабмаски, ана шу олам ҳайқириғининг акс садоси. Танқидчи Иброҳим Ғафуров ёзади: “...Ҳурликка интилиш - гўзалликка интилиш. Шеър сўзи ҳам жуда-жуда қадим замонлардан бошлаб одамнинг ҳурликка интилишидан дунёга келган. У ҳурликка интилишнинг ҳеч ўчмас рамзи бўлиб колган. Бахт, қувонч шундай интилишлардагина бунёд бўлади. Навоий ҳам айтган: “Аламсиз мурод мумкин эмас”. Шеъриятда дардли оҳанглар ҳам фақат ва фақат қувончларни соғинишдир. Бахтни соғинишдир. Не ажабки, дарддан бахтли сўз туғилади”⁵¹.

Дард! Дарҳақиқат, усиз шоир ҳеч ким. Шоирни шоир қилган, уни тўлғоқ азобига мубтало қилиб, ундан ширин-шакар “ўғил-қизлар” туғдирган ҳам удир. Дард ҳақида Жалолоддин Румийнинг бир яхши фикри бор: “Дард доимо инсонга йўл очади. Дардсиз ва заҳматсиз иш инсонга муяссар бўлмас... Чунончи, Биби Марям туғиш оғриғи бўлмагунча бахт дарахтига яқинлашмади. Қуръонда “Туғиш санчиғи уни бир хурмо дарахти тўнкасига суяниш учун йўллади” дея буюрилганидек, Марямни дарахтга дард яқинлаштирди ва қуруқ дарахт мева берар бир ҳолга келди. Вужуд ҳам Марям кабидир. Ҳар биримизнинг Исомиз бор. Бизда ҳам ўшандай дард пайдо бўлса, Исомиз туғилади. Йўқса, Исо ҳам ўз келган йўлидан қайтиб кетади, биз ҳам ундан фойдаланмоқдан маҳрум бўламиз”⁵².

Дард инсонни худди қушни кишанлаган қафас янглиғ қисади. Шунда инсоннинг руҳияти парвоз этмоқ-чун ўзини қафаснинг тўрига урган ўша қушдек олдинга интилади, қутулмоқ истади. Дард-ла ёнаркан, жазавага тушади, қафасни – оламни унутади, ўзини бир зумгина озод ҳис қилади. Ва қафасни ёриб чиққан қуш мисол осмон билан: ҳурлик билан, ҳали билинмаган имкониятлар билан тўқнашади. Шеър айнан шу лаҳзаларда ёзилади ва ўз моҳиятига кўра поёнсизлик томон талпинади. “Шеърият ўзини шундай кўрсатади. Яъни билиб туриб билмасликка олади. Номаълумлик сари интилиб боради”⁵³ – деб ёзади Иброҳим Ғафуров.

Бироқ шоир интилган бу номаълумлик ҳар қандай мазмундан қочиш ёки қуруқ мавҳумлик бўлмай, кўниқилган, танқидчи Аҳмад Отабоев таъбири билан айтганда, “Масхарабоз минган ёғоч от сингари мазмундан, сийқа аниқликдан” ўтиб, моҳият сари ҳаракатдир. Унинг тинимсиз ҳаракати ўз йўлида номаълумликни кашф этиб боради, инсон тасавуридаги олам сарҳадларини кенгайтиради. Гассет ёзади: “Китобхон сифатидаги муҳаббатимизни ҳақиқий шоирлар - бизга янги услуб келтирувчи, ўзлари янги услубга айланган ижодкорлар учун сақлайлик. Чунки улар дунёни бойитади, тушунчамиздаги воқеликни кенгайтиради. Илгари бизга модда на кўпаяди ва на озаяди, деб уқтиришганди. Энди физиклар модда емирилади ва кичраяди дейишмоқда. Демак, унинг ҳеч бўлмаганда, кўпаймаслиги аниқ. Бу шуни кўрсатадики, нарсалар ҳар доим бир хилдир. Улар малзамасидан ҳеч қачон янги нарсани бичиш мумкин эмас. Аммо шоир қутилма-

ганда нарсаларни шамолга — ўйинга тортади. Ушбу яширин ўсувчан ҳаракатга бўйин сунган нарсалар ўзга маъно касб этади ва бошқа нарсаларга айланадилар”⁵⁴.

К.Маркс инсонни асосан ижтимоий мавжудот сифатида яхшигина ўрганган. Аммо инсонда бошқа хусусиятлар ҳам йўқ эмас. Собиқ совет адабиётидаги асосий иллат ҳам шу билан боғлиқ. Эрих Фромм инсонга биосоциал мавжудот ўлароқ қарайди ва бир қадам олдинга кетади. Сир эмас, инсонда яна бир жиҳат - руҳий олам бор. (Буни биз кўнгил деб ҳам билишимиз мумкин). Мазкур олам билан энг кўп мулоқотда бўладиган ва бизга ундан хабар берадиган зот - шоир. Бу ўринда хабар - ваҳий - шеър. Иброҳим Ҳаққул “Шеърят, аввало, Руҳдир”⁵⁵ деб ёзади.

Шеър - дарддан туғилади, дедик. Теравроқ назар ташласак. нафақат шеър, балки умуман барча бунёдкорлик ишлари қандайдир дарднинг меваларидир. Хўш, дарднинг ўзи нима ва у қаердан пайдо бўлмоқда? Менингча, дард фитрийдир, яъни у инсон табиатида мавжуд бўлган унсур. Унга эҳтирос қувват беради, пиширади. Балки эҳтироснинг табиий ўсишининг ўзи пайдо қилар дардни. Бу хусусни айнан шоирлар қисмати мисолида билиш мумкин. Зеро, уларнинг деярли ҳаммаси бошқаларга нисбатан серэҳтирос. Улуғ шоирлар, умуман, барча улкан шахслар кучли эҳтиросга эга бўлганликлари тарихдан маълум. Шу билан бирга, улардаги дард ҳам шунга яраша. Ажаб, инсондаги ижодкор куч айнан шу эҳтирос эмасмикан? Йўқса, унинг вазифаси фақат насл қолдириш билан чекланадими? Ундай бўлса:

Қари қиз деб ном олган

Синглиминг хатини ўқийман тонгда.

Билмайман негадир

Ишқий мактуб ўқийётгандай

*Сездим ўзимни*⁵⁶

деган шеърни қандай таҳлил этамиз? Ахир бу ерда турмушга чиқмай “ўтириб” қолган қиз эҳтиросининг мактубига (умуман ҳамма нарсага) кўчиши ҳақида гап бормаяптими? Бўғилган эҳтирос тафаккурга таъсир қилади, у ҳатто фожеага айланиши мумкин, — дейди XX аср психологияси.

Истеъдод сўзи ҳам кўпроқ ижодкорларга нисбатан қўлланилади. Хўш, истеъдоднинг ўзи нима? Нафсиламрини айтганда, унинг нима эканлигини тузуккина билмаймиз, бироқ истеъдоднинг яратувчилик кучига ишонамиз. Яна XX аср психологияси-

га мурожаат киламиз: “Истеъдод бу меҳнат эмас, у туғма хусусият. У инсоннинг сексологик имкониятларининг энг юқори даражага кўтарилиши”. Энди фикрларимизни муайян тартибга солишимиз мумкин. Яъни эҳтирос - дард - истеъдод шоирни шоир қилган омиллардир. Бу жиҳатга қадим замонларда ҳам эътибор берилгани фикримизни қувватлайди: “Поэзия истеъдодли ёки мажнунсифат инсоннинг қисмати дир. Истеъдодли одамлар руҳан жуда таъсирчан, мажнунсифатлари эса жазавога мойил бўладилар”⁵⁷ — деб ёзади Аристотель. Ўрта асрларга келиб бу ҳақда улуғ мутасаввуф Жалолоддин Румий Қайсга таҳаммулидан ортиқ эҳтирос берилгани учун мажнунга айланди, дейди. Бироқ бу эҳтирос биз тушунган эркак ва аёл ўртасидаги жинсий мойилликдангина иборат бўлмай, аввало, улар ўртасидаги руҳий муносабат дир. Талъат Солиҳов дейди: “Эҳтирос — илоҳият даражасига кўтарилган нарса. Инсонни юксакликка элтадиган куч”⁵⁸.

Умуман, бу — ўзбек адабиётида (бадий тафаккур тадрижида) бошдан-оёқ тадқиқ этилиши зарур бўлган бус-бутун бир мавзу. Демак, инсоннинг ўзида, кўнглида унинг ўзи тушуниб етмаган қанчадан-қанча синоатлар оғзи очилмаган, ўрганилмаган ғорлар каби ниманидир, кимнидир кутиб ётибди. Ҳаёт — мангу ҳаракат экан, инсоннинг бу борадаги интилишлари ҳам абадийдир.

30-йиллар ўзбек шеърляти тўғрисида гап кетар экан, шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бу даврда шоирлар ўз табиийлигига анча яқинлашганлар. Фикри ожизимча, ёзувчининг бундан муҳимроқ фазилати йўқ. Шу ўринда Джордж Оруэллнинг машҳур мулоҳазасини⁵⁹ эсламок жоиз.

30-йиллар шеърларида инсонни, унинг орзули, армонли, баъзан нолон, баъзан хандон кўнгилларини ҳис қилиш мумкин-ки, мазкур жиҳат кейинги қатор ўн йилликларда анчагина оқсайди. Мен самимийликни айтмоқчиман. Аммо ҳар қандай самимийлик ҳам ўзини оқлайвермайди. Бу хусус қачонки, инсоннинг ўзига, ўз кўнглига нисбатан бўлсагина дуруст. Худди шу ердан санъаткор субъективизми бошланади. Ҳақиқий шоир ўз шеърини атрофдан эмас, ҳатто ўз ақлу фаросатидан ҳам эмас, балки кўнгилдан олади. Аслида шоир ҳатто энг оддий нарсалар ҳақида ҳам ёзиши мумкин⁶⁰, фақат у гўзал туйғуни топсин, акс этгирсин. Бироқ бу омма назаридаги жўн бир чиройлилик бўлмай, инсонга илоҳий қувват бахш эта биладиган гўзаллик дир. У камида мамлақату салтанатдан воз кечиб фақирлик йўлини тутган шоҳ Иброҳим

Адҳамнинг кўнглидаги илоҳий нурдир. Чинакам адабиёт ана шу нурга интилиб яшайди.

Самимийлик ҳам ўша нурга нисбатан бўлади, аслида. У ижодкорнинг юрак томирдир. Ўз қалбига нисбатан самимий бўлган санъаткор ҳақиқат (илоҳий олам) сари талпинади. Бироқ бу Хемингуэй айтмоқчи “ёзувчининг вазифаси ҳақиқатни айтиш” деганина иборат эмас. Адабиётнинг ҳақиқатга интилишига иқроримиз, бироқ адабиёт ҳар қандай ҳақиқатдан, агар у яланғоч бўлса, воз кечади. Демокчиманки, адабиёт ҳақиқатга гўзаллик орқали интилади. Бусиз адабиёт йўқ, бусиз ёзилган ҳар қандай асар ҳамма нарса бўлиши мумкин, бироқ адабиёт бўлолмайди.

Салоҳияти, истеъдоди жиҳатидан адабиёт яратишга қодир шоирларнинг 30-йиллардаги шеърларини ўрганар эканмиз, аччиқ бир ҳақиқатнинг гувоҳи бўламиз. Ҳамид Олимжон ва айниқса, Ойбек Усмон Носирни энди гунча бўлганда томирига тиг урилган гулларга ўхшатиш мумкин. Йўқ, мен Ҳамид Олимжону Усмон Носирнинг фожиали қисматларини назарда тутмаяпман. Мен улар онгларига, қалбларига томчи-томчи қуйилган заҳар - мафкура натижасида ижодкор субъективизми бой берилганини айтаяпман. Ойбекнинг назмини кузатаман: 20-30-йилларда ўз юрагига нисбатан самимий бўлган улкан истеъдодли шоир 40-йиллардан бошлаб бегоналашган. Кўнгилдан эмас, ақлдан, мафкуралашган онгдан чиқариб ёза бошлаган. Усмон Носир ижодини ҳам йилма-йил ўрганиб чиқсак, шундай ҳолга дуч келамиз. Аслида, бу нарса сал аввалроқ, Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитратлар ижодда бошланган эди. Улар ҳам худди ўша — гунчалаганда томирига тиг урилган гул янглиғ секин-секин сўла бордилар. Йўқса, уларнинг ҳар бири жуда катта ижодий имкониятларга эга, адабиётни гўзаллик элчиси эканлигини озми-кўпми ҳис қилган санъаткорлар эдилар. Бу гулларнинг томирини қирқишга фармон берган куч социалистик ғоя бўлса, уни амалга оширишда кўмаклашган воситалардан бири — танқидчилик эди. Биз бугунги кун имкониятидан туриб ўша давр адабиётшунослигини баҳолаш қаҳрамонлик эмаслигини биламиз. Билиб турганингиздек, биз бундай ёндашувдан имкон қадар қочмоқдамиз. Бироқ иш жараёни, тадқиқотнинг сажияси айрим далилларни келтиришни тақозо қилади.

Адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубов “Лирикада изланиш” мақоласида ёзади: “Ойбек лирик асарга инсон руҳи, ўз “мен”ининг ифодаси сифатида ёндашади, лекин кўпинча “туйғулар” доира-

си бирдан-бир реаллик бўлиб, уни қуршаган теварак атрофдаги ҳодисалар мазмунини, объектив ҳақиқатни қамраб олмайди...

Ойбекнинг туйғулар соҳасини сентиментал ва символик усулда фаҳмлашида ўзбек адабиётида реакцион романтизмнинг намояндаси Чўлпон ва XX асрнинг 10-20-йилларида ижод этган усмонли-турк символистларидан - Холид Фаҳрий, Ўрхон Сайфий, Юсуф Зиё, Умар Сайфиддин каби шоирларнинг маълум даражада адабий таъсири бўлган⁶¹.

Ойбек “Туйғулар” тўпламидаги “Най куйлари” шеърини маҳсул Чўлпонга бағишлайди. Бу шеърда у “узоқлардан, тоғлардан учиб келган ёниқ най куйлари” юксалганини ипақдек майин сатрларда тасвирлайди, унинг “яширин умидлар билан тўла ёш кўнгли” эса қанот қоқиб най куйини қува кетади. Шоир уни “қидириб топиб... унга синиқ кўнгил ва кўз ёшларини тортиқ қилади. Дардманд шоир ўз шеърини қуйидаги сатрлар билан тугатади:

*Англадимки, бу замон
Созчи - савдоли чўпон.
Дедим: “Ҳижронли шоир,
Бир озда чалинг бу он.
Тоғларга қучоқ очай,
Озгина завққа толай!”*

Ойбек символик парда билан “савдоли чўпон” қиёфасида гавдаланган “ҳижронли шоир” куйларига мафтунлигини изҳор этади. Бу ўринда яна туйғу-ҳиссларга романтик субъектив муносабатда бўлиш очиқ кўзга ташланади”. Олим мақоласини шу тарзда давом эттириб қуйроқда яна ёзади: “Ойбек ўз шеърларида ишқдан, севгидан сўз очдими — бас, унинг қалби ўртанади, кўзларидан ёшлар қариган гул барглари сингари дув тўкиладилар. У айрилиқ, ҳижрон дарди билан ёнади. Бир шеърда:

*Йўлингда кутдим,
Ҳасратлар ютдим.
Ҳажринг-ла кўндан
Ўзни унутдим...
Аввал ўқ отдинг,
Кўнглим қонатдинг,
Сўнгра юлдузим
Қайларга ботдинг? (“Туйғулар”, 24-бет)*

деса, бошқа бир шеърда:

*Сочларинг тола-тола.
Лабимда гизли нола.
Ичимда тўлди ҳасрат,
Найлай, эй воҳ, бу ҳола...
Дардинг-ла ёнди бошим,
Кўзларда қонли ёшим, ("Туйғулар", 25-бет)*

деб бадбинликни, индивидуалистик кечинмаларни поэтиклаштиришга уринади.

Бу шеърларда Ойбекнинг индивидуализм қобиғига ўралиб қолиши халқ турмуши ичига қулоч отиб киришига, унинг рангбаранг мазмунини кўриш ва ифодалашга имкон бермади»⁶².

Бу мақола Ойбекнинг 20-йиллар шеърляти таҳлилига бағишланган. Бироқ айнан мана шундай руҳ танқидчиликда ҳукмрон бўлди. Ижодкорни ўз ҳолига қўймади, унинг инсон бўлиб ўйлашга, фикрлашга, ўз кўнгил оламига бўйлашга, уни тадқиқ этишга имкон бермади. (Ахир, Ойбек «Чўлпон, Шоирни қандай текшириш керак»⁶³ деган мақоласини бежиз ёздими?) Аста-секин эса ижодкор гўё ўз «хатоси»ни тушуниб етди. «Ойбек ўзига нисбатан кўрсатилаётган тазйиқнинг яхши натижа билан тугамаслигини бутун вужуди билан ҳис этди. Лекин, у агар бу тазйиққа бўйсунмасин ўзини Абдулла Қодирий ва Чўлпон тақдири кутаётганини сизди. Унинг партия чизган чизикдан юрмаслигининг иложи йўқ эди»⁶⁴ деб ёзади Наим Каримов. Кўнгилдан юз ўгириб атрофга боққан Ойбек энди туйғуларини социалистик ғояга мувофиқ равишда акс эттирмоқчи бўлди. Бундай ҳолни мамнуният билан қарши олган Ҳомил Ёқубов: «Ойбек санъатга субъективистик, эстетчасига қарашни чилпарчин қилиб, лирикада катта ва муҳим ижтимоий мазмунни қамраб олишга, замонавий типик ҳодисалар ва интилишларни очишга, реал ҳаётни акс эттиришга, жамиятнинг юксалиши билан олдинга сурилган мураккаб масалаларга ўз муносабатини билдиришга уринди...»⁶⁵ деб ёзади. Бундай талқинларга кейинчалик А.Расулов танқидий ёндошиб ёзади: «Совет лирикасидаги ҳамма гапларни гўзалликнинг "ижтимоий" концепциясига боғлашга интилиш олтимининчи йилларгача бўлган танқидчиликка хос хусусият эди. Чунончи, Ҳомил Ёқубов ижтимоий масалаларга асосий эътибор қаратилган шеърларни чуқур таҳлил қилади, бироқ инсон ва табиат муносабатлари, борлиқдаги ҳолат, ҳодисалар ҳақидаги асарларнинг моҳиятига чуқур қирмайди»⁶⁶. Совет даврида адабиёт, хусусан, шеъри-

ят айнан шу тарзда ўз табиатига ёт мавзуга бош суқади. Ўз нигоҳини кўнгилдан олиб, ташқарига — улкан муаммоларга қаратади. XX аср ўзбек шоир ва ёзувчиларининг энди ғунчалаган истеъдодлари руҳиятида парокандалик юз берди. Чўлпон, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон каби ҳассос санъаткорларнинг кўнгил фаоллиги бора-бора маълум маънода сусая бошлади. Яъни ижодкорлар онгида ўз “кўнгил фалсафаси” гўё емирилиб, ўрнини оммани бахтли келажак сари етакловчи тарбиявий руҳдаги поэзия олаётганди. Санъаткор учун ўз табиатига ёт мафкура томон интилиш инқироздир. Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Ойбек асарларини даврма-давр, йилма-йил кузатсак, бошда ўзларига нисбатан самимий бўлган шоирларнинг бора-бора ўзига ўзи бегоналашиб бораётганининг гувоҳи бўламыз.

Проф. Озод Шарафиддинов “Йиллар ва йўллар” мақоласида ёзади: “Миллатчилик поэзиясига қарши кураш ўзбек поэзиясида янги социалистик эстетика принципларини тасдиқлаш, ҳаётдан ажралган, қобигига ўралиб қолган поэзияга инсон билан, меҳнат билан боғланган поэзияни қарама-қарши қўйиш, синфий курашларда пролетариат томонидан жавлон урадиган янги типдаги шоирни улуғлаш йўллари билан ҳам борди”⁶⁷. Ижодкорнинг ўз қобигига ўралашиб ҳаётдан ажралган поэзия яратиши номақбуллиги, аксинча, санъат асарининг инсон билан жипс боғланиши зарурлигини француз ёзувчиси Альбер Камю ҳам тасдиқлайди. Бироқ у ижодкорнинг ижтимоий ўрни билан санъатдаги ўрнини, улардаги вазифасини нозик фарқлайди. Камюнинг ўзи француз ватандоши сифатида жамиятнинг фаол зиёлиси, адолат ва озодлик учун толмас курашчи бўлса-да, бадий асарларнинг қаҳрамонлари кўп-да бундай эмас. Хусусан, унинг энг машҳур романи “Бегона”нинг марказий қаҳрамони Мерсо ўз характери, дунёқараши билан Камю мақолаларида илгари сурган ҳақиқий ватанпарвар граждани образидан жуда катта фарқ қилади. Унинг учун муҳими ҳаётга - илиқликка талпиниш йўлидаги ўз кечинмалари, асло қандайдир ғоя йўлида жонини жабборга бериш эмас. Кўринадики, санъат асарлари аввало кўнгил фаол бўлган дамларда яратилади. Ижодкорнинг ижтимоий фаоллиги бошланиши билан кўнгил фаоллиги сусаяди. Яъни булар гўё зулмат ва нур, бир-бирини маҳв этади. Ўз ўрнида эса бир-бирини тақозо ҳам қилади. Ахир қоронғулик борлиги учун биз ёруғликни сеза-

миз ёки аксинча. Проф. Озод Шарафиддинов Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон каби шоирлар ижоди ҳақида фикр юритаркан, ёзади: “Уларнинг ҳаммаси ҳам поэзиядаги мунгни, ҳазинликни қоралайди, сочлари жингалак, “оҳ, малак” деб нола чекувчи йиғлоқи шоирдан кулади, шоирнинг ўрни курашнинг олдинги сафларида эканини тасдиқлайди”⁶⁸. Мунгсиз поэзия пойдеворсиз иморат ҳақидаги гапдек муаллақ тушунча. Буни исбот қилишга бугун эҳтиёж йўқ. Аммо “шоирнинг ўрни курашнинг олдинги сафларида” деган фикр ҳануз чалкашликларга олиб келиши ҳеч гапмас. Совет даври санъатининг энг катта нуқсонларидан бири ҳам айнан шу ерда яширинган. Яъни ижодкорнинг санъати билан унинг ижтимоий фаолиятини, гражданлик бурчини руҳан, мазмунан бирлаштиришга уринилган. Натижада санъат асарини билан публицистик асар ўртасида баъзан фарқ қолмаган. Ҳаётдаги, меҳнатдаги, ҳатто урушдаги қаҳрамонлар чуқур, зиддиятли кечинмалари билан эмас, аввало ғояси билан бадиий асарларга шундоқ кўчиб ўтганлар. Ғоялар инсон учун эмас, инсонлар ғоя учун қурбон бўлганлар. Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон каби шоирларнинг фаол гражданлик, ватанпарварлик руҳида ёзган шеърлари шунинг учун ҳам бугун ўқилмайдик, улар ўша давр ғояси билан суғорилганлиги баробарида объект субъектга кўчиб, унда шахсийлашмаган. Қолаверса, ғоялар келиб кетгувчидир, улар саҳнадан тушиши билан атрофини пашшадек ўраган асарлар ҳам умрини ўтаб бўлади. Шу билан бирга, буларда шоирнинг ўз “мен”и коллектив “мен”га едириб юборилган. Мазкур шоирларнинг тадқиқотимизга асос бўлган шеърлари эса кўнгили фаоллиги маҳсулидир. Бундай асарларнинг умрлари одатда узоқ бўлади. Чунки, қайси мафкура ҳукмрон бўлган замонда ёзилганидан қатъи назар марказда Инсон ва унинг Кечинмаси туради.

“30-йиллар поэзиясида халқ билан биргалик туйғуси янада чуқурлашади. “Соф поэзия”, фақат гуллар ва булбулларга маҳлиё, фақат “Оҳ, малак”, “Эҳ, капалак”дан нарига ўтмайдиган чучмал поэзия қаттиқ қораланади”⁶⁹. Заминдан — ҳаётдан узилган, Набижон Боқий таъбири билан айтганда, “ҳаводан озиқланаётган гул” моҳиятидаги қуруқ ва саёз оҳ-воҳларгагина асосланган бўлса “соф поэзия” ҳам профессор Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, қораловга муносиб. Лекин “соф поэзия”нинг моҳиятида субъективизм, яъни ўз кечинмаси ётгани учун ҳам тан-

қид қилиш шу жиҳатдан нотўғрики, бусиз Кўнгил адабиёти, Шахс адабиёти, Инсон адабиёти йўқ. “Шоир ўз шахсий туйғуларининг, ички дардларининг, инжиқ ҳасратлари, нола-фигонларининг энгагаси эмас...”⁷⁰. Хўш, унда ким? Шоир учун ўз шахсий туйғуларидан-да қимматлироқ туйғу бормикан ўзи? Шоир “ҳужумкор синфнинг вакили, миллионлаб меҳнаткаш омманинг фарзанди, унинг кўзи ва қулоғи, унинг туйғулари, фикрлари, орзу-умидларининг куйчиси, унинг қалбининг таржимонидир”⁷¹. Буларнинг деярли ҳаммаси (“ҳужумкор синфнинг вакили”дан бошқаси) тўғри ва жуда олижаноб фикрлар. Аммо бу ишлар журналистники, ватанпарвар гражданики, асло шоирники эмас. Ахир шоир дегани халқнинг манфаатига мос тушадими-йўқми, барибир ўз қалбининг таржимони, ўз туйғуларининг куйловчиси бўлмайдими? Мунаққид ёзади: “30-йиллар ўзбек поэзиясининг замонавийлиги, давр билан ҳамнафаслиги унинг тематик диапазонида яққол кўринади. Бу даврда поэзия тематикаси 20-йиллардагига қараганда бениҳоя кенгайиб кетди. Поэзияда акс-садо бўлмаган бирон йирик ҳодиса, биронта жиддий воқеа қолгани йўқ дейиш мумкин”⁷². Шёнриятдаги бундай ижтимоий ҳозиржавобликни мунаққид Иброҳим Фафуров қуйидагича шарҳлайди: “Баъзан кундалик гаплар билан шеърнинг нима алоқаси бор, деган гаплар бўлиб туради. Кундалик гап учун журналист бор, газета хабари бор, шундай экан, шеър ўзининг энг олий вазифасини - инсон хусусиятларини, нозик кечинмаларини образда, ғояда гўзал ифода қилиб беришини билсин, деган фикрлар юради. Аммо шундай даврлар бўлганки, шеър ўзининг ана шу бирламчи вазифасини ўтаб туриб, замоннинг жарчиси бўлишдек вазифани ҳам уддалаган”⁷³. Тўғри-ю, санъатдаги бунинг каби ўткинчи кайфиятларни рағбатлантириш ўрнига улар моҳиятини чуқур таҳлиллар асосида очиб бериш зарурки, йўқса, Ойбек, Усмон Носир, Фафур Гуломдек истеъдодлар ноёб имконларини тағин ноасл жараёнларга сарфлашлари ҳеч гапмас. Лекин шоирлар ҳар доим ҳам “конкрет ҳодиса туфайли туғилган дастлабки ҳис-туйғуларни, шодлик ва қувонч кайфиятларини ифодалаш билан чекланмай”, баъзан “инсон ва унинг тақдири, ҳаётдаги ўрни ҳақида, ҳаётнинг маъноси ва моҳияти тўғрисида, гўзаллик, эзгулик, олижаноблик, бахт ҳақида чуқур ўйларни ифодаловчи шеърлар ярата бошладилар. Буларнинг барчаси поэзиядаги инсонийликни чуқурлаштирди, унга ҳақиқий ҳаётийлик бахш этди ва 30-йилларнинг

кўпгина шеърларига узоқ умр берди”⁷⁴, деганда Озод Шарафидинов ҳақли эди. Дарҳақиқат, худди шу руҳдаги шеърлар бугун тадқиқотимиз объекти ва улар эртагаю ундан кейин ҳам ўз ўқувчиларини топаверади. Чунки бу шеърларда шоир ўз “мен”ини коллектив “мен”дан ажратиб олган. Демак ўз номидан ўз кечинмасини, бошидан, демакки, юрагидан ўтказган туйғуларни шеърга солган. Бундай шеърлардан кўнгил поэзияси - “соф лирика” вужудга келган. Хўш, соф лирика (умуман соф санъат) гоёси жаҳон адабиёти илмида қандай талқин этилган?

XX аср француз мунаққиди Жан-Луис Жуберт ўзининг “Ла поэзии” деб номланган, яъни “Шеърят” маъносини билдирувчи китобида ёзади: “Санъат санъат учун” таълими XIX асрнинг ўртасида ўз қадриятларини тарихга (воқеликка - Ҳ. У.) айлантиришдан умидини узган ёки кетма-кет содир бўлган тўнтаришлар натижасида ҳокимият парваришидан маҳрум бўлганлар учун бир меҳроб санъат дини ҳолига келди”. Бундан олдин эса “санъат санъат учун” оқими назариётчиларидан Зеофил Гўтининг 1835 йилда эълон қилинган асари “Мадмуазель де Мўпин” сўзбошисидаги фикрларини келтиради: “Санъат асарининг ўзи қадрият. У ҳар қандай даъводан, ахлоқий, сиёсий ва ижтимоий ғараздан озод яшаши лозим. Шоир ва шеър гўзаллик яратишдан бошқа ҳеч бир ишга хизмат қилмасликлари керак... Фақат ҳеч қандай ишга ярамаган нарсалардагина ҳақиқий гўзаллик мавжуд. Фойдали бўлган ҳар бир нарса хунукдир”⁷⁵. Мунаққид қуйироқда Бўде-нернинг “Эдгар По асарларига янги чизгилар” (1857 йил) китобидан парча келтирадики, бу ҳам “соф санъат” оқими таянган асосларни тушунишимизга ёрдам беради: “...Шеърнинг ўзидан бошқа мақсади йўқ ва бўлмайди ҳам. Ва фақат бир шеър ёзиш завқи учун ёзилишдан кўпроқ, аслоқ, шеър номига яна-да муносиброқ шеър йўқдир... Шеър ўзини билим ё ахлоқ билан ёнмаён қўёлмайди, акс ҳолда ё ўлади ёхуд кучини йўқотади... Шеър фақат ўзигагина суяниб яшайди”⁷⁶.

Француз адабиётшуноси “санъат санъат учун” оқими намояндалари назарияларини таҳлил эта туриб, бу борада ўз хулосаларини билдириб ўтади: “Шеър (умуман, санъат)ни жамият ҳаётидан ажратишга уриниш маъносиз ва моҳиятан ақл бовар қилмайдиган ишдир. Гўё санъат жамиятга алоқадор эмасмиш! “Санъат санъат учун” назариясининг эътибордан тушишига сабаб шудир”⁷⁷. Яна бир ғарб адабиётшуноси Ж. Маритен “санъат санъат”

учун” оқими моҳиятидан баҳс этаркан, уни Жуберт сингари кескин танқид қилади: “Санъат санъат учун” да бир қадар тутуруқсизлик мавжуд: санъаткор учун ёлғондакам эҳтиёж инсон бўлиш эмас, балки санъаткор бўлиш, санъат учун эса ўзини бутун манбалардан — овқатдан, ёқилғидан, энергиядан маҳрум этиш...”. Маритен санъатдаги ушбу оқимнинг келиб чиқиш сабабларини қисқача шарҳлаб, санъатнинг табиий ҳолати бутунлай бошқача бўлишини уқтиради: “Ҳақиқатан, санъат ўзининг фил суягидан ишланган минорасига фақат XIX асрдан эътиборан беркина бошлади. Бу (ҳаракат) маънавий даражанинг бузилиши билан боғлиқ бўлиб, позитивистик ва социологик кайфиятда эди. Лекин санъатнинг маромдаги ҳолати моҳиятан бутунлай бошқадир. Эсхил, Данте, Сервантес, Шекспир ёки Достоевский шиша идишнинг ичида ишлаган эмаслар. Уларнинг жуда катта эзгу ниятлари бор эди”⁷⁸. Фикр — асосли. Лекин юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, аввало, ижодкорнинг фуқаролик ва ёзувчилик бурчлари айна бир нарса эмаслигини тушуниш керакки, шундагина санъатнинг мафкура ё сиёсатдан ўзга моҳиятли қадриятлари борлигини англаймиз. Яъни санъат асарининг ўзи алоҳида бир олам ва ўқувчи унда маълум муддат яшаши мумкин. Унинг ҳам ўзигагина на мос ва хос бўлган ички қонуниятлари, тартиботи мавжуд ва санъат асари шу нуқтаи назардан мустақилдир. “Адабиёт жамиятдаги жараёнларнинг акси эмас, унинг ўзи моҳият, бутун тарихнинг руҳидир”. “Санъат санъат учун” оқими тарафдорлари худди шундан - санъат асарининг олий қадриятлигидан келиб чиққанлар, лекин афсуски, улар ҳам социалистик ғояпарастлар каби ўз қарашларини мутлақлаштиришга уринганлар. “Санъат санъат учун” принципини Камю ҳам танқид қилади ва унда аввало ўз давридан, унинг жароҳатли аҳволидан келиб чиқади. (Яъни бу хусусият ҳар бир ижодкорга хос). “Биринчи жаҳон уруши бошларида дунёга келган менинг тенгдошларим йигирма ёшга тўлганда Гитлер ҳокимият тепасига келди. Дастлабки сталинча жараёнлар бошланди. Бироз кейин эса ҳаёт уларни Испанияда, сўнг бутун Европа бўйлаб ёйилган уруш билан юзма-юз қилди...”⁷⁹. Мен мансуб авлоднинг вазифаси дунёнинг йўқолиб кетишининг олдини олишдир. Ёзувчининг зиммасига тушаётган оғир юк ҳам шу билан ўлчанади, яъни у умумий изтироб ва бахтни ҳамма учун тушунарли тилга кўчирсин, дейди Камю. Шунинг учун ҳам жамиятдан юз ўгириб фақат хаёлларигагина чўкиб, кўпчиликка

тушунарсиз услуб ва мавзуда асарлар яратишни қатъиян қоралайди. “Санъат санъат учун”нинг ёлғони шундаки, у ўзини ёвузликни кўрмаганликка солди”⁸⁰ дейди ёзувчи. Камю ва юқоридаги адабиётшунослар фикрини шу маънода қўллаб-қувватлаш мумкинки, ҳақиқатан ҳам санъат асарининг оёғи шу серташвиш заминда турсин. Унинг ҳам тирик эканини, биз билан баробар нафас олаётганини, биздек оғриганини, қувонганини, токи ёлғиз эмаслигимизни сезиб яшайлик. Лекин унинг фақат баъзи мавзулар (озодлик, ҳақиқат) номидангина ва кўпчилик учун гапириши шарт эмас. Қолаверса, ҳамма учун тушунарли тилда ёзиш мумкиндиру, ҳамманинг дидига муносиб ёзиш - хом хаёл. Ҳақиқий ижодкор ўзи етиб борган ва кашф этган нарсалар ҳақида ёзади. Мавзу таклиф этиш санъаткорга нисбатан ҳақорат. Ахир ҳамма ёзувчининг қисматига эзлиш тушмайди, ҳамма ёзувчи урушда қатнашмайди ёки у билан тўқнаш келмаслиги мумкин. Шундай экан, қандай қилиб озодлик ёки тинчлик, адолат ёки раҳм-шафқат ҳақида ёзади? Ахир ёзувчи бундай неъматларга ташна бўлмаса, аксинча уларнинг ичида яшаса! Шу маънода ёзувчининг нима ҳақида эмас, қандай ёзиши муҳим!

“Санъат санъат учун” назариясига кўра ёзувчининг ўз асарига бутунлай берилиши ва гўё энг юксак қадрият яратаётганига ишониб ишлаши санъат учун барибир зарур жиҳат эканлигини тан олишга мажбурмиз. Бироқ асарни жамиятдан устун қўйишга уриниши тубдан янглиш. Чунки олам марказида асарнинг гўзал қаҳрамонлари эмас, балки тириклик юкини кўтариб юрган Жон - Инсон туради. Жамики санъатлар шу зотнинг атрофида айланади, тўғрироғи, айланиши лозим. Бошқача ифодада, санъат асарларининг жон-жонида алал-оқибатда Инсон - олаётган нафаси қалбимиз қулоқларига эшитилиб тургувчи тирик жон зарур. Лекин ҳамма учун умумий бўлган мавзу ва ҳамма тушунадиган тил (содда услуб)да ёзишни талаб этиш нотўғри. Чунки ўқувчининг савияси ҳам бир ерда турмайди, аксинча ўзгариб боради. Ва тобора ўз эҳтиёжларини қондирадиган бадиий асарларга муҳтожлик сезади. Шу маънода ёзувчининг ҳам “санъат санъат учун” деган оқимнинг ижобий томонларидан ижодий фойдаланиши, ўз маҳоратини, воқеликни акс эттириш санъатини ошириб бориши мақсадга мувофиқ. Муҳими, бадиий асар оз сонли бўлса-да, ўз ўқувчисини топсин, уларга юқсин. Ахир элита бор гап-ку! Нега энди унинг санъати бўлмасин? Менингча, элита

адабиёти деган санъат ҳам яшашга ҳақли ва у умуман “Адабиёт” деган оламни тутиб тургувчи устунлардан бири. “Санъат санъат учун” ёки “санъат халқ учун” деган мактаблар ҳам шундай зарурий устунлардандир. Муҳими - оламда ҳамиша барқарор Олий Низомга, маълумотнинг тинчлик ва фаровонлигига раҳна солмаса бас, уларни асраб ривожлантириш инсониятнинг, биринчи галда адабиётшунослару санъатшуносларнинг вазифаси.

Совет адабиётшуносларининг “санъат санъат учун” руҳидаги асарларнинг ҳаддан ташқариликда (абстракционизм, формализмда) айблаши тўғри эди. Бироқ айнан шу касалликнинг бошқа турига ўзлари чалиндилар. Яъни социалистик адабиёт ғояпарастликка ҳаддан ташқари берилиб, санъатнинг асл моҳиятидан узоқлашди. Демак, бу ўринда ҳам меъёр йўқотилган, натижада санъат марказдаги Инсондан гоҳ у, гоҳ бу томонга оғиб кун ўтказган.

“Санъат санъат учун” оқимини (Ойбекка таъсири мисолида) шунинг учун ҳам танқид қилишганки, аввало унда субъективизм кучли эди. Ва бу совет давлатининг ғоясини эмас, балки ўз ички дунёсини куйларди. Назаримда, Ойбек “санъат санъат учун” оқимидан меъёрида таъсирланган ва шоирнинг кўнгил шеърлари ана шу ўрганишнинг мевасидир.

Хўш, “Кўнгил шеърляти”нинг XX аср ўзбек санъатидаги ўрни салмоқлими? Бу борада насримиздан кўра унинг муваффақиятларидан қувонсак арзийди. Чунки носирчиликда Абдулла Қодирий ва Чўлпон романларидан сўнг, Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” асарининг, Одил Ёқубовнинг “Муқаддас”, Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин” каби қиссаларининг айрим кўринишлари, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Эркин Аъзам, Мурод Муҳаммад Дўст, Олим Отахонов, Хуршид Дўстмуҳаммад сингари ёзувчиларимизнинг бир қанча асарлари бизни инсон билан, унинг қисмати, кўнглининг дарду қувончлари билан юзма-юз қўяди. Афсуски, булар ҳам жаҳон адабиёти деб аталмиш дурдона мактабга дарслик сифатида тақдим этишга ҳали тайёр эмасдек. Шунга қарамасдан 90-йилларга келиб насримизда сезиларли ўзгаришлар юз берди. Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Исажон Султон каби ёзувчиларимизнинг уринишлари адабиётимизнинг бу шаклидаги ютуқларига ҳам умид уйғотади.

Назмимиз эса 40-50-йиллардан ташқари аср боши Чўлпон шеъриятидан эътиборан юксалишда давом қилмоқда. Ойбек таъбири билан айтганда, “Кўнгил фалсафасига сажда қилган” шоирларимиз ХХ асрда кўп бўлмаса-да, ўз вазифаларини баҳоли қудрат адо этдилар, дейишга асосимиз бор. Чўлпон шеърятининг катта қисми, Ойбекнинг йигирма-ўттизлаб, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Фафур Фуломнинг ўнлаб шеърлари асримиз бошида инсон Кўнглини, унда кечаётган ғалаёнларни. севинчни, қайғуни, ҳаяжонни... акс эттирган бўлса, 60-йилларга келиб бу ишни Рауф Парфи, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов сингари йирик шоирларимиз ўз зиммаларида кўрдилар. 70-йилларда уларнинг сафларига янги авлод келиб қўшилди. Булар Усмон Азимов, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон... эдилар. Ниҳоят, Абдували Қутбиддин, Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр каби шоирларимиз ҳам нигоҳларини аввало ўз кўнгилларига тикканликлари шеърятимизнинг муваффақиятларидан далолатдир.

Ўй ва мулоҳазаларимиз ХХ асрнинг зиддиятли шеърятни бўйлаб саёҳат қилганда ойдинлашган, мақсадимизга мувофиқ жиҳатлар қуйидагилар:

— XIX асрнинг ўрталарида Европада вужудга келган ва шаклланган ҳамда кўнгилни - ижодкор ботинини акс эттиришга йўналтирилган “соф санъат” оқимининг акс-садоси ХХ аср бошларида ўзбек шеърятида, хусусан, Ойбек ижодида кўринди. Яъни ягона мафкуранинг мустаҳкамланишига жалб этилганидан қатъи назар, ўзбек шеърятни санъатнинг азалий ва абадий ўзанларига интилаверди. Натижада муайян миқдор ва сифатга эга бўлган “кўнгил шеърятни” вужудга келди;

— кўнгил шеърятни (“соф санъат”) коммунистик мафкура тазйиқидан қочичдангина туғилмади, балки инсоннинг ўз-ўзига бўлган самимиятидан, унинг кўнгил-ла, қисмат-ла мулоқотидан ҳам дунёга келди;

— ХХ асрда Чўлпондан бошланган ва Ойбекда ривожлантирилган медитатив шеърят (“соф лирика”) 60-йилларга келиб Рауф Парфи ва Абдулла Орипов ижодида яна-да сайқал топди. Ундан кейинги авлодлар шеърятни эса худди шу тажрибага ҳам суяниб шаклланмоқда;

— “соф санъат” тушунчаси ҳам жаҳон санъати ва унинг илмида, ҳам совет адабиётшунослигида танқид қилинди. Бироқ би-

ринчисида умуман ижтимоий ҳаётдан узилганликда қораланса, иккинчисида социалистик жамият ҳаёти ва жарангини ўзида акс эттирмагани учун инкор этилди. “Санъат санъат учун” оқими назариясининг социал ҳаётдан узилишга ундаётгандек туюлган қарашларига қўшилиб бўлмайди. Бу борада Америка, Европа, қисман совет олимлари фикрларини қувватлаш лозим. Бироқ “санъат санъат учун” оқимининг ҳам ўзига яраша қиммати борки, ундан воз кечиш санъатни мафкура ё сиёсат учун қурбон қилинишига олиб келиши ҳеч гапмас. Чунончи, ижодкор ижод қиларкан, ўз асарини энг олий қадрият ҳисоблаши ва асарга ўзини тамомила бағишлаши санъатнинг камолига хизмат қилади. Яъни санъатнинг ўзи бир олам, қадрият. Унинг ўз моҳияти, қонуниятлари мавжуд. Бироқ “санъат санъат учун” оқими намояндалари ўз қарашларини мутлақлаштирмаслиги, дунёда санъатдан ўзга, ҳамда ундан арзон бўлмаган қадриятлар оз эмаслигини ҳам тан олишлари зарур эди. Шу маънода Ойбекда кўнгил шеъриятининг асосида ётган шоирнинг “мен”лиги — субъективизми заминдан оёғи узилган, муаллақ туйғулар салтанати бўлмай, ижодкор фитрати (субъект) ва ижтимоий воқелик (объект) тўқнашган, ҳар иккисининг яшовчан унсурларидан озиқланувчи ботиний олам ҳолида намоён бўлади.

5-фасл

ОЙБЕК “СОФ ЛИРИКА” СИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЭСТЕТИК ҚИММАТИ

Узоқ замонлар жамиятимизда адабиётга асосан ижтимоий онг маҳсули деб қаралди, унинг руҳий ҳодиса ҳам эканлиги эътибордан четда қолди. Адабиёт мафкуранинг хизматкорига айлантирилди. Ундан кўзланган мақсад ҳам асосан ижтимоий-сиёсий характерда бўлди. Пролетариат доҳийси Ленин собиқ шўро адабиётини социалистик ғоя учун қурбон қилаёзди. Бунинг илдиэлари нафақат адабиётдан асосан ижтимоий маъно излаган Белинскийга ёки инсонни асосан ижтимоий мавжудот ўлароқ қабул қилган Марксга, балки адабиётни умуман, айнан шундай тушунадиган улкан тоифага бориб тақалади. Мазкур тоифа ўтмишда ҳам бор эди, улар бугун ҳам тирик ва мутлақо эртага ҳам бўлажаклар.

Бу - алоҳида муаммо. Бизнинг ушбу бобда кузатган асосий мақсадимиз шуки, адабиётга, хусусан, 30-йиллар ўзбек шеърятига (Ойбек шеърлари мисолида) эстетик назар билан ёндошиш, унинг шу пайтгача пайқалмаган ёки ҳукмрон сиёсатнинг, жоҳил цензуранинг тазйиқидан қочиб, атай эътибор берилмаган қирраларини ёритишга уриниш. Бироқ адабиётни сиёсат ва ижтимоиётдан бутунлай ҳоли деб билмаймиз. Зеро, ҳар қандай бадий асар, ҳатто гулни тараннум этган кичик бир шеърда ҳам синчиклаб қаралганда, озми-кўпми ижтимоий-сиёсий белгиларни топиш мумкин. Чунончи, Гассет ўз илмий ишининг характери соф эстетик бўлишига қарамай, чиқарилган хулосалар ижтимоий руҳда эканлигидан ҳайратланиб ёзади: “Санъатнинг яшовчан ижтимоий кучи мен учун бир неча йил олдин - янги мусиқа даври ҳақида ёзарканман, қутилмаганда очилди... Муаммом соф эстетик эди. Шунга қарамасдан, уни ечиш учун мен яна-да яқин йўлни топдим. Бў - теран ижтимоий феномен бўлиб, аниқроқ айтсам, янги мусиқанинг нооммавийлиги эди”⁸¹.

Кечмиш етмиш йиллик адабиёт тўғрисида, хусусан, шеърят ҳақида фикр юритилганда, 30-йиллар шеърятини алоҳида қайд этишимизнинг сабаби шуки, бу давр шеърятини ўз моҳиятига (баддиятига) кўра анча юксакдир. Буни албатта, кўпгина асослари бор. Чунончи, бу пайтда социализм шоирнинг онгига кириб борган эса-да, унинг руҳиятини кишанлашга тўла улгурмаганди, дейиш мумкин. Йўқса, Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва Қодирийлар орқали ўтган жадидчиликнинг таъсири ҳали мавжуд эди деса ҳам бўлади. Бу мушоҳадаларнинг ҳаммасида жон бор. Назаримизча, ҳар қандай даврдаю ҳар қандай мафкура остида ҳам чинакам баркамол асарлар яратилаверади. Адабиётшунос олим, профессор Умарали Норматов ёзади: “Кузатишлар кўрсатаётирки, ўша кезлари шу хилдаги (мадҳиябоз, замонасоз — Ҳ.У.) асарлар билан баробар ҳукмрон мафкура таъсири, тазйиқидан ҳоли, “социалистик реализм қолипи”га тушмайдиган талай шеър, дostonлар, роман, қисса ва ҳикоялар ҳам яратилган”⁸².

Худди бирон сирни бутун умр яшириб юрган одам уни қачондир кимгадир (ҳеч бўлмаса, худога) айтишга эҳтиёж сезганидек, ҳамиша тушовланиб келинган инсон руҳияти (виждони) ҳам қачонлардир ўз моҳиятига уйғун тарзда яшамоққа уринади. (З.Фрейднинг психология соҳасида олиб борган тадқиқотлари буни исботлайди). Майли бу фурсат қисқа бўлсин, майли кеч

бўлсин, бироқ у узун, лекин алданган умрнинг энг қадрли палласидир. Бу жиҳатни Фафур Фулом ижоди мисолида кузатиш мумкин. Унинг 40-йилларгача ёзганларининг деярли кўпчилиги “календар шеър”лар. Бироқ ана шундай “қизил” шеърлар муаллифи гўё ўз одатига зид равишда 40-йилларда дуруст шеърлар ёзади. “Куз”, “Соғиниш”, “Вақт” шулар жумласидандир. Бунда шоир ўзлигига, инсонлигига анча яқинлашган дейиш мумкин. Фафур Фуломнинг кейинги қатор шеърларида яна аввалгича - мадҳия, санъатдан йироқ чапанича шарҳлар бисёр.

Шеър дарддан туғилади, деймиз. Бироқ бу халқнинг қандайдир истиқбол йўлидаги қайғуришидангина туғилган дард бўлмай, ундан теранроқ туйғудан, таъбир жоиз эса фожиани англашдан ҳам яралади. “Адабиёт жамиятшунослик ва сиёсат ўрнини алмаштиришга мажбур эмас. Унинг ўзида ўз оқлови ва моҳияти мужассам”⁸³, деб ёзади Америка адабиётшунослари. Яъни ижтимоий озодликни соғинган, уни тараннум этган шеър қанча азиз бўлмасин, элнинг мақсадга эришуви билан саҳнадан тушади. (Албатта, шеърнинг актуал қатлампидан бошқа маъно қатламлари ҳам бордирки, бу хусусият айниқса, символизмга хос. Ойбек шеърларининг тадқиқотимиз объекти бўлган қисмида ҳам символизм кучли. Лекин актуал қатлами - ижтимоий маъно, тағқатлами - абадий умуминсоний мазмун касб этганлари нисбатан кам). Қолаверса, бундай ижтимоий дардни айтиш усуллари кўп. Шеър — бошқача йўлда изҳор қилиб бўлмайдиган дардчил туйғу. У ижтимоий ҳою-ҳаваслар дахл қилмайдиган ҳаводан нафас олади. Ҳақиқий адабиёт дарддан яралган, дардни куйлаган, бироқ гўзалликка айланган олам. Гўзаллик эса севинч туғади. Нафақат 30-йиллар ўзбек шеърятининг, балки умуман, адабиётнинг эстетик тамойиллари шундан келиб чиқади. Бу нима дегани? Эстетика гўзалликни ёқлашу хунукликни қоралаш, қаҳрамонликни маъқуллашу қўрқоқликни инкор этиш кабилардан иборатми? Бу - ўтакетган жўнлик, саёзлик. Адабиётнинг, хусусан, шеърятнинг эстетик тамойиллари деганда, бир, икки, уч... дея инсонга оид сифатларни санаб чиқишу уларнинг баъзиларини ёқлаб, баъзиларини рад этишни тушуниш башарият тараққиётининг маълум босқичига хос, бугун эса эскирган ақида. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ҳам ҳеч нарсани белгиламайди. Тўғри, буларнинг барчаси сизу биз тушунган эстетик олам билан қайсидир йўл орқали туташади. Бироқ сўз бевосита бадий асар — (шеърят) ус-

тида борар экан, шуни қайд этишимиз керакки, эстетик олам тилга келадиган, сўзга илашадиган, яъни “қўл билан ушлаш” мумкин бўлган нарса эмас. Бу борадаги бизнинг барча тушунтиришларимиз ҳали тили чиқмаган болакайнинг гўё нимадандир завқланиб лабларини чўччайтириб гўдранганча, қўли билан бир томонга имо қилиб онасига қандайдир нарсани кўрсатмоқчи бўлганига ўхшайди. Она ўша ёққа қарайди, боласини жунбушга келтирган нарсанинг нима эканлигини кўрмоқ, иложи бўлса, ўзи ҳам ундан завқланмоқ истайди. Аммо унинг мазкур ишнинг уддасидан чиқиш-чиқмаслиги номаълум:

*Оҳангдор сузар жаҳон
Абадиятга томон.
Оқади нашъа тип-тинч,
Сен-да қара, туй севишч
Кўнмас кўнгилга туман⁴⁴.*

Она сингари биз ҳам қараймиз. Бироқ сабоқларимиз йиртилиб кетгунча тикилганимиз билан шоирнинг қулоқларию-кўзлари илғаган сасу манзарани бизники ҳам илғармикан? Жалололдин Румийнинг “Кўзингни юм, кўзга айлансин кўнгил» дегани шунчаки гапмикан?

Хўш, бу бандда шоир кузатган эстетик тамойил нимадан иборат? Саволни шундай қўйса бўладими? Агар бўлса, шоир бу бандда табиатни куйлаяпти, унинг гўзаллигидан баҳра олишга ўқувчини даъват этаяпти, десак ёлғонми? Менимча - рост. Лекин бизнинг бу таҳлилимиз кўнгилнинг эмас, кўзимизнинг кўрганларидир. Кўнгилнинг кўриши шуки, у абадиятга томон сузаётган жаҳоннинг сасини, шовқинини эмас, оҳангини (мусиқасини) эшитади ва тип-тинч оқаётган нашъага қўшилишиб оқади. Шоирнинг эстетик оламини, демакки, бадий дунёсини тушуниш энг камида ана шу мусиқани эшита олишимиздан бошланади.

Адабиётнинг эстетик тамойиллари эмас, эстетик олами бор. Уни бадий олам ҳам дейиш мумкин. Хуллас, бу олам яхлитдир. Шу маънодаки, у алал-оқибатда гўзаллик яратади. Адабиёт кишини қайси йўлдан бўлмасин, гўзаллик сари етаклайди. Баъзан босиб ўтилган йўлнинг ўзи (яъни идрок) гўзал бўлади. Гўзалликни пайдо қиладиган йўллар турли-туман. Биз эстетик тамойиллар деганимиз аслида ана шу турфаликдан ўзга нарса эмас. Яъни

шеър қайғуни тараннум этса-да, севинчни куйласа-да, натижа шу бўладики, бундан кўнгил қониқади. Кўнгил эса ўз моҳиятига кўра гўзалликдан баҳра топади. Гўзаллик севинчда бўлгани каби қайғуга ҳам бегона эмас. Уни қаҳрдан ҳам топиш мумкин, меҳрдан ҳам...

Адабиёт - инсон қалбига очилган дарча бўлса, қайғу ва қувонч ана шу туйнук ичкарасида кўринган гулзор.

*Сен гурубининг олтин қўлларидасен,
Табассуминг, қуёш, сўнар оҳиста.
Дала ва қирлардан тиниқлик учар.
Сувлар ойнасига шом қора суркар.
Хаёлниң мен сокин чўлларидамен⁸⁵.*

Назаримда, шоир аллақандай уммон қаърига тушиб бораётир. Мисраларнинг ҳар бири гўё ана шу тубсизлик сари бошловчи пиллапоянинг зиналари. Хўш, нечун бу қадар тушқунлик?

*Қуёш, олтининг чўккандек чўкар севинчим,
Синади ичимда умиднинг тоси.
Қалбимни йиртади унинг садоси.
Юпатмас на хаёл, севги рўёси,
Юрамен, оқшомга сингади изим.*

Чўнг бир қайғу... Бироқ шоир уни қоралаётгани йўқ, балки қайғуга тобора яқинлашмоқчи, холос. Юқоридаги ўн қатор эмас, балки шоирнинг айнан мазкур истаги — шеър. У мисраларга, сўзларга сочилиб, ўзи яширинган. Ҳақиқий шеър — уммонга кириб бораётган инсоннинг аввал тўпиғига, тиззасига, белига, ниҳоят, кўкрагига... урилайтган қудратли тўлқинлар зарбасидан қалбда қўрқув ўрнида пайдо бўлган туйғу:

*Юпатмас на хаёл, севги рўёси,
Юрамен, оқшомга сингади изим -*

деяётган шоир қайғудан муназзаҳ эмаса-да, унинг ваҳмидан озода. Чунки шоирнинг ўзи оқшомга синган излари янглиғ қайғуга ғарқ бўлган:

Юрамен, оқшомга сингади изим.

Бу шеър қайғуда бошланиб, қайғуда тинади. Бироқ шундайки, натижада ундан — “ваҳший қоялардан” “бир сават оқ гул” — наъматак ўсиб чиқади:

*Тоглар ҳавосининг ферузасидан
Майин товланади бутун ниҳоли.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юксакда рақс этар бир туп наъматак,
Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд!*⁸⁷

Шоир-да аслида худди наъматак сингари шафқатсиз дунёнинг ноёб асари. У ҳам ваҳший қояларда туғилган, қийналган... ниҳоят, “қуёшга бир сават оқ гул” узатган наъматак янглиғ нафис туйғулари гулдастасини оламга тутган.

Шеър - “юксакда - шамолнинг беланчагида” чайқалаётган наъматак. Дард - унинг илдизи - “ваҳший тош”. Демак, аслида тош ҳам гул каби гўзал. Ахир қоя наъматакнинг эмас, балки гул тошнинг ижоди, айтиш мумкинки, сийрати. Негадир севина бошлаймиз:

*Юрамен, тошади севинчим,
Бу севинч қаердан - билмайман.
Кечанинг огуши латиф, эсим...
Юлдузлар чамани гуллаган*⁸⁸.

Шоир ижод қиларкан, руҳияти ҳамиша уйғоқ бўлади. Шунга кўра, у шеърда дунёни ўз ботиний оламига мослаб қайта яратади, созлайди... Нарсаларни ҳам қалб сингари тирик ва ҳаракатда кўрмоқ истайди. Бинобарин, дарду қувончини айтгани одам излаб овора бўлмайди, балки дуч келган нарчасига ёрилади, ёрилолади. “Сўзладим мен севинчимни шабадаларга”. Бу фақат жонлантириш эмас, балки ундан кўпроқ, каттароқ иш:

*Тошлар ҳам, қушлар ҳам ухлайди
Шамоллар учганда еп-енгил.
Ой нури мавжланиб титрайди,
Баргларга киради ширин тил*⁸⁹.

Шоир нарсаларга “жон ато” этиш билан бирга, уларга инсонлик васфларини ҳам беради.

*Кошнот севгиси гул каби
Қалбимда очилар, хаёл-ҳур.
Тўладир севинчининг қадаҳи
Юлдузлар томчилар олтин нур*⁹⁰.

Шоир кўзларига уринган чирой — соз бўлса, латиф оғушли кеча, ухлаётган тошу қушлар, учаётган шамоллар, мавжланаётган ой нури, тилга кирган барглар, нур томчилаётган юлдуз-

лар... - унинг пардалари. Шоир ҳур хаёл ва қалбида гул каби очилаётган севги билан “Сўнгсиз, улуғ коинот”ни соз янглиғ чалади, ундан куй яратади. Мусиқа - туйғу. Шундай туйғуки, у ўзи акс этган шеърнинг еттинчи қаърида билимсиз жимирлаб оқади. Агар идрок этган бўлсак, қайғу-да бизни ўз пиллапоясидан ана шу қаърга етаклаганди. (Яъни шоир қайғу ва қувончни ажратмай, уларга баравар, холис муносабатда бўлади. Назаримизда шоир шеърятининг фалсафий кучи шу теранликка тушиб боргани билан ўлчанади. Айни пайтда фалсафий теранлик шеърнинг бадий гўзаллиги даражасида суниладики, уларни бир-бирдан алоҳидалаб тадқиқ этиш мумкин эмас). Уммон тубига бир-бир босиб ҳадиксиз кириб бораётган ўша зот қалбида титраган туйғу балки шудир:

*Юрамен, тошади севинчим,
Бу севинч қаердан - билмайман.*

Шоир - бўйдоқ йигит. Сўзлар - қизлар. У ўз ҳолига, диду фаросатига кўра танлайди. Танлов - ташбеҳ. Оилавий ҳаётнинг (шеърнинг) тақдири танловнинг (ташбеҳнинг) муваффақиятидан келиб чиқади:

*Учиб ер тишлайди бир гала япроқ...
Сасида кўёшнинг, баҳорнинг ёди...⁹¹*

Сасида худди шундай ёд яшаган адабиётгина ўзини оқлайди. У ўз моҳиятига биноан соғинчдан яралади, яъни у соғинчнинг зоҳири, холос. Соғинч эса кучайиши, нари борса, қафасни ўзи билан кўтариб учмоқчи бўлган қуш янглиғ инсонни қаёққадир олиб кетмоқча тайёр яшаши мумкин, бироқ у ҳеч маҳал гуллаб яшнамайди, адабиёт гуллаб яшнамайди...

Шоир юқоридаги икки мисрага одамзот қисматини жо қила олганини унинг ўзи ҳам сезмаган бўлса ажабмас. Чунки бу Ойбекдан ҳам кўра унинг илҳомининг иши. Зеро, савқитабий ўз табиатига мувофиқ ҳамшиша номаълум оламларни кашф этади. Чунки шеър рамзий бўлиб, ўзида кўплаб маъно қатламларини яшириб турибди. Шулардан биринчиси ва эҳтимолки, шоир назарда тутган маъно - ўша манзара: куз ва унда кечаётган табиий жараён - дарахт барглари тўкилишининг жонлантирилган кўриниши. Интоқ санъати орқали чизилган ушбу манзара айни чоқда туғилишидан ғайришуурий тарзда символистик характер касб этган:

*Учиб ер тишлайди бир гала япроқ...
Сасида қуёшнинг, баҳорнинг ёди...*

Бу ерда япроқ — бани одам. У қачондир баҳорда қуёшни кўрган, нурларини гўдак янглиғ эмган. Энди эса... япроқ ерда. Энди уни қуёш ҳам, баҳор ҳам қучмайди. Балки япроқнинг ўзи қуёш ва баҳор ёдини маҳкам қучоқлаб олган... Чунки унинг бисотида элас-элас жимираётган ана шу хотирадан бошқа ҳеч вақо йўқ. Мантиқан олганда, ҳатто хотира (ёд) ҳам унутилишга маҳкум. Ахир у кечаётган вужуд - япроқ ўз бандидан жудо бўлганда. Башар тақдирини фожиа билан тенглаштириш ва келажигида “қиёмат”нинг муқаррарлиги тўғрисидаги ваҳий шундан келмоқда. Бироқ инсоният ўз ожизлигини билган тақдирда ҳам табиатан офатни қўл қовуштириб кутиб ололмайди. Унинг сара фарзандлари эса бутун борлиғи билан сасга айланадилар. Бу сасда “қуёш ва баҳорнинг ёди яшайди...”

Ҳар лаҳзада ялтироқ шаҳардан воз кечиб дала-туз бағрига кетиш кайфиятида яшамаган киши шеър ёзиш қасдида қўлига қалам олмасин. Зеро, шоирлик - тинимсиз равишда табиатга қайтишлик. Яъни ижтимоийёт шоир зиммасига ҳам талай муаммоларни, турли қонун-қоидалар заҳмати-ю одоб-ахлоқ ташвишларини юклайди. Бироқ у жазавага тушаркан (шеър ёзаркан), илк бор эгар урилган асов от сингари кўкка сапчийди, гарданида ғашига тегаётган нимадандир қутулмоқчи бўлади. Шоир айнан шу лаҳзалардагина шоирдир. Унинг асл ҳаёти ҳам, фоний оламдаги қувончи ҳам шу пайтда кечади:

*Орқангдан йиглаб қолдим,
Кўксимни тиглаб қолдим,
Қиз, дарёдан ошарсан,
Билмам, қайда яшарсан
Орқангдан йиглаб қолдим...”⁹²*

Илҳом онларида шоир жисми ва у билан боғлиқ оламни унутади, ёдида қолган борлиғи эса ажиб бир туйғуга – мусиқага айланади. Шеър мазкур оҳангнинг, яъни сийратнинг нуқсонли сурати холос. Уни ўқиш эмас, гўзал бир мусиқа янглиғ эшитиш, ҳис қилиш... лозим. Йўқса,

*Денгиз, тоғлар ошайлик,
Чўпон каби яшайлик.
Бирга олиб кет мени —*

мисраларини ўқиб шоир ҳақиқатан ҳам бир жонон билан чўпон каби тоғлар бағрида айш сурмоқчи деб биламиз. Аслида-чи? Аслида шоир ҳеч қачон бунга рози бўлмайди. Унинг мақсади айнан шундай ҳаётдан - қўл билан ушлаш, бадан орқали туйиш мумкин бўлган воқеликдан, лаззатдан қочиш. Йўқса, у қизнинг қаерда, қайси манзилда яшашини аллақачон билиб оларди.

*Қиз, дарёдан ошарсан,
Билмам, қайда яшарсан...*

Мен Ойбек кейинчалик, ҳатто кексайганда ҳам қизнинг гўшасини тополмаган бўлса қувонардим:

*Сир аралаш ҳаётинг...
Сўйла қайн борасан?*⁹³ —

дея-дея шоирнинг ўзи йўлга тушади, ҳаётини хаёлотда синаб кўрмоқ истайди. Сирлар дунёси сари интилади, баъзан ҳатто парвоз қилади. Эҳтимол, у узоқ учолмас, қанотлари синар, ожизлигани англр... Бироқ муҳими — бу эмас, муҳими қафасни ёриб чиққан қуш (руҳ) парвозининг илк шиддатида:

*Тушимда кўрдим сени
Бирга олиб кет мени*⁹⁴

Шоирлик ҳам худди шу ондан бошланиб то қанотлар қайрилгунча давом этади. Яъни у - шудринг умрининг юздан бирича келар-келмас фурсат. Шоирлик — тахминан, ошиқ ва маъшуқнинг бир-бирларига термилиш вақтига тенг. Севишганлар термилишдан тўйиб, қарашга ўтган лаҳзадан эътиборан шеърини битирган шоир каби кўкдан ерга тушадилар. Энди улар ҳам кўпчилик қатори — тирикчилик қуллари...

Яхши шеър губорли ер юзини ювиб тозалаб тургувчи ёмғирга - раҳматга ўхшайди. Ундан баҳра ола билган инсон қалби ёмғир ювган оламдек тиниқлашади. Ботиндаги қуёш чиқиши билан эса у ўз кўнгли камалагини томоша қилиши мумкин. Шеърни шу тариқа тушунар ва таҳлил этарканмиз, шууримизга беихтиёр шоир ўз кўнгли билан қандайдир ўйин ўйнаётгандек туюлмаётими, деган саволумуз ҳайрат қуюлади. У ҳолда ўйиннинг манбаи ва моҳияти нимадан иборат? Адабиётда, санъатда ўйин ўйнамоқ ёхуд асарнинг ўзини ўйинга айлантирмоқ деган қарашларни қандай изоҳлаш мумкин? Дарҳақиқат, жаҳон адабиёти ва унинг илмига назар ташлаганда, санъат моҳиятини баъзан ўйин мазмунига қиёслашлар, тенглаштиришлар учрайди. XX аср Европа

олимларидан бири Й.Хейзинга “Игра и поэзия” мақоласида шундай ёзади: “Поэзия ўйиннинг вазифасидир. У руҳнинг ўз дунёсида ўзи яратган фаолият майдонида қўлга киритилади. Бу ерда нарсалар “одатий ҳаёт”дагидан ўзгача, мантиққа асосланмаган алоқалар-ла боғлангандир. Агар жиддийроқ тушунмоқчи бўлсак, у жиддийликнинг нариги томонида — хаёл, завқ-шавқ, сархушлик ва кулги салтанатида яшаётган болалар, ҳайвонлар, ёввойи одамлар ва шаманлар яқин бўлган асл манбалар ҳузуридадир. Шеърятни тушуниш учун бола қалбига эга бўлиш, ҳудди сеҳрли кўйлакка ўралгандай унга ҳам ғарқ бўлиш ва бола донишмандлигини улғайган киши интеллектдан устун қўйиш керак. Бундан икки юз йил аввал Вино томонидан тушунилиб, ифода этилган ҳамда ҳаммасидан ҳам ўйиннинг соф ғоясига яқинлашиб келган поэзиянинг ибтидоий моҳияти шундай”⁹⁵. Поэзия моҳияти ва уни келтириб чиқарган элементларнинг бу янглиф талқини ХХ аср ўзбек шеърятини илми учун ўзга бир назар бўлиб туюлади. Чунки совет адабиётининг мазмуни совет халқи манфаатлари ва келажагига дахлдор ҳисобланиб, бундай “ўйин”ларга ўрин ҳам, руҳсат ҳам, имкон ҳам йўқ эди. Хўп, ниҳоят, бизнинг қаршимизга-да, “Поэзия ўйинми-йўқми?” деган муаммо чиқар экан, унга муносабат билдиришни лозим топдик. Албатта, поэзиянинг келиб чиқиш этапида ўйин моҳиятидаги айрим унсурлар (масалан, бизда лапар ёки халқ айтишувларидаги мусобақа завқи) учрайди. Лекин шеър (умуман, санъат) ўйиндангина иборат эмас, балки каттароқ ҳодиса. Қолаверса, бирон воқеа ё нарса моҳиятини унинг ягона элементи орқали тушунтириш унчалик муваффақиятли йўл бўлмайди. Чунки шеър (ҳар қандай санъат асари) жуда катта, оғир, машаққатли меҳнат - тўлғоқ азобиغا яқин изтиробла ҳам дунёга келади. Яъни бу ерда ўйин ва азоб (меҳнат) бир-бирини тақозо қилиб яшайди ва дам ўйиндан азоб, дам эса азобдан ўйин ўсиб чиқади. Ёхуд шоир ўз дардини ўйин ва меҳнатга муштарак бисот сифатида тақдим этади. Шу ўринда Америка адабиётшунослари Р. Уэллек ва О. Уорреннинг қуйидаги фикрини келтириш мумкин: “Қачонки, бизга шеърят - бу “ўйин”, кўнгил хушлиги дейишганда, биз бу билан санъаткорнинг маҳорати-ю, асарни мушоҳада этиб кўриш ва ўз фикрига ҳаёт бағишлашда қўл келган пухталиқдан кўз юмолмаймиз. Қачонки, шеърят - “меҳнат”, “ҳунар” деган гапларни эшитсак, биз ижод бахш этгувчи завқ менсилмаётганини, Кант санъатнинг “мақсадсизлик”

деб атаган хусусияти муносиб баҳоланмаётганини сезамиз. Шундай қилиб, санъатнинг моҳияти ҳар икки жиҳат - “dulce” (ўйин — Ҳ. У.) ва “utile” (фойда Ҳ. У.) ҳисобга олинган ҳолда аниқланиши лозим”⁹⁶. Бироқ шеърятда тағин бир унсур — дуо хислати, сиғиниш ҳисси мавжудки, шу нарсанинг ўзиёқ поэзия табиатини белгилашда қатъий чегаралару ҳукмлардан эҳтиёт бўлиш кераклигини англатади. Ахир сиғиниш ҳисси на ўйин ва на меҳнат моҳиятига уйғун келади. Унинг ўз йўналиши, хосликлари, табиати борки, шеърятга бегона эмас.

Яхши шеърда фикр бўлиши мумкин, бироқ у фикрдангина иборат ҳолда қололмайди. У бундан бойроқдир. “Лирикадаги поэтик образ фикр билан туйғунинг узвий бирикишидан туғилади”⁹⁷ дейди Озод Шарафиддинов. Аслида, шеърятнинг маъзи маъно эмас, фикр-ақл эмас, балки гўзалликка айлана билган туйғудир. (Бундан шеърят фикрдан ҳоли деган хулоса чиқармаслик керак). Кўпинча, шеърнинг сўзларини ёқтириб ёдлашади. Аслида-чи? Аслида шеърнинг ҳақиқий олови, кучу қудрати - унинг замиридаги туйғуда. Кечинма ва поэтик фикр эса мазкур туйғунинг кейинги умри. Назаримда аввало, туйғуни ёдлаш керак. Чунки у шеърни тутиб турган тутқич - асосу пойдевордир. 30-йиллар поэзиясида худди ана шундай ёдланишга арзирли туйғулар мавжуд. Туйғу гўзалликдан ёки гўзаллик сари интилишдан туғилади. У энг камида мусаффо осмонда чарх уриб ўйнаётган эркин қуш янглиғ парвоз қилишни истайди. Бу ўринда гўзалликнинг маъноси “чиройлилик” маъносидан тасаввур қилиб бўлмас даражада кенг:

*Йўлчиман, манзилим денгиздан нари,
Ложувард уфқнинг тубига яқин.
Кўнглимда дардларим дарёдек оқин,
Чайқалар кўзларим тикилган сари.
О, йўллар!*

*Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўргам!
Муродга қасд қилиб югурган етур.
Бўронни севмаса, дил нечун тепур?
Тириклик не керак бемеҳнат, беғам?!
Чу, қора йўргам!⁹⁸*

Бир қарашда бу шеърда кўзга ярқ этиб ташланадиган жиҳат, масалан, ўзига хос ташбеҳ йўқ. Унинг сўзларини гўё ҳис-ҳаяжон-

ли гап ҳолида ҳам айтиш мумкиндек. Шундаймикан? Фикримча, Усмон Носирнинг бу шеъри Иброҳим Ғафуров таъбири билан айтганда “илҳомий шоир”лик қиёфасини очиб берувчи туйғу асосига қурилган. Шеърни ўқигач, ҳассос ўқувчи қалбида оҳангдор сўзлар эмас, туйғу — шоирни денгиздан ҳам нарига, ложувард уфқлар тубига яқин жойларга бошловчи қудрат қолади. Унинг бўронни севишию, меҳнату ғамга қучоқ очишининг ўзиёқ яна битта шеър — бемисл туйғу. Гўзаллик худди шу туйғудан яралган. Шеърнинг жони ҳам удир, агар туйғу яшар экан, сиз уни насрда изҳор этсангиз ҳам шеърнинг қиммати тушмайди. Зотан, ҳақиқий шеър — бу ўлмас туйғу. Ёрқинроқ идрок қилиш учун Олим Отахоновнинг “Қисмат”ига бир қарашнинг ўзи кифоя. “Қисмат” шеър эмас, ҳикоя. Бироқ унинг ҳам мағзи туйғудан бошланади ва туйғуда яшайди.

Ҳикоя қаҳрамони — мусича қанчалар ожиз, қанчалар бечораҳол бўлишига қарамай унинг бағрида яшашга бўлган иштиёқ шунчалар тирик, шунчалар кучли: “Шу топда, мана шу совуқ, қоронғи уйчада аста-секин ўлаётган заиф қушчанинг яшагиси келиб қолганди. Ҳеч қачон бунчалик яшагиси келмаганди! Қанийди, яна бир соат яшаса!”

Эртасига бу ерга кириб қолган ўн тўрт ёшли болакай... “кўз олдида гавдаланган манзара чиндан ҳам ҳайратомуз эди: ағдарилиб ётган ҳавоза устида қотириб қўйилгандек бир чиройли мусича қимир этмай турар, ерда эса яна уч-тўртта мусичанинг тарашадек қотган ўлиги, остонада эса момиқ патлар сочилиб ётарди.

Ҳавозадаги мусича тирикдек, бола сал эҳтиётсизлик қилса учиб кетадигандек эди...”⁹⁹ Қариликдан, совуқдан, дарбадарлигу оч-наҳорликдан... барча мусибатлардан қатъи назар, мусичанинг юраги яшашга - ҳаётга талпинади. Унинг ҳавоза устида худди учиб кетишга шай тургандек алфозда ўлиб қолиши, умуман, унинг шу ондаги суврати ҳаёт ҳақида куйланган гўзал кўшиқдир. Адабиётнинг кучи айпан мана шунда. Яъни адабиёт ўлик мусича сувратини тақдим этаркан, биз ҳеч иккиланмасдан уни юрагимизга яширамиз. Чунки мусича қишда, қаҳратонда оч-наҳор жон бераркан, қалбида ҳаётга бўлган иштиёқ — туйғу ўлмаган эди. Уни “ҳай” деса, учиб кетишга шай алфозда қотиб қолишига омил бўлган куч - ана шу иштиёқ, улуғ туйғу! Жонсиз мусичанинг ҳавозадаги сўнги суврати ҳаёт номига қўйилишга муносиб ҳайкал!

Назаримда, ўлик мусичанинг ана шу суврати англаш -англа-тиш мушкул бўлган туйғу орқали гўзал бир оламга ишорадир. Усмон Носирнинг “Йўлчи”, Ойбекнинг “Хастамен” деб бошланувчи шеърлари ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин:

*Хастамен... Фикрга, туйғуга тўлиб —
Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.
Соғайсам бир кун ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен¹⁰⁰.*

Маълумки, Ойбек узоқ вақт — ўн етти йил давомида оғир дард билан олишган. Одатда, касаллик худди қафасдай беморни ҳар тарафдан қисади, жисми ва руҳидаги яшовчан кайфиятни сўлдиради. Натижада, соғайиш - айниқса, бундай чўзилган хасталикдан сўнг - ҳаётга янгидан қайтиш билан баробар. Қуйидаги мисралар қатига сингдирилган умид камида мусичанинг яна атиги бир соатгина яшаш ҳақидаги орзусига тенг:

*Кечалар юрурмен телбадей ҳориб —
Бошимда ой борур — менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам¹⁰¹.*

Учала асар ҳам кўринишдан бошқа-бошқа туюлса-да, улар замридаги туйғулар бири иккинчисини тўлдиради, давом эттиради. Туйғулар силсиласининг ўзи бир олам. Шундай оламки, кишини ҳамиша ўзи томон чорлайди, ўзини бахшида қилади. Туйғуларни яшаб ўтиш мумкин, бироқ уларни тугатиб бўлмайди. Уларнинг ҳар биттаси инсоннинг ҳар бир кунидек бошқадир, янгидир, сирлидир. Буни мунаққид Озод Шарафиддинов ўз тилида шундай шарҳлайди: “Шоирлар билан альпинистлар ўртасида муайян муштараклик бор: улар ҳаётлари давомида ҳамиша чўққиларга интилишади. Шоир ҳам, альпинист ҳам ҳеч қачон биринчи бўйсундирилган чўққи билан кифояланиб қолмайди. Чунки чўққилар кўп. Биринчисига кўтарилсанг, унинг ортидан нигоҳинг қаршисида янги чўққи пайдо бўлади. Ундан кейин эса яна ва яна... Ҳаёт шунақа. Энг юксак, энг нузли чўққилар ҳамиша олдинда”¹⁰². Бу албатта, янги бўлмаса-да, яхши айтилган фикр.

Шеърят дарддан яралади, дедик. Ажаб, шундай шеърлар борки, уларнинг ҳар бир мисраси қувноқ жаранглайди. Улар гўё шодликдан туғилади. Масалан, Ҳамид Олимжоннинг ижодига мансуб талай шеърлар. Шундаймикан? Менингча, қувончни таран-

нум этувчи шеърлар ҳам аслида теран бир дарддан, тўғрироғи, дарддан халос бўлишдан дунёга келади. Аслида, шодлик ҳам қайғу сингари бир дард. Булар инсоннинг гўё эгиз фарзанди. Қачонки, инсон шодлик ва қайғуни худди шундай — эгиз фарзандлардек бағрига босади, уларнинг бағридаги яхлит гўзалликни туяди. Шодлик ва қайғу зоҳиран бир-бирларига сира ўхшамасалар-да, моҳиятан улар қариндошдирлар. “Шодлик ҳам, мунг ҳам - мураббий. Шодликнинг чўққиси - мунг, мунгнинг чўққиси шодлик”¹⁰³ - деб ёзади Иброҳим Фафуров.

Сирасини айтганда, Ҳамид Олимжон ҳақида қатор тадқиқотлар қилинган. Булар орасида айниқса, адабиётшунос олим Наим Каримовнинг “Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати”¹⁰⁴ номли асари алоҳида қайд этилишга муносиб. Чунки олим ўз тадқиқоти орқали шоирнинг бадиий маҳоратини кўрсатишга уринган ва муваффақиятга эришган ўринлари анчагина. Фикримизни далиллаш учун қуйидаги иқтибосларга мурожаат этамиз. Асарнинг “Шеър ва мусиқийлик” мақоласида мунаққид ёзади: “Буюк рус композитори П. И. Чайковский поэзиянинг мусиқийлиги тўғрисида сўзлар экан: “Рус поэзиясининг асосчиси Пушкин ўзининг гениал истеъдоди туфайли шеърятнинг тор қобигидан музиканинг поёнсиз соҳаси сари такрор-такрор отилиб туради”, - дейди. Чайковскийнинг эътирофи этишича, Пушкин: “Шеър формасида ифода этаётган нарсанинг моҳиятидан қатъи назар, шу шеърнинг ўзида, ундаги товушлар изчиллигида юракнинг энг нозик жойларига етиб борувчи қандайдир нарса бор. Худди шу нарса музикадир”.

“Демак, мусиқийлик - деб давом этади Наим Каримов - шоирнинг фикр ва кечинмалари киши “юрагининг энг нозик жойларига етиб бориши” учун хизмат этади: бошқача айтганда, мусиқийлик поэтик асарда илгари сурилган ғояни ифодалаш воситаларидан бири сифатида поэзиянинг, хусусан, лириканинг ажралмас хусусияти ҳисобланади. Шундай экан, бирор шоирнинг поэтик маҳоратини ўрганиш шу шоир поэзиясига хос бўлган мусиқийликни ва унинг аҳамиятини ҳам текширишни тақозо этади”¹⁰⁵.

Мен ижодкорнинг бадиий оламига киришдаги бундай ёндашувларни қутлаган ҳолда, мунаққиднинг айрим мулоҳазаларини давом эттирмақчиман.

Менинча, шеърятдаги мусиқийлик сўзлардан ҳам теранроқда - туйғуда. Чунки кўнгилда туғилган туйғунинг ўзи аллақан-

дай оҳангда жимирлайди. Муסיқийлик сўзлар воситасида эмас, балки сўзлар ана шу муסיқий туйғу орқали танланади. Умуман, ҳар қандай туйғу ўз оҳангига эга. Бу оҳанг кўпинча шакл ҳам дейилади. Шакл ва мазмун ўзаро узвийдир. Ҳар қандай муваффақиятли чиққан мазмун ўз навбатида гўзал шаклга ҳам эгадир. Чунки мазмун шаклсиз дунё юзини кўролмайдди. Бироқ мазмунсиз шакл ҳам ҳар қандай қадриятдан маҳрумдир. Чуқурроқ мушоҳада этилса, уларнинг бир-бирисиз мавжуд бўлиши амри маҳол. Демак, Ҳамид Олимжон лирикасига хос бўлган муסיқийлик аслида унинг туйғусига хос. Агар туйғуда муסיқа бўлмаса, онгли равишда ва маҳорат билан уни мусиқавийлаштиришга уриниш — сунъийликдан бошқа ҳеч нарсани туғдирмайди. Ҳар қандай туйғу рўёбга чиқаркан, яъни шаклга солинаркан, ўз моҳиятига кўра муайян оҳангни талаб қилади. Ижодкор ана шу оҳангни топмагунча туйғу кўнгилдан сирғалиб қоғоз юзига тушмайди. Лекин оҳангни топиш игна билан қудуқ қазишдек гап эмас, асло! Балки туйғунинг ўзи ўз оҳангини ошкор қиларак тинимсиз равишда ботинда чалинади, чалинаверади. Буни эшитиш учун албатта қулоқ — қалб қулоғи лозим. Бу борада Ҳамид Олимжонга гоҳ омад кулиб боққан эса, гоҳ у зўрма-зўраки равишда иш тутган. Мунаққид Наим Каримов Ҳамид Олимжоннинг “Зайнаб ва Омон” поэмасининг муסיқийлиги тўғрисида фикр юритаркан, ёзади: “Шоир поэманинг биринчи бўлимида Зайнаб яшаётган ўлканинг поэтик образини гавдалантирар экан, унинг шеъри ҳам улғувор куй янглиғ жаранглайди:

*Зайнаб ўсган
элининг мисли йўқ,
Зайнаб ўсган
Эл бахтга тўлиқ...*

Бу мисралардаги ҳар бир сўз урғу ва пауза ёрдами билан алоҳида қайд этилган ҳолда шеърнинг равон ва улғувор музикасини вужудга келтиради: “н” товушининг узлуксиз такрорланиши билан юзага келган аллитерация “л” товушларининг майин садоси билан кўшилиб, шеърнинг муסיқий темасини белгилайди...”¹⁰⁶.

Зукко мунаққид шоирнинг яна ўша дostonдан олинган:

*Бунда ҳамма — ҳамма нарса бор,
Бунда қизга толе бўлар ёр.
Бунда орзу қозонади от... -*

каби парчаларида ҳам “улуғвор музика” борлигини таъкидлайди. Бизнингча, ўзаро қўфиядош сўзларнинг бир-бирига урилишидан чиқётган товуш — куй эмас. Муסיқанинг яралиш жойи сўзда бўлмай, туйғудадир. Сўзда жаранг бор, бошқа товушлар бор ва улар чолғу асбоблари каби тайёр мусиқанинг ижро этилишига кўмаклашадилар. Ҳамид Олимжоннинг айрим асарларида мусиқий туйғу ва ундан туғилажак куйдан ҳам кўра шоир маҳоратию онгидан чиққан ритмик нағма — такрор кўпроқ. Лекин унинг бутун шеъряти ана шундай чучмаллик ботқоғида қолиб кетганда эди, адабиётшунос олим Наим Каримов эътиборини тортмас, биз-да ишимизда уни таҳлилга тортмаган бўлардик. Ҳолбуки, у ўзининг бир шеърида ёзади:

*Шағирлайди бетишим дарё,
Шағирлайди ваҳм тўлган жар.
Шағирлайди қоронғу дунё,
Шағирлайди водий, даралар.
Шағирлайди... Бермайди уйқу.
Хаёлларим бўлар паришон...*

Тун. Лекин “дарё”, “ваҳм тўлган жар”, “қоронғу дунё”, “водий, даралар” шағирлайди, шоирнинг хаёлларини паришон айлаб, уйқусини қочиради. Юқоридаги бандларда кетма-кет беш марта такрорланган “шағирлайди” анафораси — шоир кўнглида пайдо бўлган аллақандай туйғунинг камонидан чиққан ўқлар. Шоирга уйқу бермай, хаёлларини паришон қилган нарса табиатнинг шағирлаши эмас, балки туйғунинг шағирлашидир. “Бетиним дарё”, “ваҳм тўлган жар” ва ҳоказо сифатлашлар ана шу туйғуни шағирлашни кутиб ётган ҳисни туртиб ўтадилар. Улар бир восита, холос. Агар бундай бўлмаганда, шоир изланишни ўзидан эмас, дарё ва жарликлардан бошлаб юборарди. Ҳолбуки:

*Шағирлайди... бермайди уйқу,
Хаёлларим бўлар паришон.
Бир изланиш бошланар менда,
Тушунчамга яна кирар жсон¹⁰⁷.*

Ўқлар зарбидан хаёллари паришон бўлган шоир қандайдир номаълум, сирли, мафтункор дунёга дуч келади:

*Кезар эдим, мени тинмайин
Таъқиб этар бир узун соя.
Билмадимким, бормидир иши,
Ё истарми айтмоқ ҳикоя¹⁰⁸.*

Ноаён нарсалар ҳамиша сирлидир. Сирли дунёлар билан дуч келган инсон шошади, ҳаяжонга тушади. (Ахир олдинда нимадир кашф этилиши, демакки, унинг дунёси кенгайиши мумкин):

*Кўзларимда ёнар учқунлар,
Зилол сувга ой эди сирдош.
Ялтирарди, доим товланар,
Ой нурига чўмилувчи тош¹⁰⁹.*

Нигоҳи олдида оламнинг ўзгача мазмуни, ўзгача чирой касб этиши шоир қалбига титроқ солади. Натижада унда “бир интилиш”, “бир орзу” туғилади:

*Тикилганда кўзим қогозга,
Қўлларимда титрарди қалам.
Қуришмишиди уни ҳаяжон,
Бир интилиш, бир орзу бу дам¹¹⁰.*

Бу интилиш, бу орзу ўша номаълум дунё сари, сирли олам саридир. Ахир у томондан учиб келаётган ўқлар (шағирлашлар) сони тобора кўпаймоқца, гўё чор тарафдан ёғилмоқца:

*Шағирлайди осмон ва ҳаво,
Шағирлайди бутун коинот.
Шағирлайди бетиним дарё,
Шағирлайди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...¹¹¹*

Шағирлаётган нарса аслида туйғу дедик. Шоир ушбу туйғу билан юзма-юз келади, унинг мафтункорлигидан, гўзаллигидан ҳаяжонланади. Унинг такрор-такрор “шағирлайди” дейиши туйғуга нисбатан ва бу анафора туйғуни тутиб олиш учун кетма-кет отилган ҳалқага ўхшайди. Бу ўринда шоир гўё севгилисига тузукроқ сифат топа олмай, фақат “Сен, сен, сен...” деяётган ошиқ ҳолига тушади. “Сен”, яъни сирли туйғу қаршисида шоирнинг кўнгил кўзлари очилади — уйқудан уйғонади. “Ҳолбуки, тун...” эди, сокинлик эди, уйқунинг фурсати эди... (Ойбекнинг “Ўзбекистон” номли шеъри тўғрисида ҳам шунга яқин фикрни айтиш мумкин:

*Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор
Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, гайратидан асаби чақнар.
Бахт тошини чақиб, бунда куч гувуллайди¹¹².*

Бунда “Бир ўлкаки...” анафорасининг маъноси шуки, шоир ажойиб ватанининг мадҳи учун керакли ифодани қидирмоқда. Бирига мурожаат этади: “Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди” - кўнгли тўлмайди. Чунки бу ўлкада нафақат олтин гуллайди, шу билан бирга, унинг қишларида баҳор-да шивирлайди: “Бир ўлкаки, қишларида баҳор шивирлар” ва ҳоказо).

Бу яхлит бир туйғудир ва у кўриб чиққанимиздек, тинимсиз равишда “шағирлайди”. Эшита олган қалб-да шағирлай (жимирлай) бошлайди. Ана шу жимирлаш шеърнинг мусиқасидир. Йўқса, жимжимадор, серқофия мисраларнинг бир маромдаги шанғиллаши эмас унинг куйи. Бироқ бу - чиройли сўзу қофиянинг хизмати йўқ, дегани бўлмай, шеър мусиқаси уларга қул эмас, деганидир. Шу ўринда Абдурауф Фитратнинг “Шеър ва шоирлик” мақола-сидан бир иқтибос келтиришни маъқул топдик: “Сўнгги араб адиллари шеърни “каломи мавзуи мукаффаи” дея таъриф қилдиларки, “ваззли, қофияли гап” демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино билан қабул этдилар. Шунинг учундирки, “вазн” ва “қофия” бўлган турли маъносиз сўзларнинг шарафина ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатидан узоқлашиб қолдилар. Етти саккиз сўзни белгилди бир “вазн”да тизиб кетинда белгилди бир сўзни “қофия” қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатгучи, сингирларини ўйнатгучи, миясини титратгучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмағон сўз вазн ва қофияси бўлсун, “шеър” бўла олмайди... “Вазн” билан “қофия”нинг шеърга таъсири йўқдир. “Вазн” ва “қофия”си бўлмағон кўп “шеър”лар бўлғони каби “шеър” бўла олмағон ваззли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгуларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса сўзнинг “безаги” (зийнати)”¹¹³. Япон шоири Исикава Такубокунинг шундай бир шеъри бор:

*Шамолдан жуужикиб
Одамлардан йўл суриштирган
Йўловчи каби,
Худди шундай, фақат шундай
Сўзлашсам сен билан¹¹⁴.*

Бу шеърда чиройли сўзлар ҳам, қофия ҳам йўқ. Яъни унда киши диққатини ўзининг жимжимадор шакли билан тортиб олувчи кўриниш сезилмайди. Бироқ мазкур жиҳат шеър бағридан си-

зиб чиқаётган мусиқага ва уни тинглашга ҳеч-да монелик қилмайди. Яъни мусиқийлик шаклдан теранроқ моҳиятдадир.

Ҳамид Олимжоннинг “Ҳолбуки тун...” шеърисида жаранглаган туйғу билан япон шоирининг шеърисида яширинган туйғу, назаримда, қариндошдек. Келинг, таҳлил қилиб кўрайлик. “Шамолдан жунжикиб одамлардан йўл суриштирган йўловчи” ҳолини ҳис қилишга (тушунишга эмас!) урининг. Шунда йўловчининг мақсади — орзуси уни манзил сари элтувчи йўлни топиш эканига иймон келтирасиз. У шу орзу илинжида одамларга яқинлашади, умид ва қўрқув оралигида уларга оғиз очади. Гўё бутун ҳаёти, қисмати одамларнинг унга берадиган жавобига боғлиқдек. У мана шу ҳолатда (умид ва қўрқув ичида) “сен билан” сўзлашмоқ истайди:

*Худди шундай, фақат шундай
Сўзлашсам сен билан.*

Ҳамид Олимжон номаълум туйғу билан юзма-юз келиб, ҳаяжонга тушган эди. Такубоку эса айнан ана шу ҳаяжонни соғинмоқда. Шоирнинг аслий истаги у, яъни “сен” эмас, балки ҳаяжондир. Сен - бир восита, шоир бу орқали ҳаяжонланмоқчи, тўлғонмоқчи, умид ва қўрқув исканжасида титрамоқчи. Бусиз юзта “сен” ҳам қадрсиз. Ҳаяжон яшар экан, муҳаббат ҳамиша барҳаёт! Бундай шеърят, бундай санъат бизни алал-оқибат номаълум дунё қаршисида ҳаяжонга тушишга бошлаб борар экан, у Гассет таъкидлаганидек, “Халққа қарши” (антинародно) бўлмайди. У ўз моҳиятига кўра инсоний, ҳатто умуминсонийдир. Фақат гап шундаки, (умум) инсонийликни ҳамма ўз даражасига мувофиқ тушунади. Омманинг юксак мақомдаги санъатга қўли етмаслиги учун ҳам уларни иккига айириб, бир-бирига қайраш — улкан хато. Бундан кўра улар орасига кўприк қуриш афзалроқ. Айнан шу ўринда, менингча, маърифату маънавиятга, баъзан ҳатто илму фанга мойил руҳдаги адабиёт ўзини оқлар. Чунки бундай адабиёт маълум маънода биз назарда тутган кўприк воситасини бажаради. Ундан ҳамма ўтади, дегувчи хаёлпараст бўлмасам-да, кимларнингдир интилишига шубҳа қилмайман. Умуман олганда эса ҳар қандай савиядаги санъатдан озми-кўпми баҳра ола билиш инсоннинг энг катта қувончларидан, таъбир жоиз бўлса, омадларидан бири. Чунки гўзаллик кишини қандайдир маънода руҳий оламга — илоҳиётга яқинлаштиради.

Демак, XX аср ўзбек (жумладан, Ойбекнинг 30-йиллар) шеърлятида “соф лирик” руҳда ёзилган шеърлар талайгина бўлиб, уларнинг моҳияти ва эстетик қиммати қуйидагилардан иборат:

— шеърнинг аниқликдан мавҳумликка интилиши — номаълумликни — кўнгилни кашф этиб бориши;

— қайғу ва қувонч атрофида парвоналик, унга яқинлашиш;

— инсон қисмати ҳақидаги туйғуларнинг акс эттирилиши;

— фароғатни эмас, ҳаракатни — бўронни севиниш, унга талпиниш;

— санъат яратган гўзалликнинг — чиройли туйғунинг баъзан инсон манфаати, фойдасига мувофиқ келмаслиги, гўзаллик ва манфаатнинг ҳар қачон ҳам бир-бирига мос тушмаслиги, яъни инсон манфаатлари ва чинакам бадиий гўзалликнинг сиғишмаслиги;

— шеърда ўйин, меҳнат ва сиғиниш хусусиятларининг мужассамлиги;

— ҳурликка интилиш;

— самимийлик, шоирнинг аввало, ўзига, ўз қалбига тик қарай олиши, ундаги бор нарсани ташқарига қоғозга олиб чиқишга уриниши;

— субъективизм шоирни тутиб турган улкан устун эканлиги;

— шоир ҳар қандай шароитда ҳам бахт ва мусибатни куйлашга ҳамда бахтга талпинишга қисмат томонидан маҳкум этилганлиги;

— муסיқийлик, аввало, шеърлятнинг маъносиди — туйғуда бўлиб, унинг зоҳирига — шаклига табиий равишда таъсир этиб бориши ва ҳоказо.

Кўринадики, юқоридаги саналган ва ҳатто бизнинг эътиборимиздан четда қолган айрим сабаблар биргаликда 30-йиллар ўзбек шеърлятида муҳим ўрин тутган «кўнгил поэзияси»нинг мазмуний ва шаклий мундарижасини белгилаган, деган хулосага келиш мумкин.

6-фасл

ШОИР — “ТУЗАЛМАС” ҲАҚИҚАТПАРАСТ

Ҳар давр ўзидан аввалги ёки кейингисидан қайси бир жиҳати билан ажралиб туради. Ҳар даврнинг ўз қиёфаси, юриш-туриши бўлади. Айни ўзгачалик кўпинча шу даврда яшаган инсоннинг умумий кайфиятини белгилайди. Зеро одамзоднинг хаёли ҳар қанча учқур бўлмасин, у ўз даврининг кўринмас ришталарида

батамом узилиб кетолмайди. Шу маънода XIX асрнинг қарийб иккинчи ярмидан XX асрнинг сўнги ўн йилига қадар давом этган узун муддат ҳар хил шаклларда турланишига қарамай, моҳиятан истибдод даври бўлди. Ва бу истибдодни англаб етган шоир хоҳ у, хоҳ бу кўринишда бўлсин, қатъи назар, озодликни қуйлади, истиқлолга етишни орзу қилди, халқни шунга чорлади. Чупончи, асримиз аввалида Чўлпон «Кишан кийма бўйин эгма, Ки сен ҳам ҳур туғилғонсен!» деб ҳайқирган бўлса, аср поёнига яқинлашганда Шавкат Раҳмон «Сурилар бу темир пардалар, Истибдоднинг туғлари қулар» деб башорат қилди.

Бугунги кун юксаклигидан нафас олаётган айрим замондошлар чўлпонлар ва шавкат раҳмонлар ёнган оловни унчалик ҳис қилмас, балки. Агар шундай бўлса, тасаввур қилинганки, оғир дардга чалиндингиз (худо кўрсатмасин!) ва ойлаб, йиллаб, ҳатто ўн йиллаб тўшакка миҳланиб қолдингиз. Шунда руҳингиз, хаёлингиз сизни ҳар қанча қайноқ ва жўшқин ҳаётга чорласа-да, сиз унга тийиқсиз бир куч-ла талпинсангиз-да, жисмингиз қўйиб юбормайди, у сизни худди ҳибс этиб турган қамоқхонанинг темир панжараларидек тутиб қолади, ихтиёрсиз этади, орзуларингизни ўлдиради, ҳаётга бўлган иштиёқингизни сўлдиради... Ахир худди шундай дардга дучор бўлган Шавкат Раҳмон ўзининг энг сўнги шеърларида:

*Нодиражон, Шоиражон,
Танам қимир этмайди,
Кўзимда бир томчи ёш
Сойлар ювса кетмайди,*

деб ёзмадимми? Чуқурроқ мушоҳада қилиб қарасак, миллатни ўз ҳолига қўймаган истибдод ҳам ана шундай бир дардди, у туфайли пайдо бўлган бутун бошли халқ кўзидаги ёшни уммонлар ювса ҳам кетмайди. Уни бу дунёда ювиб тозалайдиган фақат битта — истиқлол суви бор, холос. Истиқлол сувига етгунга қадар эса шоирнинг дарди аримади, кўнгли тўлмади. Шунинг учун ҳам Шавкат Раҳмон «Шеърларингда бахт сўзи кам учрар деган дўстимга» деган шеърда

*Бахтиёрман деган биргина сўзни
айтиш учун керак қанча куч, чидам,
гарчи бахт сўзларнинг энг ёқимлиги,
гарчи турса ҳамки тилнинг учида.*

*Огир ботмасмикин
 бу сўз кимгадир,
 тегиб кетмасмикин оҳ-воҳларига,
 қандоқ бардош бериб
 яшайман кейин
 бахтсиз кимсаларнинг нигоҳларига.
 Аввало, бу сўзни ўзгалар айтсин,
 айтсинлар кўзлари қувончга тўлиб.
 Элининг бахти учун умрини тиккан
 Шоирлар айтмасин биринчи бўлиб.
 Бу сўзни бир умр айтмай яшадим.*

деб ёзадики, биз англаймиз: «бахтиёрман» деган сўзни айтиш учун ҳали шоирнинг кўнгли тўлган эмас. Бошқа бир шеърида Шавкат Раҳмон «уриниб-суриниб, сира тўлмаган бир кўнгил қолади қолса ҳам мендан» деб битади 1983 йилда.

Албатта, юқоридаги шеърларни янада кенгроқ маънода, масалан, фақат истиқлол дардигина эмас, балки умуман, дунёга келиб-кетаётган ҳассос кўнгилнинг савоб ва гуноҳ, эзгулик ва ёвузлик, фараҳ ва изтироб ўртасидаги мушоҳадалари ўлароқ ҳам талқин қилса бўлади. Бироқ Чўлпон шеърини бағридан бошдан-оёқ юрт озодлиги чизиғи узилмай ўтганидек, Шавкат Раҳмон шеърини тада ҳам истиқлол ғояси марказий ўринлардан бирини ташкил этади. Унинг «Шавкат Раҳмон деган бир ўжар шоир, бир кунни қайтадан яраладими? Ҳаётим маънисин жуда кўп ўйлаб, сайладим сўзларнинг сараларини. Ҳар бир сўз юз сўзнинг ўрнини босар — Ватан Халқ Жасорат Кураш Озодлик» деб ёзиши бежиз эмас. Чунки бу сўзларнинг ҳар бири шоир ҳаёти маъносини ташкил этгани ҳақиқат. Албатта, бугун истиқлолга эришган юртда яшаётган, айниқса, ёш замондош учун бундай сўзлар бир қадар баландпарвоздек, асл ҳаётдан узоқроқдек туюлиши мумкинлигини мен жуда яхши тушунам. Чунки сўзнинг аввалида таъкидлаб айтганимдек, бугун давр бошқа, унинг кишилар зиммасига ортаётгани юк бошқа. Лекин унутмаслигимиз жуда-жуда зарурки, бугун юзага келаётган ҳар қандай «бошқачалик» айнан Ватаннинг Озодлиги билан, Халқнинг ўз келажаги йўлидаги Жасорат билан Курашмоғи билан тирикдири, бу маъноларни ўз бағрига жо қилган сўзларни Шавкат Раҳмон бир мисрага тизган:

Ватан Халқ Жасорат Кураш Озодлик.

Хўш, бундай журъаткор шеърият қандай пайдо бўлди, ҳар ҳолда ўз-ўзидан бино бўлмагандир? Ахир Шавкат Раҳмон ёлғиз эмасди. Истиқлол гоъларини, Ҳақиқатни ўзларининг рамзий шеърларига сингдирган бутун бошли авлод шаклланиб улгурганди 80-йилларда.

Назаримда, ургуни аввало, масаланинг назарий томонига қаратмоқ керак. Яъники қаердаки, истибдод бор экан, унга қарши исён, норозилик албатта туғилиб, ўсиб келаверади. Истибдод қанча зўрайса, норозилик ҳам шунча кучаяди. Фақат ҳамиша ҳам ошқора эмас, балки шароитга қараб, кўпинча эса пинҳона. Шавкат Раҳмонлар шеърияти ана шундай гизли исённинг бир кўриниши, рамзий шакли эди. Чунончи Шавкат Раҳмон юрт хоинларига тарихий шахс Маҳмуд Торобий тилидан шундай дейди:

*Жоним - жигаримсан,
Сен-да одамсан,
лоақал кўзингда бир ёш кўрсайдим,
лоақал қовушиб қолган қўлингда
ёвларга аталган бир тош кўрсайдим.*

*...Сени алқадилар
кифтингга қоқлаб,
мақтовлар ёғилди оққуш паридай.
Мен эса йиғладим эна-еримнинг
топталган қоронги оғушларида... (1983)*

Қолаверса, 70-80-йилларга келиб сиёсий-мафкуравий иқлимнинг бироз мўътадиллашгани боис собиқ империядаги Умумий Катта Ёлғонга қарши кўзи очиқ, ҳақиқатпарвар зиёлиларнинг, айниқса, ижодкорларнинг адабиёт ва санъатнинг ўзга соҳалари воситасидаги кураши янги босқичга кўтарилди. Шавкат Раҳмонлар авлодининг зўр бериб Ҳақиқат, Ватан, Жасорат, Озодлик ҳақида куйлай бошлаши ана шу Катта Курашнинг бир парчаси ўлароқ намоён бўлди. Бунинг учун тарихий асослар ҳам мавжуд бўлиб, бу асос, аввало, жадидларнинг ватан озодлиги йўлидаги курашлари билан, хусусан, Чўлпон билан, унинг исёнкор шеърияти билан, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Рауф Парфилар анъаналарини давом эттириш билан боғлиқ ҳам эди. Инчунун, Чўлпон ва Шавкат Раҳмонлар шеъриятидаги ҳамоҳанглик айнан шу ердан туғилди. Улар ижтимоий дардни куйлаш нуқтаи назаридан бир-бирига яқинлашиб келади. Бироқ уларда тафо-

вутли жиҳатлар ҳам мавжуд: Чўлпон шеъриятида ҳамма нарса айланиб келиб юрт озодлиги муаммосига тақалаверади. Унда ҳатто гул ва ёр ҳақидаги шеърлар ҳам охир-оқибат Ватан ҳурлиги ҳақидаги орзу-армонларга йўғрилиб кетаверади. Яъни Чўлпон шеърияти ўзининг ибтидосидан интиҳосигача асосан юрт озодлиги қайғусига бағишлангандир. 70-йиллар авлодида, хусусан, Шавкат Раҳмонда ибтидо ҳақиқатдир.

*Кўзингизни очинг, кўрқманг,
зиёдан қамашсин, огрисин, майли,
майлига яшамак бўлсин қийинроқ
очиқлиги туфайли,*

деб ёзади энди-энди катта турмушга кириб келаётган 24 ёшли шоир. Ва у умрнинг охирига довр ана шундай – ҳақиқатни айтиб, унга интилиб, очиқ кўзлар билан яшаш ўгитига содиқ қолди. Ва мана шу очиқ кўзлар – ҳақиқатни кўришга бўлган бетийиқ эҳтиёж шоирга кўрсатдики, у яшаётган мамлакат азим бир Ёлғоннинг чангалида қолган, атрофда эса вабо, бўҳтон ва ҳирсга муккасидан кетган одамлар тўлиб-тошган экан... Шунда очиқ кўзлар яна бир нарсани ғира-шира илғади: шоир мансуб бўлган миллат асоратда, юрт-Ватан истило қилинган эди. 1980 йилда ёзилган бир шеърда Шавкат Раҳмоннинг йиллар қаъридан тошбўрон ва қирғинларга йўлиқиб келаётган минора қисматидан ҳикоя қилади. Ва айтадики, тўплар ўқидан миноранинг бош қисми учиб кетган бўлсада, жони шарқона безаклар битилган исмида омон қолган ҳамда ҳар йили унга лайлақлар ин қуради. Шеър қуйидагича яқунланади:

*Бу йил ҳам минорда, ҳайрият,
шарқона безаклар сўнмабди.
Минорнинг бошига бу йил ҳам
Ҳайрият, қарғалар қўнмабди.*

Адабиётдан, умуман, санъатдан озгина хабари бор кишики бор, ушбу шеър мажозий бўлиб, у ўз тағқатламларида ўзга маъноларни ҳам яшириб турганини ортиқча қийинчиликсиз тушуна олади. Таъбир жониз бўлса, шеърда акс этган минорани халқ, унинг сўнмаган шарқона безакларини ҳали йўқотилмаган миллат қиёфаси, қарғаларнинг минора бошинга қўнмаганлигини озод келажакка бўлган умиднинг рамзи ўлароқ қабул қилса ҳам бўлади. Бундай рамзий шеърни бугун - 2000 йилда ёзиш ва уни талқин

этиш шоирдан ҳам, мунаққиддан ҳам ортиқча қаҳрамонликни талаб қилмайди. Бироқ қарийб 20 йил аввал - 1980 йилда, яъни империя айни кучга тўлган маҳалда ёзиш ва ундан-да муҳимроғи, шеърда акс этган маънони англаш даражасига кўтарилиш осон иш эмаслигини тан олиш инсофдандир.

Бу каби далиллар шуни исбот қиладики, халқимиз 1991 йил 1 сентябрда расман қўлга киритган муқаддас истиқлол учун ҳақиқий кураш асида анча олдин - аср аввалидан бошланган бўлиб, 70- ва айниқса, 80-йилларга келганда адабиёт мисолида ўзининг янги босқичига кўтарилган эди. Шавкат Раҳмон шу жараённинг кўзга кўринган энг истеъдодли вакилларида бири бўлиб майдонга тушди ва умрининг охиригача ана шу миссиясини матонат билан адо этди.

Кўринадики, истиқлол ғояси шоирнинг ҳақиқат сари сафари асносида туғилиб, вояга етгандир. Чўлпоннинг ҳақиқати юрт озодлиги эди, унинг йўли ҳам, манзили ҳам асосан шундан иборат эди, Шавкат Раҳмонда эса истиқлол қайғуси ҳақиқат томон элтувчи йўлнинг бир бўлаги ўлароқ намоён бўлади.

Шавкат Раҳмон «ҳақиқати»нинг парчаларидан бири Ватандир. У 1975 йилда шундай ёзган эди:

Жойлашгансан шунчалар чуқур...

Ўз тубига яширган юрак.

Сенга етиб бормоқлик учун

Узун умрим етмаса керак.

Шоир ўзининг 25 ёшига қарамай, Ватан инсоннинг юрагидан, юрагида бўлгандаям унинг туб-тубидан бошланишини идрок этади. Лекин ҳали Ватанни тўла-тўкис англаб етмаганини ҳам ошкор этишдан тортинмайди: «Сенга етиб бормоқлик учун Узун умрим етмаса керак». Сенга етиб бормоқлик, дегани Ватанни тушуниш деганидир. Шоир камтарлик қилиб Ватанни тушунмоққа узун умрим етмаса керак, деб ёзади. Шоирнинг умри эса афсуски, узун бўлмади. Бироқ у ана шу қисқа умри давомида Ватанни энг теран, энг нозик ва энг яқиндан тушунган, ҳис қилган зиёли шоирларимиздан бири даражасига кўтарилди, дея оламиз.

Шоир 1984 йилда битилган шеърда ҳақли равишда қуйидаги мисраларни битади:

Мен ором борлигин унутиб қўйдим,

Бағримга чақинлар тегди дафъатан.

*Сендан-да улугроқ нарса йўқлигин
сочим оқарганда англадим, Ватан!*

Шоирнинг сочи оқарганда у 34 ёшда эди. Бу ҳали навқирон ёш. Лекин шоир уни «сочи оқариш» сифати билан белгилаяпти. Чунки у Ватанни яна-ям аввалроқ англаш керак эди деб билади.

*Бунча кеч англадим,
Нега бунча кеч...
англасам лоақал ўттиз йил аввал,
лоақал тугилмай туриб англасам...
Кўрган бўлармидим сени мукамал.*

Қаранг, шоир Ватанни ҳали гўдаклигидан англаб етмаганидан афсусда. У ўттиз тўрт ёшида англаганларини 4 ёшимда англасам нима қиларди, дея ёнмоқда. Бу Шавкат Раҳмон кўксига Ватанга бўлган буюк муҳаббатдан далолат эмасми? Айни пайтда шуни алоҳида қайд этиш керакки, шоирнинг шеър ёзилмасидан олдин ва шеър ёзилган пайтдаги Ватан ҳақидаги тасаввурлари бир-биридан фарқланган бўлиши мумкинми? «Нақадар кечикиб англадим сени» дейди шоир яна қуйироқда. Нега кечикиб? Ахир у ўзининг биринчи китобининг илк шеърини «Ватан» деб номлаганди. Қолаверса, унинг кўнлаб шеърлари она-диёрнинг у ёки бу шаклдаги тараннумидан иборат бўлиб келди. Ахир бир марта ҳам «Ватан» сўзи ишлатилмаганига қарамай, шоирнинг қуйидаги шеъри Ватан ҳақидадир.

*Унутганим йўқдир ҳали
Ўрикзорни, асов сойни.
Сой бўйида овлоқ, холи
Бақатерак ўсган жойни.
Унутмадим ҳали-ҳали
Муздаккина зилол сувни.
Тол тагида шом маҳали
Унутилган икки кувни.
Ёдимдадир илиқ пичан,
Кулгуларинг эди сўлим.
Бўсаларга тўлган кеча...
Соч силаган титроқ қўлим.
Согиняпман тўйиб-тўйиб
Бақатерак ўсган жойни,
Оптоқ кеча, ялпиз бўйи,
Ярқираган тўлин ойни... (1972)*

Шавкат Раҳмоннинг бунинг сингари хотира билан, табиат манзаралари билан боғлиқ жудаям кўп шеърлари борки, уларнинг аксарият қисми моҳият эътибори билан Ватанни куйлайди. Бироқ у 1984 йилда ёзилган «ҳали бирор ишни удаламадим» деб бошланувчи шеърда Ватанни кечикиб англаганидан куйинади. Хўш, нега? Ахир, шоир бутун умр Ватанни куйлади, унинг оғриқларини, дардларини ошкор этди, уни севишга чорлади-ку? Нега энди сочи оқарганда «Нақадар кечикиб англадим сени» дея ўртанмоқда?..

Гап шундаки, Шавкат Раҳмон шўролар замонида туғилди, шўро манфаатини ҳимоя ва ташвиқ қилган муҳитда ўсди, вояга етди. У ҳаётининг қайси бир паллаларида деярли ҳамма қатори шўро мафкурасини тўғри деб билди, унга самимий ишонди. Бинобарин «Шоиранинг саволи» деган шеъри худди шу ишончнинг меваси сифатида дунёга келган, деса бўлади. Шеърда ҳамма жойда - йўл бўйларида тез-тез учраб турган Ленин ҳайкалига кўзи тушган қизининг «нега шунақа?» деган саволига шоир жавоб бериб айтади:

*Қизим, ҳали ёшсан,
Англарсан ҳали,
бу йўллар - мошинлар юргувчи йўлни,
бу кураш йўлидир,
толе йўлидир,
Ленин бу йўлларда турмаса бўлмас...*

Бугуннинг имконларидан келиб чиққан ҳолда шоирни юқоридаги каби шеърлари учун танқид қилиш, ҳатто уни қоралаш, айб-лаш қанчалик осон бўлса, шунчалик жоҳилликдир. Аксинча, бундай вақтларда ўша давр руҳини, шу даврнинг фарзанди – шоирни, унинг ҳолини тушунишгина тарихий ҳақиқатни кўз ўнгимизда қайта тиклаши мумкин. Ҳақиқат шундан иборат эдики, шўро империяси ўз ҳудудини чиқиб бўлмас тўсиқлар билан ўраб ташлаган эди. Унда яшаётган инсон учун дунё гўё совет давлатидан иборат эди. Ташқаридаги ҳаёт эса таҳликали, у ерда инсон бири-бирига душман, одамлар очлик ва қашшоқликдан ўлиб кетмоқда... дея уқтириларди. Бу янглиғ ташвиқот ҳар қандай кишига таъсир қилмай қолмас эди. Ахир Абдулла Ориповнинг ўша машҳур «Гилла балиқча» шеъри бежиз ёзилмаган. Шеър маъноси шундайки, бутун умри ушоқ еб ҳовузда ўтган балиқча ўзи истиқомат қилаётган ҳовузни бутун дунё деб билади. Инсон ҳам худ-

ди шундай: шўро даврида туғилиб, унинг мафкураси таъсирида улғайган аксарият одамлар учун гўё дунёда ўзлари мансуб бўлган тузумдан одилроқ бошқа тузум йўқ эди. Бироқ Шавкат Раҳмон сингари оташқалб шоирларнинг хизмати шундаки, улар тузумни бирданига ва бутунлай инкор этмаган бўлсалар-да (бунинг учун тарихий вазият ҳали пишиб етилмаган эди), ундаги қусурларни - бошқалар кўрмаган, кўролмаган, балки кўришни хоҳламаган нуқсонларни кўра билдилар ва ошкор этдилар. Шунинг учун ҳам биз Шавкат Раҳмон шеърятини моҳиятан ҳар нарсадан олдин Ҳақиқатнинг кўзларига тик қараш шеърятини деб айта оламиз. Агар у ўша вақтда шўролар мафкурасига сидқидилдан ишонмаганда эди, шеърида «Софдиллар Ленинга юзма-юз турар» деб ёзмасди. У ҳаётдаги-амалдаги ноҳақликларни, жирканч ишларни кўргани ҳолида назарияда Ленин ғоялари тўғри деб ишонгани учун ҳам «Шоиранинг саволи» (1983) шеърини ёзган деб айтса бўлади. Бироқ яна таъкидлаб айтиш жоизки, бунинг учун шоирни қоралаш эмас, балки тушуниб йўлидан бориш зарур.

Мунаққидлар шоирлар ҳақида гапиришаркан, «у шеърдан шеърга, китобдан китобга ўсиб борди» деган иборани кўп қўллашади. Агар Шавкат Раҳмон ижодига шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб айтиш жоизки, у адабиётга илк шеърлариданоқ ўз қиёфаси, ўз бадий сўзи билан кириб келган. Шоирнинг 1978 йилда илк тўплами - «Рангин лаҳзалар» нашрдан чиқди. Мўъжазгина тўпламдаги саккиз қатор, Шавкат Раҳмон бор-йўғи 23 ёшида ёзган шеърига эътибор қилинг:

*Саҳар турдим, қуёшни кутдим,
Шудринларда чайдим юзимни.
Булоқларга лабимни тутдим
Ва борлиқда кўрдим ўзимни...*

*Кўзларимдан тошди шуурим,
Тўлиб кетди бағримга наво.
Мангуликдай туюлди умрим,
Мангуликдай туюлди дунё. (1973)*

Нафсиламрини айтганда, шеърни мазза қилиб жуда узоқ талқин этиш мумкин. Айни чоғда «шеър ҳеч қандай талқинга бўйин сунмайди», дея у ҳақда индамай ўтса ҳам бўлади. Бироқ мадо-

мики биз шоир тўғрисида, шеър борасида сўз айтаётган эканмиз, танлаб эътиборингизга ҳавола қилаётганимиз асарларга тўхталмай иложимиз йўқ. Бу ўриндаги бизнинг ҳар қандай шарҳимиз шеър пафосини, бадниятини, маънисини тутиб олиш қасдида қўйган тузоқларимиздан ўзга нарса эмас.

Шунга қарамай, парчада бутун акс этгани сингари юқоридаги жажжигина шеърда ҳам шоирнинг бутун қудрати акс этган, дея оламиз. Ёхуд буни бошқачароқ қилиб айтиш мумкин: Саҳар туриб, табиатнинг гўзал парчаси билан юзма-юз келган ёш шоир ўзини – инсонни борлиқнинг узвий қисми ўлароқ ҳис этади. Шунда умр ҳам, дунё ҳам мангуликдай туюлади.

Энди қуйидагиларга эътибор беринг: Балки ушбу мулоҳазалар кимдадир эриш кайфият уйғотар, қатъи назар, айтиш жоизки, ўзни борлиқда, унинг ажралмас бир парчаси ўлароқ ҳис қилиш даражасига кўтарилиш учун инсон жуда узоқ ва ўта машаққатли йўлни босиб ўтиши керак бўлади. Айтайлик, тасаввуфда муайян босқичлардан ўтган солиқкина ўз интилишларининг натижаси ўлароқ ана шу ҳисни топиши мумкин. Биз эса юқорида 23 ёшли, бунинг устига ҳеч қандай тасаввуфий тайёргарлиги бўлмаган шоирда ўзни оламнинг парчаси ўлароқ туйиш неъматини бор, дедик. Гап шундаки, дунёни англаш ва идрок этишнинг икки хили бўлиб, бири ақлий-рационал, иккинчиси ҳиссий - иррационалдир. Дунёни рационал англаш инсондан, аввало, фурсат ва меҳнат талаб қилади, иррационал қабул қилиш эса асосан кишининг қобилияти, руҳий ҳолати, ҳиссиёт бойлиги билан боғлиқ равишда рўёбга чиқади. Чинакам шоирлар ўз табиатларига кўра дунёни ҳиссий қабул қиладиган инсонлардир. Бинобарин, улар ёшларидан қатъи назар ўз асарларида олам ва одамга тааллуқли жаҳоншумул кашфиётлар яратишга қодир зотлар ҳисобланади. Шу маънода ёш Шавкат Раҳмоннинг юқоридаги шеъри ҳам оламни ҳиссий идрок этишнинг гўзал намунаси, ўзига хос мўъжаз кашфиётдир.

Шавкат Раҳмон «Рангин лаҳзалар» - илк тўплами биланоқ шеърятга ўз сўзи билан кириб келди. Жажжигина китобни ва рақлар эканмиз, биз бир вақтнинг ўзида ҳам ватан ва табиат манзаралари акс эттирилган, ёш қалбнинг муҳаббат, ҳаёт ва ўлимга нисбатан бўлган жўшқин муносабатлари ифода этилган лирикасига, ҳам жамиятнинг ва дунёнинг долзарб муаммоларига бағишланган залворли ижтимоий шеърятига дуч келамиз.

ли шодлик» деб аталмиш тўпламини аслиятдан таржима қилиб нашр этгирди. Ниҳоят, шоирнинг вафотидан бир йил кейин, лекин унинг ўз қўллари билан тартиб берган «Сайланма»си 1997 йилда ўқувчилар қўлига бориб етди. Мана, шоирнинг бор-йўқ бисоти. Лекин ҳажман жуда ошиб-тошиб кетмаган шугина мероснинг маънавий юкини кўтара олиш учун ўқувчи жуда узоқ, баъзан ҳатто бир умр тайёргарлик кўриши мумкин, шундаям омад кимга кулиб боқади, кимга йўқ.

Келинг, яхшиси шеърларга мурожаат қилайлик.

Шоирнинг иккинчи — «Юрак қирралари» тўплами юқоридаги бир фикримизни яхшигина инкор этган каби ўз бағрига кўпроқ табиат лирикасини жо қилган. Юқорида биз Шавкат Раҳмон - ижтимоий адолат куйчиси, деб ёзгандик. Мазкур китобчада эса бу руҳдаги шеърлардан кўра яна фалсафий мушоҳадалар билан тўйинган, ўйчан лирикага ҳам дуч келамиз.

Умуман, шоирнинг ҳамма тўпламларида турли мазмун ва мавзудаги шеърларни истаганча топиш мумкин. Демак, Шавкат Раҳмон кўпқиррали шоир: у — табиат шоири, у — фалсафа сўқийди, у — ижтимоий адолат ҳимоячиси, у — муҳаббат куйчиси...

Шоирнинг ўзига қўйиб берсангиз эса,

Рубобий шеър ёзсам...

Қайтсам бир нафас...

Ҳамиша мусаффо чашмани кўрсам,

Қорайган чўққилар қорига қараб,

бир нафас хаёлчан ўсмиргга дўнсам...

дейди. Шоир бу ўринда нафақат ўсмирлигига дўнмоқчи, аини дамда яна у рубобий шеърлар ёзиш имконига — гунафша атирли тансиқ туйғуларига ҳам қайтмоқчи. Чунки аслида шоирнинг табиий ҳолидан — кўнгил истагидан келиб чиқадиган шеърлар айнан рубобий шеърлар эди. Бироқ у

Яшил шажар эдим...

Қандоқ соғиндим...

кўзимни яшинатса рубобий ранглар.

Қайси бир дунёга бунча оғриндим

дишимни қаритди бесамар жанглар, —

дейди азобланиб.

Ҳа, мана Шавкат Раҳмонни бошқа кўйларга судраб кетган Сабаб! Уни ўз ҳолига қўймаган, рубобий шеърлар ёздирмаган

куч! Уни шоир «бесамар жанглар» деб атамоқда. Нима эди ўзи бу жанглар?

*Мен жангчи эмасдим,
Мен шоир эдим,
ниҳоят шоирдан кўра зобитман,
ҳар нафас мусулмон миллатни дедим,
нафсига куйганлар келди оқибат.
Ҳаромни хуш кўрган маслакфурушлар
зигирдай ҳимматин қилганда миннат,
япроқдай саргардим буюк урушда
мусулмон йўқ эди,
йўқ эди миллат.*

Дарҳақиқат, Шавкат Раҳмон жангчи бўлиб эмас, шоир бўлиб туғилганди. Лекин ҳаёт уни шундай чиғириклардан ўтишга мажбур этдики, натижада шоирнинг ўз тили билан айтганда «ниҳоят, шоирдан кўра зобит»роқ бўлиб қолди. Чунки ҳақиқий шоир ўз давридан чекиниб, бутунлай узлатда умргузаронлик қила олмайди. Бунга унинг айнан шоирона қалби, ватанпарварлик туйғулари билан лиммо-лим виждони изн бермайди. Оқибат «атроф билан ёнма-ён юришга» мажбур қолган шоир атрофни бор бўйбаста билан кўра бошлайди. У ҳаромдан ҳазар қилмайдиган маслакфурушларга дуч келади, ёлғон ва фисқу фасодни ҳаётининг аъмолига айлантирган манфаатпарастрларни, кўради, мақтовни хуш кўрувчи бетайин кимсаларни, Ватанни сотиб кун кўришга ҳозир ватанфурушларни, хоинларни, қўрқоқ иймонсизларни... кўради. Буларнинг ҳаммаси шоирнинг ҳассос қалбини эзади, чўктиради, айни пайтда уни ғалаёнга келтиради. У жимгина қўл қовуштириб ўтира олмайди ва кўпинча рубобий шеърлар ўрнига ижтимоий-ахлоқий мавзуларга қўл уради, сўзни қуролга айлантириб жамиятдаги иллатларга қарши курашади. Шунинг учун ҳам шоир «япроқдай саргардим буюк урушда» деб ёзади. Айни чоғда ёнимда «мусулмон йўқ эди, йўқ эди миллат» дея чўнг изтиробга берилади.

Хўш, бунга қандоқ қабул қилиш ва талқин этиш мумкин.

Гап шундаки, озми-кўпми тафаккур қилиб, дунё ва инсоннинг чин моҳиятини англамоққа уринган кишики бор, алал-оқибатда тушуниб етадики, олам яратилгандан буён ундан битта буюк уруш кетаяпти - НАФС муҳорабаси! Шоир ҳам шуни назарда тутиб, «ҳар нафас мусулмон миллатим дедим, нафсига куйган-

лар келди оқибат» деб ёзади. Сўнгсиз давом этаётган урушнинг шафқатсизликларига таҳаммул этолмаган чоғларида эса алам билан «мусулмон йўқ эди, йўқ эди миллат» деб ҳам юборади. Чунки у гоҳ-гоҳ ўзини ана шу буюк урушда ёлғиз ҳис этади, чорасиз ва абгор қолиб эзилади.

Иккинчи ёқдан эса шоирни ҳақиқий шеърый илҳом қистовга олади, уни рубобий, яъни лирик шеърлар ёзишга ундайди. Оқибатда у ҳайқиради:

*Рубобий саболар руҳимдан эсинг,
қайтадан уйгонсин илоҳий тугён...*

Бироқ не кўз билан кўрсинки, шоирнинг рубобий шеърларга эш бўлиб шивирловчи, ҳатто уни дунёга келтиришда доялик қилувчи япроқлари қолмабди: улар буюк урушда бой берилибди, япроқлар ўрнида энди фақат улуғ жангларгагина яровчи қиличдай кескир шохлар қолибди:

*Воҳ, яланг шохларим қиличдай кескир
бир япроқ қолмантир шивирлайтургон.*

Қаранг, ҳаётнинг шафқатсизлигини: Ш.Раҳмон қандай шоир бўлмоқчи эди-ю ҳақиқатда у қандай шоир бўлиб етишди... Шундан кейин ҳам биз «йўқ, давр шоирга мавзу бермайди, ҳақиқий шоир бундан юқорида туради ва фақат у замонасига мавзу беради» дея оламизми? Йўқ, албатта. Шоир — чинакам шоир ҳам даврдан мутаассир бўлади, ҳам унга ўз таъсирини ўтказди. Ахир улуғ мутасаввифлар ҳам «Ҳақдан олиб халққа бераман» дейди. Ҳақдан олинадиган маърифат айнан ҳаётдан, одамларга аралашиб юришликдан, ижтимоий ва бошқа муносабатлар натижасидан мисқол-мисқол йиғилади-да.

Шавкат Раҳмон 1980 йилда ёзган бошқа бир шеърда «Мушт зарурроқ бўлган маҳалда ёздинг гўзал шеърларни фақат» дейди. Эътибор беринг, бу шеър юқорида номини тилга олганимиз иккинчи тўплам — «Юрак қирралари»дан жой олган. Таъкидлаб айтганимиздек, тўпламда табиат манзаралари ва ошиқ кўнгли ҳолати тасвирланган шеърлар кўпчиликни ташкил этади. Чунончи, шу санада ёзилган кўплаб шеърларида қуйидагича латиф манзаралар кишини беҳол қилади:

*Тун гуркираб ўсар ёбонда
ўсганидай бир тўп гулхайри.*

*Бошланади синган сувларда
Ялангоёқ ойларнинг сайри.*

Айни чоғда Шавкат Раҳмон шу йили ёзилган «соҳилдаги соҳибжамол суврати»ни ҳам шу даражада тиниқ ва ошуфтали тасвирлайдики, гўё айни муносабат замиридан шоирнинг шеърдаги жувон тимсолидаги (эҳтимол «жувон» гўзал табиатнинг — соҳилнинг бир парчасидир) ГЎЗАЛЛИКка нисбатан тутган ўрни кўз ўнгимизда гавдаланади. Келинг, яхшиси сиз билан биз андак ғайритабиийроқдек туюлсада ортиқча талқинларга берилмасдан шеърни бир нафасда сипқорайликда умуман бошқа мавзуга кўча қолайлик. Чунки баъзан шунақа санъат дурдоналарига дуч келсанки, у сенинг ўша ҳақда айтганинг ва айтмоқчи бўлганинг барча талқинлардан юксакроқ бўлиб қолаверади:

*Ичар қуёш нурларин жувон,
кўйлагини, сийнасин ечар -
потирлайди яйраб шамолда
икки тутқун оппоқ мусича.*

*Ичар қуёш нурларин жувон,
настариндай жисми қорайди.
Қариб қолган қуёш найзадан
кўзларини йиртиб қарайди.*

*Денгиз ўпар жувон оёгин,
шамол ўйнар қумрон сочини,
увиллаган соҳилда танҳо
жувон ётар гулдай очилиб...*

*Бу атрофда эркак зоти йўқ...
Жувон мангу ётар бу ерда,
мангу ётар осмонга қараб,
унутилган, ажойиб шеърдай. (1980)*

Шавкат Раҳмоннинг навбатдаги тўпламлари «Очиқ кунлар»(1984), «Гуллаётган тош» (1985), «Уйғоқ тоғлар» (1986), «Хулво» (1987) номлари билан нашр этилди. Уларни мутолаа қилар экансиз, хаёлингизга «шоир ўзи ким? Умуман, шоирлик нима? Касбми, қизиқишми ё қисматми?» — деган ўйлар келади. Чунки биргина Шавкат Раҳмон шеърлари шуни кўрсатадики, шоир ўз шахсига алоқадор мавзуларда қалам тебратиб хумордан чиқадиган анчайин бир одам эмас, балки айни чоғда атроф-

ни ҳам худди ўз ҳаётини кузатгандек кузатиб, унинг оғриқларидан дунёни хабардор этгувчи жарчи ҳам экан. Ажаб, унга нега керак бундай бош оғриғи? Бугун, оёғи XXI асрга етган, ўзига мутакаббир замондош учун шоирнинг олам тўғрисидаги қайғулари бир қадар ғалати ва ҳатто кулгили туюлиши мумкин. Лекин шуни алоҳида урғу билан таъкидлаб айтиш лозимки, ушбу ҳол замондош савиясининг такомиллашиб, шоирниқидан ўзиб кетганлиги билан изоҳланмайди. Аксинча, Шавкат Раҳмон деб аталмиш ва умуман, унинг каби жафокаш зиёлилар даражасига бизнинг ҳам яқинлашиб боришимиз аини муддао бўларди.

*Бағри ёмон баттолларга бор,
Қаҳри ёмон қаттолларга бор;*

*Қон ялаган қассобларга бор,
Сўз ўйнаган каззобларга бор;*

*Иймонидан кечганларга бор,
Бор-ўғини ечганларга бор;*

*Нега менга келасан, эй дард,
Нега менга келасан, эй гам!*

Ҳа, дунёнинг борлиқ дарду ғамини чекиш шоирнинг зиммасида. Чунки у шунақа — оламнинг бир парчаси бўлиб туғилган, ўзини мудом шундай ҳис этади, бутундан айрилиб кетолмайди. Инчунун, бутуннинг бошқа четида пайдо бўлган оғриқ ҳам бунда акс садо бераверади.

*Йигирманчи аср!
Мени ўйлама,
Тумшугимга тикма лираларингни,
Муҳтожларга бергин, камингни яма,
Шифола қонталаш яраларингни.*

*..Ўтинаман, Аср!
Ачинма менга,
Ўйлагин қисматлар ниҳоясини,
Халос эт, йилларнинг губори кўмган
Одамзод қалбининг троясини! (1976)*

Демак, бу ўринда шоирлик ҳам қисмат, ҳам виждон амридир, Шавкат Раҳмоннинг ўз-ўзини ифода қилиш ва умуман, яшаш усулидир.

Ижодкорлик хусусида овруполик ёзувчи Жорж Оруэлл «Мен нима учун ёзаман?» номли мақоласида қуйидагиларни ёзади:

«Мен ёзишга мажбур этадиган тўртта асосий мотивни кўрсатиб ўтган бўлардим:

1. Тоza худбинлик. Ақллилик хуружи. Сен ҳақингда гапиришларини, ўлганингдан сўнг эса эслашларини исташлик, болалигингда сени пастга урган катталардан ўзиб кетишга интилишлик... Тахминан ўттиз ёшдан кейин шахсий иззат-нафс йўқотилади (кўпинча у индивидуалликка бой берилади) ва асосан бошқалар учун яшайдилар, зерикарли ишдан эса аста-секин бўғила борадилар. Лекин уларнинг орасида ҳаминша қобиhiятли, қайсар шундай озчилик одамлар борки, улар охиригача ўз ҳаётларини яшаш иштиёқида ёнадилар. Ёзувчилар айнан мана шу гуруҳга тегишлидир...

2. Эстетик жазава. Олам гўзаллигини қабул қилиш ёки бошқа тарафдан сўз жозибаси, уларни аниқ такомиллаштириш салоҳияти.

3. Тарихий сабаб. Нарса ва воқеаларни қандай бўлса ўшандай кўриш истаги, ҳақиқатга тўғри келадиган далилларни қидириш ва уларни келажак авлодлар учун сақлаш...

4. Сиёсий мақсад. Дунёни муайян томонга йўналтириш, одамлар интилаётган жамиятга нисбатан уларнинг ўз фикрларини ўзгартириш истаги. Ва яна: ҳеч бир китоб сиёсий тамойиллардан батамом озод бўлолмади, ахир ҳатто санъатнинг сиёсат билан иши йўқ, деган фикрнинг ўзи ҳам сиёсий нуқтан назардир...»

Юқоридаги Жорж Оруэллнинг қарашларининг баъзилари билан баҳслашиш мумкин, аynи пайтда улар асосан ёзувчига нисбатан айтилган бўлишига қарамай, кўп жиҳатдан ижодкорлик, хусусан, шоирлик моҳиятини ҳам очиб беради.

Энди масалани психологик томонига бир қур назар ташласак. Улкан швейцар психиатри ва мутафаккири Карл Густав Юнг инсоннинг оламга муносабатига кўра икки хилини алоҳида таъкидлайди.

Биринчиси — экстраверт тип.

Иккинчиси — интроверт тип.

«Агар инсон фикрлаш, ҳис этиш ва ҳаракатланишда, бир сўз билан айтганда объектив шароит талабларининг яхши ёки ёмон маънода бўлишидан қатъи назар, унга мослашиб яшаса, демак у

экстравертдир» деб ёзади Юнг. Буни соддароқ қилиб айтсак ҳам бўлади: экстраверт тип шундай бир инсонки, унинг учун ташқи оламнинг, жамиятда ҳукм сураётган тартиботнинг талаблари бирламчидир. У ана шу талабларга бўйин сунади ва яшайди. Албатта унда ҳам субъектив нуқтаи назар бор, лекин ташқи муҳитнинг талаблари билан тўқнашганда ички фактор орқага чекинади. Экстраверт тип бутун муаммоларни ечимини ташқаридан кутади.

«... Интроверт тип экстраверт типдан шуниси билан фарқ қиладики, - деб ёзади Юнг, - у объектга ва объектив факторларга асосланиб мўлжал олмайди, балки унинг учун бирламчи — субъектив факторлар бўлади». Яъни интроверт ўз ички дунёсининг амрларига бўйин эгиб, уларни рўёбга чиқаришига интилиб яшайди. Юнг яна айтадики, интровертга ҳал қилувчи омил объектив фактор бўлишиги қанчалик тушунарсиз бўлганидек, экстраверт учун субъектив нуқтаи назарнинг объектив шарт-шароитдан устун туриши шунчалик куракда турмайдиган қарашдир.

Хўш, буларнинг Шавкат Раҳмонга нима дахли бор? — деган ҳақли савол туғилади. Гап шундаки, Шавкат Раҳмон — шоир, яъни ижодкор. Эътибор берган бўлсангиз интроверт тип моҳиятан ижодкор сийратига яқинлашиб келади. Ёки буни бошқачароқ айтиш мумкин: ижодкор ўзлигини намоён қилиб яшайдиган инсон бўлганига кўра ўз ички олами билан ҳисоблашиб борадиган зотдир. Бундай кишилар юқорида К.Г.Юнг айтганидек, интроверт типлардир.

Албатта, экстраверт ва интроверт типлар ўртасидан аниқтиник чизиқ тортиб қўйиш янглиш бўлар эди. Шунинг учун ҳам Юнг уларнинг ҳар бирини ўз ичида турли хилларга ажратади, яна таъкидлайдики, баъзан улар қоришиқ ҳолда намоён бўлади-лар.

XXI асрга кириб келган замондошнинг аксарияти эса кўп жиҳатдан экстраверт типга, яъни ташқи факторларни бирламчи билиб, ҳаётини ана шуларга уйғунлаб яшайдиганлар хилига мансублигига кўра кўпинча Шавкат Раҳмонлар тутуми тушуниксиз, гоҳида ҳатто ғўрлик бўлиб кўринади. Чунки Шавкат Раҳмон ва унинг сингари ижодкорлар ўз ҳаракатларида, айтаётган сўзларида ҳамма вақт — ички, субъектив фактор — виждон амрига қулоқ тутадилар. «Шеър — шоирнинг ижтимоий виждони»

деб сарлавҳа қўйганди Асқад Мухтор Рауф Парфининг «Сабр дарахти» номли тўпламига ёзган сўзбошисига. Шавкат Раҳмоннинг охириги китоби — «Сайланма»сига ёзган «Гул қаҳри» исмли сўнгсўзида эса Раҳмон Қўчқор ва Набижон Боқийлар қуйидагиларни таъкидлайдилар: Шавкат Раҳмон (таъкид бизники — У.Ҳ.) «Ўзига ва ўзга қалбларга етган неки хўрлик, неки адолатсизлик бор — бефарқ бўлолмайди, мўлтираб туролмайди. У ҳар бир инсонга қалқон бўлгиси, қалбнинг ҳақ-ҳуқуқи учун жангга киргиси келади. У ўзининг нозик руҳини қай ерда кураш, қайси жойда ҳурлик ҳимояси бор — ўша жабҳага сафарбар этади. Ўзига ва маслакдошларига Фаустдан шиор танлайди: уни уйдан чиқаверишга, эшик тепасига миҳлаб қўяди: «Ҳар куни курашга чиққан инсон яшашга ҳақли!»

Унинг уринишлари нақадар самимий, ўтли бўлса, шунчалар содда ва тажрибасиздир. Ўзи жангга кирмоқчи бўлган майдонда ҳалол ва мард олишув ҳеч қачон бўлмаслигини, бу ердаги ўйин қоидалари — қоидасизликка, фирромлик ва номардликка асосланганини ҳали англамайди. Унга олий ҳакам деб таништирилган Вақт қачондир фурсат келганда ҳам бу ерда янги олишув бўлаётгани боис чиқаражак ҳукмларга таҳрир киритишга мажбур эканини ўйламайди. Майдондаги қип-қизил тупроқнинг ҳар заррасида «куракка санчилган номард тиғидан» йиқилган баҳодирлар руҳи чинқираётганидан, уни бўлажак фириблардан огоҳ этаётганидан мутлақо беҳабар. Қалб, жувонмард қисмат фақат пўлатдай тобланишни, ханжардай ўткирланишни орзу қилади, холос».

Нима, Шавкат Раҳмон дунёнинг ҳолидан, инсоннинг табиатидан беҳабар гўлмиди? Йўқ, албатта. Юқорида мунаққид ва ёзувчи сўзнинг қуйилиб келишига эрк бериб, андак муболағага ўрин берганлар. Аслида Шавкат Раҳмондек зиёли шоирлар майдондаги олишув қандай олишув, қайси қоидаларга биноан ўтаётганини жуда теран англаган бўлиши керак. Бунга унинг биргина «Буқаламун билан учрашув» шеърини ўқиш кифоя. Ёхуд «Майдон таърифиди» шеърига қулоқ беринг:

*Ҳеч қачон ишонма —
Бу майдон маккор,*

деб ёзади шоир ва майдонни таърифлай кетади:

*Алволар — ажойиб,
Ҳаммаси — ёлгон,*

*Бу ерга инсонмас, келар эсонивор,
Майдонлар тошида қорайиб қолгон
Милёнлаб алданган одам қони бор.*

Бироқ ҳамма гап шундаки, Шавкат Раҳмон шахслик мақомидаги шоир эди, шахс — шоир эди. Бундай шоирларнинг бўлса — қисмати томонидан зиммасига юкланган ўз вазифаси бўлади. Бундай вазифа шахснинг субъектив дунёси билан чамбарчас боғланиб кетганига кўра, шоир ана шу ботиндагини реал дунёга тадбиқ қилмоққа уринади. Ёки ҳеч бўлмаса ўзини, ўз турмушини ботиннинг измига соламан, дейди. Бунда у ташқи муҳитнинг, темир қоидалари қаршисида титраб қақшамайди ёки ундан нусха кўчирмайди, унга тақлид қилмайди, эргашмайди. Чунки шахснинг ўз ахлоқи бор, у ана шу чегарадан бошига ўлим келсин, четга чиқмайди. Изчиллик билан вазифани адо этишда то ўлимгача давом қилаверади.

Муҳими шундаки, оддий одам учун тушуниксиз ва ҳатто ахоқона туюлиши мумкин бўлган бундай тутумда шахс-шоирнинг саодати мужассамдир.

*Мен, шубҳасиз, парчаланаман —
Шундай тугар буюк хизматим,
Кимга кўзим, кимга пешонам,
Кимга тегар қизиқ қисматим.*

*Ғалаёнга тўла вуҷуддан
Охир дунё бўладир халос.
Ер остига кириб кетарман
Барча мўмин бандаларга хос.*

*Бироқ ерда мангу яшайдир
Кўҳна юзим, ўйчан кўзларим,-
Демак, ўлмас бу дунёда ҳеч
Менинг теран, эзгу сўзларим.*

*Улар янграб тинмай айланар
Разолатнинг теварагида.
Мен-чи, мангу кулиб ётарман
Қулоқ солиб ернинг тагида. (1980)*

Мана, Шавкат Раҳмон қисмати ва шеърятти мисолида шоирликка бир назар ташлашга уриндик. Аслида эса шоирлик жуда кенг тушунча, уни жуда узоқ талқин этиш мумкин, шунда ҳам шоирлик ҳар кимнинг имкони ва даражаси миқёсида бўй кўрсатади, холос.

Шавкат Раҳмон умрининг сўнги йилларида бир ажойиб китобга қўл урди — “Сайланма”. Китоб аннотациясида шундай сўзлар бор: “Сайланма” — оташпафас ҳам миллатпарвар шоиримиз, марҳум Шавкат Раҳмон (1950-1996)нинг ҳаётлик чоғида ўз қўли билан тартиб бериб кетган энг сўнги китобидир. Китобдан фақат илгари чоп этилган тўпламларидан сайланган лирик-фалсафий шеърларгина эмас, балки Ўзбекистон мустақиллиги арафасида ва ундан кейин, ўлим тўшагида қоғозга туширилган (шундан баъзилари илк бора эълон қилинмоқда) бадий мўъжизалар ҳам ўрин олган.

Ўйлаймизки, видео китоби ХХ аср ўзбек шеърлятида, умуман, умумтуркий адабиётда чинакам ҳодиса бўлган ШОИР шахсияти ва унинг кўнгил кенгликлари-ю юрак қирралари тўғрисида ўқувчига тўла-тўқис тасаввур беради”.

Дарҳақиқат, умумтуркий адабиётда чинакам ҳодиса даражасида ашъор битиш ҳазилакам гап эмас. Лекин Шавкат Раҳмоннинг бир умрлик заҳмати гулдастаси ҳисобланмиш сара шеърларига такроран рўбарў келар эканмиз, юқоридаги фикрга овоз бергинг келаверади. Мен эътиборингизни дастлаб мундарижага қаратишни истардим. Китоб “Ёрилган ҳаракат баёни” номли шеър билан очилади ва шоир гўё гарчи “дарёжон” олдидан ҳисоб бераётган бўлса-да, аслида ўзига-ўзи ўз виждони қаршисида ҳисоб беради:

*Умринг узоқ бўлсин,
Эй, дарёжоним,
Ҳуснингга ҳирс билан назар солмадим...*

*... Ит базми қизиган ойсиз шомлардан
қизқониб обқочдим дарё дилмни...*

*... Қон, ароқ, пешобни эмиб тўралган
буваклар бўкириб йиғлаган маҳал
ё худо дедиму
нурлар ўйнаган
пешонам илк бора тупроққа тегди,
ё худо дедиму
эркин гуллаган
дарёдил самога дилмни бердим...*

Гўё шоир умр адоғини кўраёзгандек ва ўлим қаршисида ўз сийратига тик боқиб сўзлаётгандек.

*Умринг узоқ бўлсин,
Эй, дарёжоним,
Кечалар қаърида бир гул йиғлади,
Юзимга сачради бир булбул қони,
Кўнглимга бу дунё
Нечук сизмади?!
Нечук бағрингдаман,
Кимнинг ишиқиди?
Нечук ёлвораман умрингни тилаб?
Улкан жасадимни тошлар ичида
Юварсан энг нозик қўлларинг билан.
Айтгил, эй, дарёжон,
Бормиди зулм?
Тоғлар силсиласин бузворди нола:
“Гулларнинг баргини емаган, гулим,
булбуллар қонини ичмаган, болам”.*

Ушбу самимий ва аччиқ, айни пайтда мағрур ва ҳазин иқрордан сўнг шоир илк шеърларидан намуналар беради. Яъни у хаёлан ўтмишга — ёшлигига қайтади: гўё бу билан ҳаммасини бошдан такрор кечиргиси келади. Ва у “гап”ни орзулари тасбеҳ доналаридек чизилиб ётган лаҳзаларини муҳрлаб қўйган шеърдан бошлайди. Дарвоқе шеър ҳам “Орзу тасбеҳи” деб номланади:

*Ажойиб кунларнинг бирида
Уйғониб кетаман уйқудан,
Юракнинг энг чуқур ерида
Оғриққа айланган туйғудан.*

*Бир қўшиқ бўламан дарёдай
Юракнинг энг чуқурида,
Боқаман дунёга дунёдай
Ажойиб кунларнинг бирида...*

Биламизки, улкан ижодкорларнинг ўз ижоди ҳақида баъзан қониқишли иқрорноналари бўлади. Чунончи, ҳазрат Навоий черик чекмай (қўшин тортмай) Хитойдан Хуросонгача олдим, деса, улуғ Пушкин “Я памятник себе воздвиг нерукотворимый” дейди. Ва бунда биз муболағаяю кибрни эмас, балки шахснинг тарихий ролига берилган ҳаққоний баҳони кўрамиз. Шавкат Раҳмон эса буюк салафлардан фарқ қилиб, фақат орзу қилади: “Ажойиб кунларнинг бирида одамлар юрагининг энг чуқур ерида дарёдай

бир қўшиққа дўниб дунёга боқаман, шунда менинг ўзим ҳам бир дунёга айланаман!” Эътибор беринг, шоир фақат орзу қилаяпти, лекин шундай орзуки, унинг рўёбга чиқишига шубҳа йўқ! Буни биз айтаётганимиз йўқ, балки шоирнинг шеър майдонида ўктам жаранглаётган овози айтиб турибди. Дарҳақиқат, Шавкат Раҳмонга ана шу орзусининг рўёби насиб этди: у ўз юраги билан тиллаша биладиган ҳар инсон қалбида дарёдай бир қўшиқ бўлиб қолди.

“Илк шеърлар”дан сўнг “Биринчи фасл” бошланади. Кейин навбат билан иккинчи, учинчи, тўртинчи фасллар келади. Демак, шоир бу билан ниманидир айтмоқчи бўлаяпти. Беихтиёр улуғ Навоий ёдимизга тушади. Унинг “Хазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) деб номланган мажмуаси ҳам ўз ичида худди шундай фасллардан ташкил топмаганмиди?

1-фасл: “Фаройиб ус-сиғар” (“Болалик ажойиботлари”),

2-фасл: “Наводир уш-шабоб” (“Йигитлик даври нодирликлари”),

3-фасл: “Бадойеъ ул-васат” (“Ўрта ёш кашфиётлари”),

4-фасл: “Фавойид ул-кибор” (“Кексаликдаги фойдали мулоҳазалар”).

Демак, Навоий инсон ҳаётининг тўрт босқичига (йил ҳам тўрт фаслдан иборат) алоҳида урғу беряпти ва айни пайтда уларга киритилган ашъор ҳам кўп жиҳатдан моҳият эътибори билан фасллар мазмунига уйғун келади.

Кўринадикки, Шавкат Раҳмон ўзининг энг сўнгги китобига тартиб бераркан, қайсидир маънода ана шу анъанани давом эттирди. Келинг, яхшиси шеърларга мурожаат этгайликчи, улар қай даражада ўз фаслига мувофиқ тушди экан. 1-фасл “Ҳамал” шеър билан очилади:

*Эриб битди поёисиз қорлар,
Яна кўҳна Замин туллади.
Водийдаги улкан ўриклар
Бир кечада оппоқ гуллади.*

*... Энди сафсар кечаларда оқ
машъалалар тутиб, улугвор
кенгликларда кезар чиройли
кундузларни ахтариб баҳор.*

Баҳор... Дарҳақиқат, униб-кўкариш фасли. Демак, илк фасл.

Навойй ҳазратлари ажратганларидек, тўртта босқичнинг биринчиси - болалик фасли. Шавкат Раҳмоннинг биринчи фасли ҳам моҳиятан шундай фасл ва унда “Кунлар пиша бошлайди яна, рангларини бошингда элар” ёки “Ечиб оппоқ кўйлагини вақт, кийди яшил гулли кўйлагин” ва ёхуд “Ишон, одам, баҳорга ишон, қара гўдак каби беғубор” деб бошланувчи шеърлар талай бўлиб, булар ҳам инсон умрининг гуллаб-яшнаётган палласи кайфиятининг мевасидир.

Иккинчи фасл “Ёз равиши” деб номланади. Эътибор беринг, биринчи фасл баҳорга аталган шеър билан очилганди, иккинчиси эса ёздан бошланмоқда.

*...Қизиб кетар ер томирлари...
Тунга илшқ бўйлар таралар.
Бирдан қайноқ ёз оқиб келар
Жимиб қолган боғлар оралаб.*

Бу фаслдан жой олган шеърларни исмларига назар ташлашнинг ўзиёқ гап инсон умрининг қайси босқичи — қайси фасл ҳақида кетаётганидан дарак бериб туради: “Тонг кўксиди”, “Суроиларни...”, “Ёз туни...”, “Тун гуркираб...”, “Боғларда...”, “Ичар қуёш...”, “Яшил сочли...” ва ҳоказо.

Учинчи фаслнинг дебочаси “Одамдарахт” деб номланувчи шеърдир. Нафсиламинини айтганда, мен номланиши куз фасли билан боғланган бир шеър кутгандим. Эҳтимол, сиз ҳам шундай қаноатда эдингиз. Лекин шошмайлик-да, шеърга қулоқ берайлик:

*Ўсаётган
Кучли дарахтман,
Шохларида пишар сўзларим,
Ўйчан кузак келгувчи йўлга
Икки тоғдай боқар кўзларим.*

Мана, биз кутган ва умуман, масала моҳиятидан табиий равишда келиб чиққувчи натижа: шохларида сўзлари пишаётган шоир мисоли кучли дарахтдек кузакни кутиб турибди. Демакки, у умрининг навбатдаги босқичига — учинчи фаслга — ўйчан кузакка қадам қўйяпти. Навбатдаги қатор шеърлар ҳам куз билан, инсон умрининг ўйчан ва тиниқ палласи билан бевосита боғланиб кетган. “Поёни йўқ куз оғушида / қандай гўзал йиғлайди ўзум! Шундай бўлар ҳақиқий йиғи, кўриб қўйгин, эй, ношуд кўзим!” дейди шоир яна бир шеърдаки, бу билан у гўё санъатга

— ўз аъмолига нисбат беради. Яъни шоир айтмоқчики, агар ҳақиқий шеър битмоқчи бўлсанг, табиатдан — узумнинг йиғисидан ибрат ол. Чунки назаримизча шоирлик инсоннинг ўзига хос йиғиси, шеър саодатга интилаётган ёхуд ундан йироқ тушган қалбнинг у ёки бу шаклдаги фарёдидир.

Тўртинчи фасл — қиш. Инсон умрининг сўнг палласи. Демак, қайсидир маънода сарҳисоб вақти, қайсидир маънода пушаймонлик, афсус-надомат замони.

*Куйлолмадим
Япроқлар каби,
Қуруқ шохдай титрар овозим —
Сўлиб қолди баҳорим тагин,
Сувга чўкди яна бир ёзим.*

Шеър “Арслон” деб аталади. Қаранг, шоир “баҳорим сўлди”, “ёзим эса сувга чўкди” дейиш билан аввалги фасллар — умрнинг “Ғаройиб ус-сигар”, “Наводир уш-шабоб” ва “Бадойеъ ул-васат” паллалари кечиб, энди охириги босқич — “Фавойид ул-кибар” ташриф буюраётганидан алам билан хабар бермаяптими?..

*Қорлар ёғди,
Оғриди жоним,
Ухлаётган боғлар пойида
Куйлолмасдим, ундан ёмони
Яшил эдим қантар ойида...*

Бироқ яна шу нарсани эътибордан қочирмаслигимиз зарурки, Шавкат Раҳмон гарчи тўртинчи фасл — инсон умрининг охириги палласи ҳақида гапирётган бўлса-да, ўзи ёш эди. Шеър ёзилган тарихни қидирамиз. “Сайланма”да кўрсатилмаган. “Юрак қирралари” мундарижасида эса бошқа исм — “Куйлолмадим...” билан берилган ва сана — 1979. Демак, шоир бу шеърни ёзганда йигирма тўққиз ёшда эди: айни гуллаб яшнаган, кучга тўлган ёшда. Агар шеърнинг сўнгги икки мисрасини тингласак ҳам юқоридаги фикримиз исботини топамиз: “куйлолмасдим, ундан ёмони / яшил эдим қантар ойида”. “Юрак қирралари”да “яшил эдим январ ойида” деб ёзилган. Демак, атрофда қиш ҳукм сурмоқда, бироқ лирик мен ям-яшил, яъни навқирон.

Кўринадики, шоир шундай бир ҳассос, айни чоғда сирли қалб эгасики, у гоҳи ёш бўла туриб кекса ҳолига тушади, кекса бўлиб дунёга назар ташлайди ва ҳоказо. Ахир Абдулла Ориповнинг

“Гарчанд йигит ёшим яшнаб турса ҳам Кексалик қисматин ўйлайман бу дам” дейишига нима дейсиз? Яъни керагида шоир қалбида инсон умрининг бутун паллалари гўё бир вақтнинг ўзида тўплана олади: у хоҳласа навқирон йигитдек тўлади, хоҳласа мункиллаган чолдек сўлади.

Шавкат Раҳмон қачон ёзилганидан қатъи назар, мазмунан тўртинчи фаслга яқин шеърларини шу ерда жамлаган. Шунинг учун ҳам “Сайланма” тарих хронологияси эмас, балки мазмун — руҳ хронологиясига амал қилиниб тузилган.

Тўртинчи фаслга киритилган қолган аксар шеърларнинг мазмун-моҳияти ҳам юқоридагига уйғундир.

Фасллардан сўнг мундарижада “Йўл манзаралари” келади. Унда бор-йўғи бешта шеър бор: “Минораи калон”, “Тарихий онг”, “Лорка”, “Савол”, “Яна савол”. Назаримда бобга тааллуқли шу беш шеърда ўзига хос рамзий маънолар яширингандек. Жумладан, “Минораи Калон” тимсолида шоир қирғинлардан омон қолган юрт, миллат, ўзлик, иймон ҳақида фикр юритади. “Тарихий онг”да эса таъбир жоиз бўлса, шоир гўё ўз замондошидан, ўз авлодидан, ҳатто ўз-ўзидан норози бўлиб “Кўксингдаги Муқанна билан / ўзлигингга қарадингми, айт?!” дея ҳайқирадики, бу нидо юқорида қирғинлардан омон қолган ўзликка этибордир, десак ҳақиқатдан узоқ кетмаган бўламыз. Шундай қилиб шоир баъзан ана шу ўзликни парвариш қилишга киришган бўлса, баъзан унинг ўз иқрорича, вазифанинг уҳдасидан чиқолмай ҳайқирди: “Мушт зарурроқ бўлган маҳалда / ёздинг гўзал шеърларни фақат”. Демак, шоирнинг ҳаёти ана шу оралиқларда кечди.

Айни чоғда ўзга бир олам — испан шеърляти, хусусан, Федерико Гарсиа Лорка дунёсига саёҳат ҳам Шавкат Раҳмон ҳаётида алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам шоир умрининг “Йўл манзаралари”да “Лорка” деб номланган бекат — шеър пайдо бўлди.

Кейин эса “Савол” туғилди: “Ким эдим / ким бўлдим энди”. Шоир ўзича жавоб беради:

*Ким эдим
Ким бўлдим энди,
Кўриб турар қуёш, сув, тупроқ.
Кўзларимдан кўра ҳаётни
Елкаларим кўрибди кўпроқ.*

Назаримда шоир инсон умрига, унинг оғриқларга тўла қисматига алоқадор яхлит бир фалсафий кўламдор савол образини чизишга интилану лекин мақсадига унчалик эришолмагандек. Эҳтимол, шунинг учун ҳам “Яна савол” туғилгандир:

Оёғимга

Ботмон тошларни

Болаликдан боғлаб қўйди ким?

Энди халос бўлмоққа етмас

Ёвузлардан асрзан умрик.

Худо берган сонияларни

Хароб қилди қайси ғаламис?

Агарда шу тошлар бўлмаса,

Учар эдик самоларда биз.

Савол бир қадар конкретлашган ва олдингисидан кўра анча салмоқдор кўринади. Айниқса, унинг биринчи банди: шоир инсон оёғига боғланган оғир тошлардан халос бўлиш учун энди умри етмаслигига иқрор бўлиб турибди. Бироқ афсуски, у бу тошларни қандайдир ғаламис осган, дея иддио этмоқда. Аслида эса шоир юқоридаги мўъжазгина шеър бағрига одамзод қисматини жуда чиройли бир тарзда жойлаштириб бўлаёзганди. Аслида инсон оёғига осилган ва уни самоларга учиб кетишига халал бераётган тошлар — инсонликнинг чегараси, инсон пешонасига қисмати томонидан ёзилган ёзиғидир.

Шу ўринда Шавкат Раҳмон шеъриятига хос бўлган юқоридаги хусусга тагин бир урғу берсак. Шоирнинг талайгина шеърларида мумтоз адабиётдаги ағёр образи ижтимоий маъно касб этиб, бунинг устига турланиб — бўлаккланиб келади. Чунончи номланиш ҳам шунга яраша майдалашган: нафсига куйган, маслакфуруш, иғвогар, номард, чумчуқ юрак, эшак суврат, тўнғиз калла, ҳирс ва таъма бандаси, бедил, қалби сўқир, фитначи, тухматчи, қашқирлар галаси, ғофил, қаттол, баттол, жаллод ва ҳоказо. Тўғри, буларнинг айримлари (ғофил, бедил, жаллод, нафс бандаси кабилар) мумтоз адабиётимизда ҳам етарлича учрайди. Лекин қолган асосий қисми XX аср бадий тафаккур мевасидир. Чунки бу асрга келгандагина тамаддун ўзининг янги, мисли кўрилмаган босқичига қадам босди: техника ривожланди ва ҳаётга тадбиқ этилди, атом кашф этилди, инсон илк марта космосга парвоз қилди, компьютер ихтиро қилинди ва ҳоказо. Буларнинг бари одам билан олам ўртасидаги муносабатга, унинг тафакку-

рига, дунёқарашига таъсир қилди. Натижада ижтимоийлашув жараёни тезлашди ва ижтимоий муаммо жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун аҳамият касб этди. Шу тарзда шеърят ҳам, хусусан, XX аср ўзбек шеъряти ҳам қайсидир маънода ижтимоийлашди. Бинобарин, Шавкат Раҳмон юқорида кўриб ўтганимиздек, рубобий шеърлар ёзишга чоғланса-да ҳар доим ҳам бунинг уддасидан чиқа олмай, кўпинча ижтимоий мавзуларга қўл уришга мажбур бўлди. Оқибат шу бўлдики, ҳаётнинг ширин ва адолатли бўлишига халақит бераётган ҳар қандай нарса ва кимсалар шеърятга кўчиб ўтди, шоирнинг душманлари кўпайди:

*Душманим кўпайди,
Ҳатто, ўликлар
Баҳорни соғинган қутлуг ойлари,
Хилватда йигилиб юрди шўрликлар
Чангалда бўҳтону игво лойлари...*

Бироқ сирасини айтганда, шеърятга айнан шу хил кайфиятни кириб келиши поэзия деб аталмиш юксак оламни қайсидир маънода оёғидан тортиб ерга тушириб қўйди. Натижада биз кўпинча шеър ўқиркан, қалбан юксалиш ва покланиш ўрнига турмушнинг деярли ҳар куни ўзимиз дуч келаётган чиркин нуқталарига такрор рўпара келиб қийналамиз. Лекин айни чоғда “бунинг учун шоирдан ўпкалаш ҳам нотўғри бўлар, чунки унда симобдек қайнаб турган ижтимоий мавзуларни қўйиб, гул ва булбул дунёсига шўнғиб кетолмай қийналаётгандир”, деган ўйлар ҳам бошингда айланади. Муҳими, Шавкат Раҳмонга ижтимоий мавзунини шахсий мавзу сифатида ёки бунинг акси: ўз шахсий дардини ижтимоий дард даражасида куйлай олиш бахти насиб этган. Яъни у кўпнинг дардини ўз кўнгил призмасидан ўтказиб, уни шахсийлаштира (персонификация) билган. Натижада умумдард шахс дардига, “мен” дардига айланган. Шунинг учун ҳам у, масалан, туркий халқларнинг аччиқ ўтмишидан ҳикоя қилиб келаркан, шеър ниҳоясида ҳайқиради:

*Борми эр йигитлар,
Борми эр қизлар,
Борми гул бағрингда жўмард насллар,
Борми гул туфроқда ўзлизин излаб,
Осмону фалакка етган болалар.*

Бор бўлса,

*Аларга етқариб қўйинг,
Бир бошга бир ўлим демаган эрмас,
Шаҳидлар ўлмайди,
Бир қараб қўйиб:
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!*

Она ватанни ёвга бермасликка даъват ва буни ишташлик ҳар қандай миллатнинг ор-номусли фарзанди кўнглидан отилиб чиқадиган нидодир. Демакки, у кўпнинг дарди. Шоир ана шу умум-дардни ўз юрагидан ўтказиб, ўзиники қилиб куйлаяптики, ижтимоий дард восита — шеър орқали бизнинг ҳам шахсий дардимизга айланмоқда. Ва биз “Ёвга терс қараган мусулмон эмас!” деган хитобнинг беш марта такрорланишига энсамиз қотиб эмас, балки тушуниб қараймиз. Чунки ҳар бири алоҳида интонацияга эга, демакки, алоҳида маънони ҳам ўзида жо қилган:

Ёвга терс қараган мусулмон эмас!

“Сайланма”нинг навбатдаги боблари “Испан шеърятидан таржималар”, “Мусаввирона”, “Муҳоҳидона”, “Сўз”, “Гуллаётган тош”, “Санъат”, “Висолсиз ишқ”, “Ривоятлар”, “Қоп-қора чечаклар” деб номланади. Шоирнинг сўнгги шеърларидан намуналар “Энг охирги шеърлардан” бўлимида берилади. Шавкат Раҳмоннинг таржималари хусусида сўз айтишдан олдин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юқоридаги боблар номланиши ҳам шоир учун алоҳида қимматга эга бўлиши керак. Ҳатто айтиш мумкинки, “Сайланма”дан ўрин олган ҳар бир боб аслида Шавкат Раҳмон деб аталмиш шоир ҳаёт йўлининг бўлакларидир, номлар ҳам шунга кўра танланган. Демак, улар ҳақиқатан ҳам шоир ҳаётининг “йўл маъзаралари” ҳисобланади. Буни бошқачароқ айтиш ҳам мумкин. “Сайланма” шоир ҳаёт ва ижод йўлининг ўзига хос, мўъжаз моделидир.

Айтилганлардан шундай хулосалар келиб чиқадики, 70-йиллар авлоди ўзининг ёрқин ижтимоий-маънавий мавқеи билан XX аср ўзбек шеърятига алоҳида эътиборга моликдир. Шавкат Раҳмон ана шу истеъдодли авлоднинг битта забардаст вакилигина эмас, балки бутун бошли ўзбек шеърятини осмонининг доимий ўчмас юлдузларидан бири ўлароқ порлаб туришга муваффақ бўлган шоирларимиздандир.

ИЗОҲЛАР

1. Ж. Годфруа. Что такое психология. М.: “Мир”, 1992. 21-бет.
2. Ж. Годфруа. Что такое психология. М.: “Мир”, 1992. 37-бет.
3. Э.Фромм ўзининг “Душа человека” китобида, Маркснинг асл нияти инсонни иқтисодий қарамликдан озод этиб, унга табиат ичида табиатга ҳамоҳанг, маънан эркин яшаш имконини яратиш бўлгану, негадир бу ҳамиша нотўғри тақин қилиб келинади, деб ёзади. — Э.Фромм. Душа человека, - М.: “Республика”, 1992, 382-бет.
4. Қуръони карим. 2-сура. 156-оят.
5. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. — Шарқ, 1999 йил. 22, 31-бетлар.
6. Орипов А. Йиллар армони. Тилла балиқча. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1987 йил. 102-бет.
7. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. IX том. Тадқиқот ва мақолалар. — Тошкент, 1974 йил. 196-бет.
8. Юнг К.Г. Конфликты детской души. М.: Канон, 1995. 191-б.
9. Ўша асар. 196-бет.
10. Қўчқоров Р.. Қалб табиати. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. — 1996 йил 29 март сони.
11. Қаранг: У.Абдуваҳоб (Ҳамдамов). Шахс. // Ватан, 1995.
12. Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур. — Ёзувчи, 1997 йил. 9-10-бетлар.
13. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Тўплам. Т.: 1999. 173-б.
14. Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. Т: “Фан”, 1979. 8-9-б.
15. Раҳимжонов Н. Ўша асар.
16. Раҳимжонов Н. Ўша асар.
17. Раҳимжонов Н. Ўша асар.
18. Чўлпон. Асарлар. III жилдлик, I жилд. — Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1994 йил. 79-бет.
19. А.Мухтор. Ёш дўстларимга. — Т. “Ёш гвардия”., 1980. 84-б.
20. “Жаҳон адабиёти” журнали. Келажак билан тўқнашув. — Тошкент, 1998 йил апрель. 104-бет.
21. “Жаҳон адабиёти” журнали. Янги турк шеърляти. Тошкент, 1998 йил март сони. 153-бет.
22. “Жаҳон адабиёти” журнали. Келажак билан тўқнашув. Тошкент, 1998 йил апрел сони. 95-96-бетлар.

23. “Жаҳон адабиёти” журнали. Келажак билан тўқнашув. Тошкент, 1998 йил апрел сони . 104-бет.
24. Каримов Н. ва бошқалар. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи”. “Ўқитувчи”, 1999 йил. 43-бет.
25. “Жаҳон адабиёти” журнали. Келажак билан тўқнашув. Тошкент, 1998 йил апрел сони. 96-97-бетлар.
26. Асқад Мухтор. “Йилларим”. Тошкент, “Ёзувчи”. 1990. 68-б.
27. Г.Волков. “Мир Пушкина”. М., “Молодая гвардия”. 1989. 15-б.
28. “Жаҳон адабиёти” журнали. Янги турк шеърляти. Тошкент, 1998 йил март сони. 151-бет.
29. Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат. 1994. 59-60-бетлар.
30. А.Қодирий. “Ўткан кунлар”. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1994, 6-бет.
31. Чўлпон. “Адабиёт надир?”. Т.: “Чўлпон”. 1994 йил. 58-бет.
32. Чўлпон. “Адабиёт надир?”. Т.: “Чўлпон”. 1994. 14-15-бет.
33. А.Авлоний. Танланган асарлар. Икки жилд. Биринчи жилд. “Маънавият”. 1998 йил. 94-бет.
34. Чўлпон. “Адабиёт надир?”. Т.: “Чўлпон”. 1994 йил. 14-бет.
35. Наим Каримов ва бошқалар. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи”. Ўқитувчи. 1999 йил. 26-бет.
36. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, Ўн тўққиз жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент. 1975 йил. 136-бет.
37. Ойбек. “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?” “Қизил Ўзбекистон” газетаси. 1927 йил 7-май сони.
38. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Биринчи том. Тошкент. 1975 йил. 307-бет.
39. Ф.Фуллом. Мукамал асарлар тўп. Ўн икки томлик. Биринчи том. Тошкент. 1983 йил.50-бет.
40. У.Ҳамдамов. “30-йиллар ўзбек шеърлятида “соф лирика” муаммоси”. Фил.фан. номзод дисс.. Тошкент. 1997 йил.
41. Ф.Фуллом. Мукамал асарлар тўплами. Ўн икки томлик. Иккинчи том. Тошкент. 1984 йил. 34-35-бетлар.
42. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. М.: Радуга, 1991. 497-б.

43. Ўш асар. 514-бет.
44. Раҳмат Р. Сифат даражалари. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1996 йил 23 феврал сони.
45. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Биринчи том. Тошкент. “Фан”. 1975 йил. 60-бет.
46. Парфи Р. Сабр дарахти. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986 йил. 34-бет.
47. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси. 1993. 113-115-бетлар.
48. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1993. 113-115-бетлар.
49. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. М.. Радуга. 1991 йил. 494-495-бетлар.
50. Белинский В.Г.. Танланган асарлар. Т.: Ўзбекистон. 1955. 134-б.
51. Фафуров И. Ўттиз йил изҳори. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987 йил. 223-бет.
52. Румий Ж.. Ичиндаги ичиндадур. Туркчадан таржима.// “Кўзгу” газетаси. 1995 йил 27 июл сони.
53. Фафуров И. Ўттиз йил изҳори. Т.: Адабиёти ва санъат. 1987 йил. 186-бет.
54. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. М. Радуга. 1991. 479-б.
55. Ҳаққулов И. “Ҳақиқатга сифиниш”. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1989 йил 29 декабр сони.
56. “Денгиз япроқлари”. Русчадан таржима. Т.: Адабиёт ва санъат. 1988 йил. 100-бет.
57. Аристотель. “Поэтика”. Русчадан таржима. Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980 йил. 35-бет.
58. Ўз архивимда сақланаётган материалдан. — У.Ҳ.
59. “Бутун замонавий адабиёт, яъни кейинги тўрт асрда яратилган адабиёт тўғри сўзидир. Ҳатто “Ўз табнатиингга содиқ бўл”, деган шекспирча қарашга уйғундир. Бизнинг ёзувчидан биринчи талабимиз шуки, алдамасинг: нимани ўйласа ва ҳис этса, шуни ёзсин. Акс ҳолда, санъат асари сохтадир... Ўз моҳиятига кўра замонавий (адабиёт — У. Ҳ.) — шахс ижодидир. Ёки у шахсинг фикр ва туйғуларини бўямай беради ёки ҳеч нарсага арзимайди”, Оруэлл Д.. Эссе, статьи, рецензии. 2-том. Пермь: Капик, 1992. С. 3.

60. Ревгарний айтади: “Қидирилаётган нарса ҳамма ерда мавжуддир. Сиз уни топа олишга қодир бўлсангиз бас”. Фиждувоний. Васиягнома. — Т.: Адабиёт ва санъат. 1994. 13-б.

61. Адабий таъсир ҳақидаги олимнинг юқоридаги қарашда асос мавжуд бўлиб, Ойбекнинг шоир сифатида шаклланишида яна Навоий, озарбайжон шоири — Фузулий; рус шоирлари: Блок, Брюсов, Пушкин; турк шоирлари: Муҳаммад Амин, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абулҳақ Ҳамид, Яҳё Камол кабиларнинг ижодлари ҳам муҳим ўрин тутади — У.Ҳ.

62. Ёқубов Ҳ. Гоявийлик ва маҳорат. Т.: Фан. 1963. 10-12-бетлар.

63. Ойбек, Чўлпон. “Шоирни қандай текшириш керак” // Қизил Ўзбекистон. 1927 йил 7 май сони.

64. Каримов Н.. “Ойбек ёққан машғала”. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил 20 март сони.

65. Ёқубов Ҳ. “Гоявийлик маҳорати”. Т.: Фан. 1963. 28-б.

66. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. Т.: Адабиёт ва санъат. 1985 йил. 52-бет.

67. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 102-бет.

68. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 102-бет.

69. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 114-бет.

70. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 114-бет.

71. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 114-бет.

72. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 117-бет.

73. Ғафуров И. Лириканинг юраги. Т.: Ёш гвардия. 1982 йил. 170-бет.

74. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. Т.: Адабиёт ва санъат. 1979 йил. 121-бет.

75. Жуберт Ж.Л. Шеър — недир? Анқара: Ўтеки. 1993. 16-17-б.

76. Жуберт Ж.Л. Шеър — недир? Анқара: Ўтеки. 1993. 29-б.

77. Жуберт Ж.Л. Шеър — недир? Анқара: Ўтеки. 1993. 17-б.

78. Самосознание европейской культуры XX века. Москва: Политиздат. 1991 йил. 179-бет.

79. Камю А. “Творчество и свобода”. М.: “Радуга”. 1990. 174-б.
80. Камю А. Творчество и свобода. М.: Радуга. 1990. 185-б.
81. Самосознание европейской культуры XX века. Москва: Политиздат. 1991 йил. 230-бет.
82. Норматов У. Ҳақиқат тақозоси // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 1995 йил 17 феврал сони.
83. Уэллек А., Уоррен О. “Теория литературы”. Москва: Прогресс. 1978 йил. 139-бет.
84. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 31-бет.
85. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 14-бет.
86. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 14-бет.
87. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 21-бет.
88. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 19-бет.
89. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 19-бет.
90. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 19-бет.
91. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 14-бет.
92. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 75-бет.
93. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Биринчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 75-бет.
94. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 75-бет.
95. Самосознание Европейской культуры XX века. М.: Политиздат. 1991 йил. 69-70-бетлар.
96. Уэллек Р., Уоррен О.. “Теория литературы”. Москва. Прогресс. 1978 йил. 47-бет.
97. Шарафиддинов О. Талант — халқ мулки. Т.: Ёш гвардия. 1979 йил. 47-бет.
98. Носир У. Унутмас мени боғим. Т.: Адабиёт ва санъат. 1988 йил. 26-бет.

99. Отахонов О. Озод қушлар ҳақида қисса”. Т.: Адабиёт ва санъат. 1988 йил. 31-бет.
100. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 239-бет.
101. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 239-бет.
102. Шарафиддинов О. Талант — халқ мулки. Т.: Ёш гвардия. 1979 йил. 171-бет.
103. Ғафуров И. Ўттиз йил изҳори. Т.: Адабиёт ва санъат. 1987 йил. 184-бет.
104. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Т.: Фан. 1964 йил. 127-128-бетлар.
105. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Т.: Фан. 1964 йил. 127-128-бетлар.
106. Каримов Н. Ҳамид Олимжоннинг поэтик маҳорати. Т.: Фан. 1964 йил. 129-130-бетлар.
107. Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Т.: Фан. 1979 йил. 196-бет.
108. Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Т.: Фан. 1979 йил. 196-бет.
109. Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Т.: Фан. 1979 йил. 196-бет.
110. Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Т.: Фан. 1979 йил. 196-бет.
111. Олимжон Ҳ. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Т.: Фан. 1979 йил. 196-бет.
112. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Ўн тўққиз томлик. Иккинчи том. Т.: Фан. 1975 йил. 309-бет.
113. Фитрат А. “Шеър ва шоирлиқ. // Туркистон”. 1993 йил 1 июл сони.
114. “Денгиз япроқлари”. Русчадан таржима. Т.: Адабиёт ва санъат. 1988 йил. 124-бет.

АСҚАД МУХТОР ШЕЪРИЯТИГА ЧИЗГИЛАР

Шуни ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Асқад Мухтор шеърияти худди насри каби ҳеч қачон оммавий тарзда қабул қилинган, оммавий тарзда ўқилган эмас. Яна ушбуга эътиборни қаратмоқ лозим: бундан А.Мухтор поэзияси яхши эмас экан, деган хулосага бориш ҳам нотўғри бўлади. Асқад Мухторнинг сараланган шеърлари, шубҳасиз, ўзига хос поэзия намуналаридир.

Хўш, нега бўлмаса улар кўпчилик ўқувчилар томонидан қизгин қарши олинмади, ёдланмади, қўшиқ қилинмади? – деганга ўхшаш одатда, дастлаб туғиладиган эътирозлар айтилиши табиий. Дарҳақиқат, эътироз ўрнили: чинданам, мадомики, яхши шеърият намунаси экан, нега унда оммавийлашиб кетмади?

Албатта, бадний асарнинг ҳақиқий баҳосини томошабин ёки ўқувчи, умуман, халқ беради, деган ғоят оммалашиб кетган, ҳатто аксиомалашган фикр мавжуд. Бироқ кўпчилик томонидан қандай кутиб олинганига қараб асарга қатъи баҳо бериш ҳам кўпинча вульгар социологизмга олиб келишини унутмаслик зарур. Чунончи, француз ёзувчиси Стендалнинг «Қизил ва қора» романи ёзилгандан қарийб етмиш-саксон йил ўтгандан кейингина ёппасига кўзларга суртилиб ўқила бошланган. Яъни асар ёзилган даврида эмас, балки ўзга бир китобхон насли келгачгина қабул қилинган ва оммалашган. Бироқ яна тақрор айтиш жоизки, бадний асарнинг ҳақиқий баҳоси унинг қай даражада оммалашгани билангина ўлчанмайди. Айтмоқчимизки, баъзан яхши асар ёзилган даврида эмас, кейинроқ – шоирнинг фитратига, дунёқарашига яқин ўқувчилар гуруҳи шаклланганда кўпроқ ўқилиши мумкин. Ва буларнинг ҳаммаси масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундан иборатки, шеър кўпинча ё оммага мўлжалланган содда ва анъанавий бўлади ёки омманинг даражасидан қатъи назар шоир ўзи етиб келган мақомдан туриб ўз кайфиятини қоғозга ноанъанавий шаклларда туширади. Асқад Мухтор услубида бош хусусият айнан ноанъанавийликдир. Аммо поанъ-

анавийлик фақат шаклда эмас, балки А.Мухтор поэзиясининг совуқ мулоҳазакорлигида, вазмин муҳокамасию, содда донишмандлигида, умуман, шоир дунёқарашида, дунёни бадий-эстетик жиҳатдан қабул қилишидаги ўзига хослигидадир.

Аввало, шаклга тўхталсак. Сир эмас, XX аср ўзбек шеърятининг вази бармоқ ва сарбаст билан бойиши Чўлпон, Фитрат, Ҳамза каби миллий уйғониш даври шоирлари номи билан боғлиқ. Бас, шундай экан, Асқад Мухтор яна қандай шаклий ўзгаришлар ясай олди экан?.. Гап шундаки, Асқад Мухтор на назмда ва на насрда инқилобий ўзгаришлар ясаган эмас. Нафсиламрини айтганда, ундаги совуқ мулоҳазакорлик ва вазмин донишмандлик ҳар қандай кескин бурилишларни кўтармас ҳам эди. Шоирнинг шаклдаги янгилиги шундан иборатки, у аввало, биз кўниккан бармоқ ёки сарбаст вазнига мухторона оҳанг олиб кирди. Табиий, бу оҳангни ўқувчи бирданига қабул қилмаслиги, оҳанг ҳатто ўқувчининг гашина тегиши ҳам мумкин. Шоир буни жуда яхши билади, бироқ ўз услубидан воз кечмайди.

*Энди орзулардан хотиралар кўп,
Энди ўтмишигина мен учун ҳадсиз.
Мен учун тобора огирдир сукут,
Саволлар тобора шафқатсиз.
Ҳа, ошини ошадик, ёшини яшадик,
Қошгача қаҳратон қирови инди.
Бир қарашда: беш кунингни ўйла,
Эртанинг қайғуси қолдимиз энди...
Аммо, о, келажак, таҳликаларинг
Акс тар юракнинг «қилиқ»ларида
Чақмоқдай чақилар картограмманинг
Дарддан чил-чил синган чизиқларида.*

Шеър бармоқ вазнида, 6+5 туроқли қилиб ёзилган, бўғинлар сони 11 га тенг. Фақат юқорида айтганимиздек, Асқад Мухторга хос бўлган истисно мавжуд: еттинчи сатр (Бир қарашда: беш кунингни ўйла) юқоридаги ўлчамга тушмайди. Шакл нуқтанга назардан ушбу сатр қолганларидан худди уммон ўртасидаги оролдек ажралиб қолган. Биринчидан у тўққиз бўғинли, қолаверса, туроқларга 3+6 тарзида бўлинадики, ушбу ҳол шеърнинг умумий вазнига – интонацион бутунлигига жиддий таъсир кўрсатган. Натижада шеър оҳанги беланчагида бир маромда тебрана-

ётган ўқувчининг эстетик завқи бир силкиниб тушади, аввалги лаззатни — интонацион яхлитлик айтаётган аллани қўлдан бой беради, хушёр тортади. Назаримизда, шоирга айни ҳушёрлик лозимга ўхшайди. Токи, ўқувчи оҳанг лаззатига ғарқ бўлиб, шеър мазмунига бепарво қолмасин. Нима бўлганда ҳам Асқад Мухтор шеърлятига ғоят хос бўлган юқорида хусусият шоир томонидан махсус қилинмайди, балки табиий равишда туғилади. Шоир ана шу табиийликни сайқаллар остида йўқолиб кетишини истамайди-да, фикр ва туйғу оқими қандай келса, шундайлигича шеърга солади. Яъни у бўғинлар ва туроқлар сонини бир хил қилиб, оҳанг бутунлигига эришаман, дея ўзини овора қилиб ўтирмайди, ўринли сўзни оҳангдан устун қўяди ва ўшани қўллайди. Мана, унинг «Йилларим» деб номланган шеърдан парча:

*Бирингиз боқийсиз, бирингиз — балки пуч,
Бирингиз шодликсиз, бирингиз — ўкинч,
Бирингиз бахтлисиз, бирингиз — бахтсиз.
Бирингиз ярадор, ўлгансиз вақтсиз,
О, орқада қолган менинг йилларим.*

Бу ўринда бор-йўғи битта бўғиннинг ортиқчалиги (биз кўниккан, анъанавий бармоқ вазнидаги шеърга қиёсан) гўё шеърга соя солиб тургандек. Эътибор беринг, биринчи мисра 6+6 шаклида туроқланади-да, қолганлари 6+5 тарзида кетади. Нима, шоирнинг илк сатрни 6+5 шаклида туроқлашга имкони етмасмиди? Ахир «Бирингиз боқийсиз, бирингиз — балки пуч» ўрнига «Бирингиз боқийсиз, бирингиз-чи — пуч» ўлароқ ҳам ёзса бас, оҳангга путур етмас эди. Бор-йўғи бир бўғин, битта ортиқча нота! Бироқ шоир билгани ҳолда биз тавсия этаётган йўлдан бормайди. Унинг учун кўнгил дардининг ҳақиқатга энг яқин суврати акс этган шеър шакли муҳим! Юқоридаги мисрада шоир йилларнинг баъзилари унумли ўтганига ишончи комил, баъзиларининг эса пучдир, дейди. Бироқ бундан кўнгли тўлмагани учун «куч»нинг олдига «балки» сўзини қўяди. Яъни шоир «баъзи йилларим пуч ўтди» дея ишонч билан гапиролмаётир. Шунинг учун ҳам «балки пуч»дир дейди. Чунки шоир ўз ботинида — онгостида йилларининг пуч ўтганига ишонгиси келмайди, умид қиладики, улар пуч бўлмагандир...

Демак, Асқад Мухтор шеърлари шакл жиҳатидан шундай қурилганки, улар ортиқча безаклардан, оҳанг учун қулоғидан тортиб келтирилган қофиялардан, зўрланган туроқланишлардан

ва ҳоказо кўпгина сунъийликдан анчайин холидир. Бунинг натижасида шоир шеър мазмунининг табиий ва эркин ифодаланишига эришган. Айни чоғда шуни эслаб ўтиш жоизки, шоир шеъринг кўп ҳолларда ўқувчига бадиний завқ берувчи компонентлардан бири -- мусиқийликни боғ берган. Мана унинг шеър ҳақида ёзган бир иқдорномаси: «Ўттиз йил давомида шеър ҳақида ўйландим, унинг ифода шакллари, воситалари, принциплари, руҳи ҳақидаги фикрлар жуда кўп марта ўзгарди: шеър турмуш ўчоғидан олинган лаҳча чўғ, ҳаётний эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак, деб шеърнинг бўлак турларини тан олмай анча йил юрдим; шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ туғғени, уни фақат музика жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деган руҳда ҳам анча вақт ишладим; шеър ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрсиз поэзия йўқ деб, анчагина бирёқлама рационалистик шеърлар ёздим..»

Дарҳақиқат, шоир ижодидан уни ўзи таъкидлаган ана шу уч хил шеърингга ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Чунинчи, улардан биринчиси сюжет асосига қурилган шеър:

*Қамишдан най қилди чўпон. Етим, ёлғиз,
Най навоси янграб йироқ йироқда.
Шундан бери ҳар тонг кўза тутган қиз
Келадиган бўлди булоққа.
Кўп асрлар ўтди, нуради харсанглар,
Энди йўқ, албатта, дунёда чўпон.
Най ҳам чириб кетди...
наво эса янграб
Ва қиз ҳануз келар булоққа ҳар тонг.*

«Наво»деб номланади юқоридаги шеър. У турли халқларнинг ривоятлар ва эртақларида тез-тез учраб турадиган сюжетларга ўхшаш кичик бир ҳаётний лавҳа асосига қурилган. Шу билан бирга чуқур фалсафий, мажозий маъноларни ўз бағрида яшириб турибди. Айни маънолар шоирга-тегишли, унинг шеърга юклаган бадиний ҳақиқати ҳам шу ерда — навонинг, санъатнинг ўлмаслиги ва унга бўлган эҳтиёжнинг мангулигини айтишда.

Иккинчиси — шеърнинг ялт этган оний туйғуга тенглаштириш истаги. Асқад Мухторнинг «99 миниатюра» тўнламига киритилган «Тонг» деб номланган ёхуд «Икков ёлғиз эдик...», «Кузги еллар...», «Эслаб ёшлигимни...» деб бошланувчи ўнлаб шеърлари шу истақ-ишонч мевасидир:

*Эслаб ёшлигимни — шеър илҳомчисин,
Уйда ўлтирардим хаёлчан. Бироқ,
Деразамни чертди ёмғир томчиси,
Ер-кўкни титратди момақалдироқ.
Ҳовлида болалар шўх қичқирарди:
— Найкамалак, шойи палак, чиқ!
Мени гўё ёшлик чақирарди,
Мени чорлаб янграрди қўшиқ.
Мен бошяланг чиқдим шонишлиб,
Унинг иссиқ кафтин сезарди елкам.
Хотирада эмас экан ёшлик,
Ёшлик — шу ҳаётнинг ўзида экан.*

Уйда ёшлигини эслаб хаёлчан ўтирган шоир эътиборини деразани чертиб ёққан ёмғиру кўкда гулдираган момақалдироқ ўзига жалб этади. Шу чоғ ташқаридаги болаларнинг қий-чуви унинг ёдига болалигини туширади ва шоир худди бола мисол, ҳатто бола бўлиб ташқарига отилади. Шу лаҳзада у ўзини ҳақиқатли ҳам боладек ҳис этади. Шеър айни лаҳзада туғилади ва уни олий қадрият ўлароқ гараннум этади.

Учинчиси — бу фикрга асосланган, у ёки бу фикрни айтиб қолишга ошиққан шеърятдир:

*Инсонликнинг маъноси ўзгарди.
Оламнинг жозоба қонуни янглиг:
Қўшишлар умрини қисқартар дардинг,
Бахтинг ҳам бировнинг бахтига боғлиқ.*

*Ҳар бир аза қисман менинг азам,
Кимники, деб сўраб бўлмайди!
Ёлғиз яшамайди дунёда одам,
Ўлса ҳам бир ўзи ўлмайди.*

Инсон — табиатнинг бир қисми, деган аксиоманома гап бор. Қолаверса, биз жамиятнинг ҳам бир ажралмас бўлагимиз. Аслида мана шу оддий ҳақиқатни тушуниб етиш ва уни ҳақиқатан ҳам тушуниб етганчасига яшашнинг ўзи нафсиламрини айтганда улкан қаҳрамонлик, зиёлиликдир. Шоир юқоридаги саккиз қаторда ана шундан баҳс этаётир: мен табиату жамиятнинг, атрофда яшаётган одамларнинг бир парчасиман. Уларнинг азаси ҳам, тўйи ҳам айланиб келиб алалоқибатда менинг ҳаётимда акс этади, деган фикрни илгари сураётир.

Яна шуни алоҳида таъкидлаб айтиш жоизки, Асқад Мухтор шеърга мана шундай алоҳида-алоҳида кайфиятнинг ифодачаси холос, деб эмас, балки поэзия бир вақтнинг ўзида юқоридагиларнинг ҳаммасини ўзида жамлаши мумкин, деб ҳам анча шеърлар қоралаган. Назаримизда кўпинча бундай бўлади: — туйғу ва фикрнинг ўсиши натижасида кечинмани ҳосил қилган шеърлар билан савияда жаранглаши мумкин. Мана, шоирнинг «Ҳамид Олимжонга» деб аталган шеъри:

*Эрталабдан бутун руҳим синиқ,
Осмонда қуёш ҳам бир зум кулмади.*

Юрак сиқилади...

Аммо эртасига

Ўрик оппоқ бўлиб гуллади.

Эсимда, ёш эдим,

Севган қизим кетди.

Кўз ўнгимда қадди, гулгун кўйлаги...

Бош эгиб юрардим...

Бир кун яна

Ўрик оппоқ бўлиб гуллади.

Бари ўтар экан, биз ҳам ўтармиз,

Ҳеч ким осмонга устун бўлмайди.

Ўшанда ҳам

гуссаларни енгиб

Ўрик оппоқ бўлиб гуллайди.

Бундай жозибадор, айна пайтда ҳазин ва мағрур жарангловчи шеърлар Асқад Мухтор ижодида бирданига ва ўз-ўзидан ёзиллиб қолгани йўқ, албатта. Унгача шоир узоқ ва машаққатли изланиш йўллари босиб ўтди. Унинг ҳассос шеърхон назарига тушган 1962 йилда нашр этилган мўъжаз «99 миниатюра» шеърый тўпламигача ҳам «Ҳамшаҳарларим» (1949), «Раҳмат, меҳрибонларим» (1954) каби қатор китобларини ана шундай изланиш йўлидаги уринишлар деб баҳоласа бўлади. Ҳатто кейинроқ эълон қилинган айрим тўпламлари, хусусан, «Шеърлар» (1966), «Сирли нидо»да ҳам ҳали қиёмига етмаган ва айниқса, даврнинг ўткинчи, шу билан бирга коммунистик мафкура талаблари, буюртмалари асосида ёзилган кўплаб шеърларни учратиш мумкин. Бундай қусурли шеърларга 1983 йилда чоп этилган тўрт жилдли асарлар тўпламининг тўртинчи - «Шеър-

лар, дostonлар» қисмида ҳам кўп бор дуч келинади. Шоирнинг юксак бадиий мезонлардан туриб баҳолаганда анча муваффақиятсиз чиққан шеърлари борасида профессор Озод Шарафиддинов қуйидагиларни ёзади: «Асқад Мухтор шеърининг катта йўлига чиқиб олгунча... анча мунча сўқмоқлардан юришга мажбур бўлди. Унинг илк шеърларида ортиқча ҳашамга берилиш, шалди роқ ва ялти роқ безакларга ўчлик мавжуд эди. Албатта, бундай нуқсонларни ҳар қандай шоирнинг илк ижодида учраши мумкин бўлган «ўсиш касали» деб баҳолаш мумкин. Аммо масаланинг бошқа томони ҳам бор — ҳаётимизда кўп йиллар мобайнида чуқур томир ёйган бир томонлама «эстетик» галаблар, мафкуравий қолиплар, ижодий фикр оёғидаги тушовлар ҳар қандай ижодкорни ҳам асоратга солмай қўймас. Унинг тўғри йўлга тушиб олишига, шеърят юксакликларига кўтарилишига халақит берарди. «Шеър замонавий бўлиши керак», «шеърнинг халққа хизмат қилишдан ўзга вазифаси йўқ», «ҳар қандай шеърда замондошимизнинг мафтункор образи, масрур ва бахтиёр сиймоси ярқ этиб кўриниб турмоғи шарт» деган кўрсатмалар муқаррар тарзда ижодкорни сунъийлик ва схематизм ботқоғига етакларди. Оқибатда ҳар қандай истеъдодли шоир ҳам кўп йиллар мобайнида «ўсиш иллатлари» гирдобидан қутулиб кетолмасди».

Кўринадики, Асқад Мухтор гарчанд уч хил — сюжетли, оний тўйгуга ва фикрга асосланган шеърга овоз бераётган ва ўз ижоди ҳам асосан шу янглиғ шеърларда ташкил топганига ишора қилаётган эса-да, шоир шеърини меросининг салмоқли қисми мавзу жиҳатидан ҳукмрон мафкура ташвиқи ва тараннумига бағишланганини таъкидламай ўтиш қийин. Бунинг сабаби нафақат проф. О.Шарафиддинов айтганидай «мафкуравий қолиплару ижодий фикр оёғидаги тушовлар»да, балки, шу билан бирга Асқад Мухторнинг дунёни эстетик қабул қилишида ҳамдир. Чунки Асқад Мухтор XX аср фарзанди, шу юзйилликда туғилиб, унинг қучоғида ўсиб вояга етган, таълим тарбия кўриб пишган зиёли: шоир, ёзувчи, драматург, журналист. XX асрнинг эса аввалги юзйилликлардан фарқи шундаки, унда ижтимоий-маънавий-психологик муносабатлар тифизлашди, фан-техника ўсди-ривожланди... Натижада инсон табиатдан маълум маънода узоқлашиб, ўзи мансуб бўлган жамият таъсирида қолиб кетди. Унинг муаммоларини, ташвишлари билан андармон бўлиб қолди. Шунинг

учун ҳам бу аср зиёлиси эътиборни кўпроқ ўз даврининг, замонасининг дардларига қаратди. Оқибатда, аввалги асрлар назмидан нафақат шаклда, балки мавзуда ҳам анча фарқланадиган шеърят, жумладан ижтимоий поэзия дунёга келди. Асқад Мухтор шеърятни ҳам шу тарзда туғилди. «Ёш дўстларимга» деб номланган китобида шундай ёзади: «Давр кишиси. Бу мавҳум тушунча эмас, буюк жамиятнинг жони, зарраси. Одам инсонлар ва халқлар тақдирига ўзини дахлдор деб билсагина шахс сифатида кўринади.

Евгений Евтушенконинг янги китоби чиқибди. Унда халқаро мавзудаги ўткир публицистик шеърлари тўпланган. Асар «Интим лирика» деб аталади. Ҳа, катта халқаро муаммолар давр кишисининг шахсий туйғулари билан боғлиқ. Кучли гражданлик туйғуси давр кишисининг асосий белгисидир..»

Мана, яна битта сабаб — Асқад Мухтор шеърятининг ижтимоий моҳиятини очиб берувчи омил. Бироқ аynи пайтда шу илдиздан шоирнинг мафкуравий шеърлари ва дostonлар ҳам бодраб чиқди. Асқад Мухторнинг «Пўлат қуювчи», «Катта йўлда», «Мангуликка дахлдор» каби ижтимоий буюртмалар маҳсули сифатида дунёга келган дostonлари ғоявий-бадий жиҳатдан ғоят бўш бўлгани туфайли кунимиз ўқувчисига эстетик завқ бера олмайди. Ниҳоят, бугун аён бўлаётирки, Собиқ Иттифоқ бўйлаб Асқад Мухторлар чин юракдан куйлаган, суянган қанча-қанча идеаллар аслида саробдан иборат экан. Лекин бунинг учун шоирни ва унинг сингари миллионларни қоралаш йўлидан эмас, балки ўртаниш, тушуниш ҳамда хулоса чиқариш йўлидан боришимиз тўғри ва зарурдир. Бинобарин, Асқад Мухтор каби шоирлар ижодининг ўша давр ҳукмрон мафкураси таъсири ва таъйиқида ёзилган «Москва», «17 октябр», «Ленин» типигаги шеърлар мисолида эмас, балки юқорида таҳлилу тадқиқ этишга уринганимиз шеърлари сингари ҳамиша тирик бадий дурдоналари мисолида баҳолашга чоғланишимиз ҳар томонлама маъқул иш бўлиб кўринади.

Шу билан бирга алоҳида уқтириб айтиш жоизки, агар шоир ўз даврини куйласа, буни фақат замонасозликка ёки ҳоким мафкурага хизмат қилишгагина йўймаслик керак. Бу бирёқламалик бўлар эди. Чунки аслини олганда, ўз даврини, ўзи ва замондошлари кайфиятини рўйи-рост куйламаган шоир ҳам шоир эмас. Ҳар қандай улкан ижодкорлар меросини кўтариб кўринг, уларнинг

ҳар бирида ўз даврининг тасвирларини топасизки, шоир ҳам, аввало, шу билан қадрли эканини англайсиз. Бироқ чалкаштирмаслик керакки, замон нафасини куйлаш ҳам турлича бўлади. Асқад Мухтор ижоди мисолида бунинг икки хилини кўриш мумкин: биринчиси, боя айтганимиздек, ҳукмрон мафқурани тараннуми бўлса, иккинчиси, бевосита ўша давр кишиларининг реал кайфиятини куйлашдир. Асқад Мухторнинг ўрганишга ва маънавий озуқа, эстетик завқ туйишга арзигулик мероси ҳам айнан кейинги — иккинчи йўлда ёзилган шеърлари билан баҳоланади.

*Нега кетаямиз?
Нега кетаямиз дала, қирлардан,
Киндик қони томган ерлардан
Нега кечаямиз?*

*... Нега кетаямиз ўтдан, ўтлоқдан,
Ризқи рўз ундирган она тупроқдан,
Юпунлик нон узган иссиқ ўчоқдан,
Боболар қабридан, эски қишлоқдан
Нега кетаямиз?*

*...Нега келаямиз томирларни узиб,
Хотирани, сўқмоқларни бузиб
Қаёққа ва нега кетаямиз?*

*Тузимиздан, тузлигимиздан,
Ўзимиздан, ўзлигимиздан
Нега кечаямиз?*

Бу шеър бир томондан юқорида айтганимиз инсоннинг XX асрга келиб табиатдан узоқлаши баробарида жамиятдаги кўпдан-кўп муаммолар теварагида айланишиб қолганидан ўзига хос бир дарак бўлса, бошқа томондан ундаги саволлар (дарвоқеъ, шеърнинг ўзи ҳам «Саволлар, саволлар» деб номланади) биргина шoirники эмас, ҳатто унинг тенгдошлари, замондошлариникигина эмас, балки бутун бошли XX асрники, унинг фарзандлариники, улар томонидан берилаётган аламли сўроқлардир. Шунинг учун ҳам шоир бир шеърда ҳайқиради:

*Шоир шоир бўлар сенинг туфайли
Қанча тўлгонсанг ҳам, о, Замон!*

Дарҳақиқат, Асқад Мухтор ўзининг бутун мероси — яхши-
сию ёмони билан ўз даврининг, ўз замонасининг фарзанди эди.
«Асрим» шеъриси ёзади:

*Тахтлар қулади,
Топталди тоғлар,
Худолар йиқилди юз тубан.
Ўзлигин таниди муҳтожлар,
Қитъалар уйғонди уйқудан.
Сўзларимиз
баъзан қон, чақин,
Темир жаранги-ла ёзилди.
Атом майдаланди,
ой бўлди яқин,
Мозорлар, дарсликлар бузилди.*

Мана, сизга шоирнинг бошқача ифодадаги таржимаи ҳоли!
Мана, сизга шоирни ҳаракатга келтирган қудратнинг ёзувдаги
энг умумий суврати! Мана, сизга изҳори дил, аччиқ иқрорнома!
Дарҳақиқат, шоир ўз ўтмишига, демакки, XX асрни менинг ас-
рим дегувчи ҳар бир инсон кечмишига, асрдош, замондош тари-
хига мардона туриб назар солмоқда ва энг муҳими, кўрганини
борича қоғозга туширмоқда. Бундан ҳам муҳимроғи:

*Барин кўрдим,
севдим асримни
Бутун фожиаси, даҳшати билан,
Бутун гўзаллиги, қудрати билан,
Севдим мен замондош наслимни.
Курашиш, емириш,
яратиш, қуриш, —
Мана шундай бўлди асримизда бахт.
Сизда қандай бўлар — билмадим,
Бизда шундай бўлди ҳамма вақт.*

Шоир ўз асрининг фожиасию даҳшатидан тониб, унинг гўзал-
лигию қудратини ажратиб алқаетгани йўқ, балки у қандай бўлса,
шундайлигича севаяпти — бор фазилатию нуқсонини билан!

Шу билан бирга Асқад Мухтор ижодида барча шоирларда
бўлганидек, муҳаббат, ёр, табиату ватан мадҳи сингари мавзу-
ларда ҳам кўплаб шеърлар учрайди. Бироқ уларнинг аксарияти-

да Асқад Мухтор ўз сўзини айтишга ҳаракат қилади ва бунга баъзан эришади. Мана, унинг «Муҳаббат» шеъри орқали муҳаббат ҳақида дегани:

*О, Муҳаббат, қалб ёш бўлса эди,
Сенинг оташиңда ёнгулик!
Оқар дарё каби ўтади йиллар,
Сенинг ҳусниңг фақат мангулик.*

Ишқ туйғусининг абадийлиги ҳақида ичилган гўзал қасамдек янграйди бу парча!

Асқад Мухтор ХХ аср ўзбек шеърияти тарихида яна гўзал топилмалари: ўхшатиш, жонлантириш ташбеҳлари билан ҳам қоладиган шоир.

*Ёмғирдан сўнғ, момақалди роқ
Узоқ-узоқларга кетди думалаб,*

деб ёзади у бир шеърида. Эсланг, одатда момақалди роқ баҳорда ёмғир бошланишидан аввал ва ёмғир энди бошланганда гумбурлаб, ёмғир тиниши асносида гўё гўлдираб-гўлдираб жим қолади. Шунда унинг товуш ҳаракати думалаб кетаётган тошдан чиқаётган овоздек биздан узоқлаб боради. Айнан шу товуш ҳаракатидаги пасайишни назарда тутиб шоир «момақалди роқ узоқ-узоқларга думалаб кетди» дейди ва руҳиятимизга завқ олиб киради. Ёки:

*Довул туриб шамим ўчса, майли
Чақмоқ ёруғида ёзаман,*

мисраларини олинг, аслида бу икки мисра тўрт қаторлик бир шеърдан юлинган парча эса-да, шунинг ўзи бошдан-оёқ шеър, катта шеър! Аслида шоирлик ҳам чақмоқ ёруғида кечган умрдир, бироқ шундайлигини кўпинча ижодкорларнинг ўзлари ҳам унутиб қўядиларда, узундан узоқ ва шеърга алоқаси бўлмаган руҳсиз ҳам бахтсиз сатрларни ўқувчига ҳавола этадилар, ўзларини, қалбларини сўз уммонида кўмиб, фарқ этадилар...

Айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, Асқад Мухтор ХХ аср ўзбек шеърияти тарихида энг аввало, тасаввуримиздаги, биз кўниккан шеърият сарҳадларини кенгайтиришга уринган ва бунга баҳоли қудрат муваффақ бўлган забардаст шоирларимиздан бири бўлиб қолади. Муҳими, у ўз нигоҳи, ўз сўзига эга шоир эди: «Мендан нима қолар?» шеърида ёзади:

*Сендан бўлак ҳеч ким ҳисоб қилолмас
Дунёдаги гуноҳ-савобинг.
Қутсиз саволларга қутсиз жавобим:
Ўлганимда мендан ҳеч нарса қолмас.*

*Жонзотларга ўтмас менинг руҳим,
Униб чиқмас мендан ўт-ўтлоқ.
Нима ҳожат, жсон қолар деб муқим,
Ҳар хил чўпчак билан ўзни овутмоқ!*

*Аmmo кўзим, кўзим қолар фақат,
Кўзим ёнар мисли мангу аланга:
Шеърларимни ўқиганлар шояд
Менинг кўзим билан боқар оламга.*

Ҳа, шу чоққача (мақола давомида) сиз билан биз Асқад Мухтор нигоҳи билан дунёни кўраётган эдик ва бу тажриба бундан кейин ҳам бизнинг нигоҳимизда ўз ҳиссасини қолдиражакдир.

БАДИИЙ ДИД ТАДРИЖИ

Даврлар ҳам худди одамлар сингари бир-биридан фарқ қилади. Уларнинг ҳам худди одамлар каби ўз исмлари, феъл-атворлари бор. Шунинг учун ҳам бир давр учун ғоят хос ва норма ҳисобланган нарса-ҳодиса иккинчи бир давр учун ғалати туюлиши мумкин. Бироқ, кўпинча, бунинг моҳиятини тушуниб етмаймиз-да, юзароқдаги сабабларга бош уриб ўзимизни қийнаймиз. Бизнинг турли замонларда турли хил бадий асарга мурожаат қилишимиз ҳам аслида шу билан боғлиқ. Чунки даврлар-ла баробар инсон қизиқиш ва эҳтиёжлари-да ўзгариб-турланиб боради. Чунончи, адабиёт ихлосмандларидан қуйидагича иқдорларни эшитиб қолиш мумкин: “мактабда ўқиб юрган кезларим Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Юсуф сингари шоирлар шеърятидан завқланган бўлсам, бугун ҳатто Рауф Парфининг шеърларига қонмаётирман”. Аслида, буларнинг ҳаммаси ғоят табиий. Шунга кўра кеча бизга ҳамроҳ бўлган шоирни бугун “пуф, сассиқ”қа чиқаролмаймиз. Ахир кечагина уни (м: Пушкин ё Абдулла Орипов асарларини) ёстиғимизнинг остига қўйиб ухлагувчи эдик. Демак, улар бизда изсиз йўқолмаган. А.Орипов айтади-ку ахир: “Ишонмайман, муҳаббатдан сўнг Бегоналик бошланса наҳот?” Шоирга, шеърятга муҳаббат ҳам шундай бир муҳаббатдир, аслида. Хўш, нима қолган бўлиши мумкин бизда олис шеърятдан? Хотирами? Ва улар бизни ақллироқ қилганми? Ва ёхуд бадий дидимизни тарбиясига ўз ҳиссаларини қўшдиларми?.. Буларнинг ҳаммаси тўғри бўлиши мумкин. Энг муҳими эса биз ўқиган, бизни ўз таъсирига олган ҳар бир алоҳида шоир, унинг шеъряти бизнинг шу бугунги ҳолимизда, бизга тегишли бўлган бадий диднинг шу кунги даражаси замирида билимсиз равишда яшаб келмоқда. Қачонлардир Муҳаммад Юсуфнинг бирга бирни қўшсанг, икки бўлиши қадар содда, самимий мисраларнинг асири бўлган эканмиз, бугун энди нега такаббурлик кўчасига кириб, бадий дидимизни шакллантиришга улкан ҳиссасини қўшган шоирдан юз ўгиришимиз, уни “оддий”ликда айблашимиз керак? Ахир бугунги китобхон, шеърхон ёшларнинг асосий кўпчилик қисми (уларнинг ёшлари тахминан 13-14 билан 20-21 ўртасида) бадий дидининг шаклланишида айнан ўша шоирнинг ҳам улкан ҳиссаси бор эмасми? Улар орасидан тинимсиз мутолаа қилаётган ўқувчи секин-аста тафак-

кур тарзининг навбатдаги босқичига қадам қўяди ва у масалан, Эркин Воҳидову Абдулла Ориповдек, Усмон Азимову Хуршид Даврондек шоирлар шеъриятига меҳр боғлайди. Кейин яна ва яна ҳаракат... тафаккур тарзидаги ўзгаришлар, бадний диднинг турланишлари... китобхон инсон борки, унинг бадний диди шу янглиғ такомил этиб борди. (Албатта, бу ўринда ўқувчи ёқтирган шоирларнинг исми шарифию миллат-эътиқоди ҳар хил бўлиши мумкин). Бироқ аксар ўқувчига хос бўлган бир жиҳат шундан иборатки, у бир босқичдан иккинчисига ўтаркан, олдинги босқичда завқ билан ўқилган шоирларга энди “тепадан” қарай бошлайди. Агар у адабиётшунос бўлиб, озгина олимпик даъвосида бўлса, иш яна-да жиддийлашади. Аммо ҳеч ўйлаб кўрмайдик, унинг хатти-ҳаракатлари бугунги кун бадний тафаккур даражасининг маҳсули ва бунда ўзи энди ёқтирмай қолган ижодкорларнинг ҳам беқиёс хизмати бор. (Пилапоя бўлдим сенга азизим, Сен ҳам гал келганда пилапоя бўл, дейди Эркин Воҳидов). Ва яна ўйламайдик, эртага унинг шу кунги кайфияти яна ўзгариши ва у яна тамоман бошқа бир шоирга меҳр қўйиши мумкин. Бас, шундай экан, ижодкорга, унинг асарларига баҳо берар эканмиз, имкон қадар каттароқ нуқтаи назарлардан келиб чиқишга интиломоғимиз лозим. Бундай нуқтаи назар бир неча даврларни, бир неча авлодлар кайфиятини қамраб олган бўлиши жудаям зарур.

Айни чоқда одамзод ўзини ўтга-чўққа урса ҳам — урмаса ҳам, барибир, ўзи яшаб турган жамият ва замоннинг бир парчаси эканлигини инкор этолмайди. Шундай бўлгач, давр таъсиридан қочиб қайга ҳам кета оларди? Кетганда нима бўларди? Уни ҳеч ким тушунмай қолмайдими?.. Ахир бизнинг маънавий ҳолимиз ўзимиз яшаётган муҳитдан қабул қилиб олган шартли белгилар даражаси билан ўлчанмайдими! Мадомики шундай экан, биз ана шу белгиларга кўра гапирмоғимиз шарт эмасми? Йўқса, бегона юртга келиб қолиб, ҳеч ким тушунмайдиган ўз тилида нималарнидир англатишга беҳуда уринаётган шўрлик сайёҳ ҳолига тушмайми? Белгиларга кўра гапириш дегани ўзинг яшаётган давр табиатини, тартиб-интизомини тан олиш деганими? Узоққа бормайлик-да, 60-йилларда ўз шеърлари билан собиқ Иттифоқда кенг шуҳрат қозонган Е.Евтушенкодан бир мисол олайлик. У ёзади:

Бугунги қаҳрамон —

у ўзгарди.

Худди аср янглиг мураккаблашди.

Ҳозир қаҳрамон — файласуф ва ижодкор,

Асло қилчбозлардан эмас, балки пайгамбарлардан.

Ўғитларни англаш даври — бу,

Юзаки романтиканинг куни эса битди.

Бундан бир неча ўн йиллар бурун ёзилган шеърда “юзаки романтиканинг куни битганлигию ўғитларни англаш даври бошланганидан, куннинг қаҳрамони ўзгарганидан” баҳс қилинмоқда. Энди эътибор беринг, шу шеър мазмунини бугунги кунимизга тадбиқ этса бўлмайдами? (Фақат бугунги қаҳрамоннинг исми ўзгарган: у Евтушенко айтганидай “файласуф” ё “ижодкор” деб эмас, балки “тадбиркор”, “тужжор” ва шунинг каби исмлар билан аталмоқда). Ахир шоир 30 йил наридан туриб кунимизни ёзгандек туюлмаётими? Ахир биз эмасми хомхаёллар палласидан йироқ тушиб, реал ҳаёт сарҳадига қадам қўйган ва замонга мос бўлишга, ўзгаришга интилаётган кишилар! Кўринадики, ҳар даврнинг ўзига хос кайфияти бўлиб, у шу даврда яшаётган кишилар онги ва қалбига кириб боради. Биз шунинг таъсирида юрамиз. Евтушенко 30 йил олдин қаҳрамоннинг ўзгарганидан хабар бермоқда. Бугун у яна ўзгарди. Демак 30 йил олдин рўй берган янгиланиш ўзининг ниҳоясига етди ва ундан-да янги бошқа давр бошланди. Ва биз энди янгиланган шу даврга кўра ҳаётимизни мослашга, у билан ҳамқадам юришга интиламиз. Ушбу ҳаракат эса дунёни, ўзимиз тегишли бўлган жамиятни қайта англаш, идрок этишимизни тақозо этганидан секин-аста маънавий ҳаётимиз ҳаракатга келади. Шу вақтгача маълум маънода турғунлашиб қолган қадриятлар ҳам ўз ўрнидан қўзғолиб, тусланишга юз тутади. Жамиятдаги қадриятларнинг ўзгариши эса инсон ботинини ҳаракатга келтиради ва қайсидир маънода дунёни қайта баҳолаш жараёни кечади. Натижада илгари бизни қувонтирган, кўнгил ва онгимизга завқу шавқ олиб кирган нарса ва ҳодисалар энди жудаям ғариб кўрина бошлайди. Кўнгил, Чўлпон айтганидек, янгиллик қидиришга тушади. Чунки замон билан ҳамнафасликка эҳтиёж сезади-да. Ҳа, инсон ўзи мансуб бўлган давр билан ёнма-ён юрмас, замон нафасини ўз ҳаётида ҳис қилиб яшамас экан, у ўзини бахтсиз сезаверади. Ўтмишда яратилган ҳар қандай буюк асар ўзининг ҳар қанча улуғлиги ва фазилатига

қарамай, барибир, бугунги кунни тўла маънода акс этиролмайди. У маънавий, лекин тарихий қадрият сирасига киради. Шунга кўра ҳам замоннинг қайноқ нафаси уфуриб турган асарларга, шу куннинг асарларига ҳар доим ҳам алоҳида талаб бўлади. Чўлпон Навоийдек даҳони ўқиб ҳам кўнгил таскин топмайди, деб ёзганини “Навоийдан қониқмаслик”, деб тушунмаслик керак. Чўлпон дунёга ва одамзодга тегишли бўлган асосий қирралар Навоийда гўзал тарзда айтилганини жудаям яхши билади. Бироқ қидиргани — шу “қирралар”ни ўзи яшаб турган замон нуқтаи назаридан туриб ёритилган асарлар эди. Ҳа, у замон нафасига эҳтиёж туйган эди... Ва бу эҳтиёж янгиланган бадиий тафаккурдан туғилаётганди. Эҳтиёж мавжуд экан, санъат, адабиётда ҳам янгиланиш бўлаверади.

Бироқ бадиий дид такомили фақат даврнинг, ижтимоий-психологик факторнинг якка шахс онги ва қалбига таъсири билан эмас, аксинча йўл билан ҳам амалга ошмоғи мумкин. Чунончи, бирон йирик ижодкорнинг адабий муҳитга таъсири қолган ўнлаб, юзлаб ижодкорлар бадиий диди ўзгаришига тўртки бера олади. Одатда, катта ижодкорлар даврнинг бутун дарду аламларини, қувончу ташвишларини, хулласи, асосий хусусиятларини ўз шахси призмасидан ўтказди ва дунёга келган “ҳосила”ни асар мағзига яширади. Атрофдаги бошқа санъаткорларнинг ёхуд энди тетапоя бўлаётган ёш ижодкорларнинг бадиий дидларининг шаклланиши ва камол топишида мазкур “ҳосила”нинг ўрни беқиёсдир. Асримиз тонготарида Чўлпон, 60-70 йилларда эса Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовлар ана шундай “ҳосила” яратган шоирлар эдилар. “60-йиллар Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов йиллари эди... 60-йил бошлангандан сўнг ўттиз беш йил мобайнида унинг (Абдулла Ориповнинг — У.Ҳ.) шеърлари, ғоялари, фикрлари маънавий-руҳоний ҳаётимизда энг чуқур илдизлар қолдириб келади. Бир авлод унинг маънос ва ўктам, изтироб оташи билан яллиғланган шеърларига эргашиб, улардан озик олиб, ўзбек адабиёти дунёсига кириб келди” деб ёзади адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуров. “Ҳақдан олиб халққа бераман”, дейди улуғ Жалолиддин Румий. Демак, катта инсонларнинг ҳаёт ва фаолияти алалоқибатда атрофдагилар учун йўлларни ёритиб тургувчи маёқ вазифасини бажаради. Кўринадики, бадиий диднинг шаклланиши асосан, икки хил йўл билан бўлар экан: биринчиси, ўзгариб бораётган воқеликнинг инсон онги ва қалбига бевосита таъси-

ри орқали, иккинчиси, билвосита, ижодкор шахси призмасидан ўтган воқеликдан таъсирланиш йўли орқали. Рангтаъсир, кино, қўшиқ каби бошқа ўнлаб, юзлаб санъатлардан олинган таъсирлар ҳам моҳият-эътиборига кўра иккинчиси йўлга мансубдир.

Бадиий диднинг ҳолати ҳар бир инсоннинг қандай оилада, қандай муҳитда, қандай даврда, қандай жамиятда, қандай мамлакатда, ҳатто қайси қитъада яшаётганига ҳам боғлиқ. Унинг қайси динга эътиқод қилиши-да кўп нарсани белгилайди. Чунончи, кечагина биз ўзбек шеъриятида энди-энди уч бериб келаётган модернистик шеърни ёқинқирамай кутиб олган бўлсак, бугун умумий кайфиятнинг ўзи шундай руҳли адабиётни, шеърини туғиб берапти. Айниқса, ёшларнинг илк машқлариданоқ модерн оҳанглари интилаётгани шундан дарак бераётирки, энди бу ҳаракатда тақлид йўқ. Тақлид бўлсаям, Фарб шеъриятига эмас, ўзгариб-турланиб бораётган давр руҳига эргашиш бор. Яъни шу руҳнинг ўзи шоир кўнглига ўз оҳангини солиб қўяётир. Савол туғилади: “Давр руҳини шеърга солиш, уни турли томонлардан акс эттириш яхшими, ёмонми?..” Жавоб ҳам саволга ўхшаб кетади: “Давр руҳини акс эттирмайдиган бадиий асар ҳам бўладими?” Албатта, пейзажни ва ёхуд ҳамма замонларга тааллуқли бирон умуминсоний мавзунини ифодалаган асарлар ҳам мавжуд. Бироқ ҳатто шуларда-да замон билан билвосита боғланиш муқаррардир. Умуман, ўз даври руҳини акс эттирмаган бирон классикни биламизми? Чўлпонни Чўлпон этган куч — озодлик дарди эмасми, истиқлол хаёли эмасми? Ўз даврининг нафаси уфуриб тургани учун ҳам масалан, Абдулла Орипов шеърияти халқ шеъриятига айланмадими? Генрих Волков “Пушкин дунёси” деб номланган асарида Пушкин ва уни юзага чиқарган даврнинг бир-бирига мувофиқ тушганидан гапир туриб, Макиавеллининг бир фикрини тўлиқ келтиради: “Кимдаким ўз хатти-ҳаракатларини ўз даврининг хусусиятлари билан қанчалик мувофиқлаштиради, шунчалик бахтлидир. Хатти-ҳаракатлари замонникига мос тушмаган одам эса бахтсиздир”.

Албатта бир қарашда ушбу фикрдан ҳар хил хулоса чиқарса бўладигандек. Чунончи “Макиавелли айтган гапга қўшиладиган бўлсак, собиқ Иттифоқ даврида компартиянинг адабиёт борасида олиб борган бирёқлама сиёсатига ижодкорнинг “лаббай” деб жавоб берганини ва ўз даврини мадҳ этганини ёқлаб чиқиш керакми? дея кескин эътироз билдириш мумкин. Бироқ бу хил эътирозлар юзаки мулоҳазанинг маҳсули бўлар эди. Чунки Макиа-

велли демоқчики, ижодкор аввало, ўз даврини, унинг бутун мураккаблигини, қувонч ва қайғусини чуқур ва теран тушуниб етсин. Зеро, айни хусус унинг ижодкорлик даражасини, қисматини белгилаб бериши мумкин. Яна Волковга мурожаат қиламиз: “Пушкин даҳоси дунё тарихида ҳам буюк аҳамиятга молик. Унинг ёнида бошқа улкан шоирлар бўлишига қарамай, биронтаси Пушкин ўрнини албаттаки, боса олмайди: Жуковский ҳам, Дельвик ҳам, Баратынский ҳам, Языков ҳам, ҳатто даҳолик бобида эҳтимол, Пушкиндан сира қолишмайдиган улуг Лермонтов ҳам. Аммо у бошқача, тамомам бошқача эди. Табний, замон ҳам бошқа эди.

Эҳтимол даҳонинг “биринчи вазифаси” бу — “вақтида туғилишдир”. Бу ўринда икки нуқтани — индивидуал ва давр хусусиятларини бирлашгирмоқ муҳим”.

Албатта, Пушкин ўз даҳосида шундай уйғунликка — шахс ва давр руҳининг муштарақлигига эришган эди, бас, шунинг учун ҳам у рус халқининг севимли шоирига айланганди. Бироқ бугун-чи?.. Пушкиндан то XXI аср оралиғида тарих саҳнасидан не-не сувлар оқиб кетмади, қанча-қанча даврлар алмашиб ўтмади, дейсиз. Бугунни қўя турайлик, ҳатто Пушкиндан қарийб ўн йил кейин адабиёт майдонида пайдо бўлган буюк Лермонтовнинг шеърятини яна бошқача эди, чунки шу қисқа вақт мобайнидаёқ давр бир “думалаб” олган. Пушкин ҳар қанча даҳо бўлмасин, давр ўзга шеърятига эҳтиёж туйди ва уни яратди... Хўш, бизда-чи, бизда? Бизнинг Навоий-ю Бобурдек, Огаҳий-ю Машрабдек, Чўлпону Ойбекдек, Абдулла Орипову Рауф Парфидек, Шавкат Раҳмондек шоирларимиз бўла туриб, яна янгиликка, янги шеърятга талпинишимизнинг асрори қайда?.. Яна ўша давр, унинг руҳида. Биз аллақачон ўзга замонда, тубдан ўзгарган муҳитда яшайпмиз. Инчинун, юқорида номлари тилга олингану олинмаган барча улкан шоирларимиз шеърятини кўксимизда сақлаганимиз, титроқ-титроқ мисраларини умрбод ёд этганимиз ҳолда, яна барибир, шу кунимизнинг қайноқ нафаси уфуриб тургувчи, юксак бадииятли, азим моҳиятли энг янги, энг бугунги шеърятга эҳтиёж сезаверамиз. Замонлар алмашар, аждодлар кетидан авлодлар келиб турар экан, бундай эҳтиёж ҳам мангу барҳаёт эканини доимо ёдда тутсак, ҳар бир давр ижодкорининг хизматларини ҳаққи билан таъриф у тавсиф этган бўламиз. Одатда, қайси соҳада бўлишидан қатъи назар, бир инсоннинг амалга

оширган ҳатто энг улуғ ишлари ҳам, аввало, ўз даври, жуда нари борса, ўзга мамлакатда шу даврга уйғун давр учун қимматлидир. Асло барча мамлакатларнинг барча даврлари учун мангу таъсирчан бўла олмайди. Ҳа, бани одам томонидан неки бунёд этилибди, у даврлар оша ўзгаришга, турланишга маҳкум. Бироқ ўз даври миқёсида максимал таъсирчан бўлиб, кейин — жамиятда янги бир ижтимоий-психологик кайфият бошланиши билан тарихий қадриятга айланган хизматнинг ўзи ҳам улуғдир. У кўклам келиб тупроқ бағрини илишини кутиб ётган уруғ каби тарих ғилдирагининг яна бир айланиб ўзига юз буришига кўз тикиб ётаверади.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси “ҳаёт” деб аталмиш азим уммон қўйнидаги мангу ҳаракатдан ва бу ҳаракат оқибатида шу уммон ичра неки бор, ўзгариб-турланиб яшашга мажбур ва маҳкум эканлигидан далолат беради. Демак, инсоннинг бадиий диди учун унинг мудом янгилашиб боришидан асло чўчимаслик лозим. Зеро, ўзга чоранинг ўзи ҳам йўқ...

ТАДРИЖ

1

Мактабга қатнаб ҳарф таний бошлаган вақтларим. Катта хонада чалқанча ётганча деворга осиглиқ матодаги гул ва шеър парчалари тўқиб ишланган безакларни кузатаман. Секин-аста мисраларни ҳижжалаб ўқий бошлайман: «Ўхшаши йўқ, бу — гўзал бўстон. Достонларда битган гулистон, Ўзбекистон дея аталур, Уни севиб эл тилга олур».

Мазмунини чуқур тушунмасам-да, унинг қуйма оҳанги мурғак дилимга ҳузур бахш этганидан шеърни такрорлайвериб ёдлаб оламан. Орадан йиллар ўтади ва мен адабиёт дарслигида ўқийман. «Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди манда». Ҳа, бу ўша шеър дебочаси эди. Каттагина ҳажмига қарамай, «Ўзбекистон» шеъри бир пасдаёқ хотирамда михланади. Энди мен унинг дилрабо оҳангидан ташқари бағрига жойланган зўр бир ҳаяжон ва ифтихорни ҳам пайқай оламан. Шундай қилиб, 9-15 ёшларим орасида Ҳ.Олимжоннинг талай шеъру эртақларига ошно бўлиб юрдим.

Мактабнинг 8-синфларида ўқиётган кезларим эса дўстимнинг оғзидан ёқимли хиргойини эшитиб қоламан: «Кеча оқшом фалакда, ой бўзариб ботганда, Зуҳро юлдуз милтираб хира ханда отганда...»

«Кимники бу қўшиқ? Қаердан эшитдинг? Ҳаммасини биласанми?» - уни саволларга кўмиб ташлайман. Сал ўтмай А.Ориповнинг кичик ҳажмли тўпламлари, сўнг машҳур «Йиллар армони» китоби қўлимга тегади. Ва мен ўзимни шеърдан шеърга ўсиб, қадам ба қадам сеҳрли диёр ичра кираётгандек сезганим ҳануз ёдимда.

А.Ориповнинг сўлим лирикаси билан деярли бир пайтда мен Э.Воҳидовнинг фалсафий шеъриятига мафтун бўлдим. Шоирнинг айниқса, «Рухлар исёни» достони ботинимда бир янгоринш ясаган эди. Икки ҳафта ўтар-ўтмас мен бутун бошли достонни мўъжаз бир шеър янглиғ бир нафасда ёддан айтиб юардим. Ўша кезларда мен учун бу икки шоир шеъриятнинг энг ёрқин икки юлдузи эди. Энди буларнинг ўткир шеърияти қаршисида Ҳ.Олимжон лирикаси анчайин энгилроқ туюлганди ва мен бунга комил ишонч билан ишонардим. Хоҳ телевидениеда бўлсин, хоҳ газета-журналларда, шеърят ҳақидаги баҳсу мунозараларни жон қуло-

ғим билан эшитиб-кузатиб бориш билан бирга ўзимга ҳамфикру ҳамкор қидирардим. Бу борада Озод Шарафиддинов, Бегали Қосимов, Умарали Норматов, Иброҳим Фафуров, Иброҳим Ҳаққулов, Яшар Қосимов каби адабиётшуносларимизнинг шеърий таҳлилига бағишланган мақолалари дилимга оро кирарди... Ана шундай кайфиятда яшаётган вақтимда талаба акам қўлимга бир китоб тутқазиб, «Ўқиб кўр, янги шеърийят - бу!» деди. Ҳам озроқ кибр (мен Орипов ва Воҳидов шеъриятини ўқиган одамман, ахир!), ҳам озроқ қизиқиш билан китобнинг дуч келган саҳифасини очиб ўқидим: «Худди кечагидай Шовуллаб турибди боғда дарахтлар. Яна кўкка чиқди Кеча оқшом сен қараган ой. Ажабо, сен кетгандан сўнг ҳам Ҳаёт аввалгидай давом этмоқда». На бир шеърий нафосату на бир фикрий гўзалликни илғай олдим ўша кезде. Лекин акамнинг «янги шеърийят - бу!» дегани учун унинг бошқачалигини излаб 20-30 чоғли шеърни «титиб» кўрдим. Натижа - китобни қаҳр билан ёпдим-да, уйнинг иккинчи бурчагига отиб юбордим: «Шу ҳам шеър бўлдимми? Оддий гаплар-ку!» - оғзимдан норозилигимни ифода қилувчи сўзлар учиб чиқади.

Йиллар ўтди. Ишладим. Аскарлик хизматини ўтадим. Талаба бўлдим. Хуллас, анча-мунча баланд-пастликдан кечдим. Кўз қорачиғининг ортида — ичкарида ҳам, унинг бериги томони — ташқарида ҳам муайян ўзгаришлар юз берди. Ёшим ҳам нақ йиғирмада. Мўъжизага чанқоқлигим, дунёдан кутган нарсамнинг юки ортгани ортган. Шундай кайфиятда эканман, ўша китоб тагин қўлимга тушиб қолди: «Яшайман, токи бу табиат Менга қараб сезсин доимо Ўзининг нақадар буюклигини». Ўшанда мен шеърнинг қудратидан титраб, ҳаяжондан нафасим бўғзимга тикилганини ҳали-ҳануз аниқ хотирлайман. Мен китобни бошдан охир бир неча ўн марта завқ ва ҳайрат билан ўқиб чиқдим, аллақанчасини ёд олдим... Гўё саҳрода сувсизликдан томоғим қақраб йиқилар ҳолатга келганимда йўлимда учраган тиниқ булоққа ўхшарди бу шеърийят.

Не ажабки, энди мен аввал маҳлиё бўлиб юрган шoirлар шеъриятини «янги лирика» қаршисида бир қадар бошқачароқ кўрардим. Хўш, нега? Саволимга дабдурустан тўғри жавоб тополмадим, аммо уни бутунлай унутиб ҳам юбормадим. Секин-аста тушуна бошладимки, ҳар бир шoir шеърияти менга ёқиб турган вақтимдаги эҳтиёжга ҳамоҳанг жаранглаб, илоҳий неъмат янглиғ қалбимни ларзага соларди. Шу билан бирга ҳар

бир ўзгача шеърятни тушунишга тайёр бўлишим, демакки, шеърят даражасида маънавий эҳтиёж туюшим шарт эди.

Яна замон айланди. Яна ботин ва зоҳирда сезиларли ўзгаринлар содир бўлди. Яна қалбда ўзга бир эҳтиёж... Қўлда ҳам шунга монанд китоб: Рауф Парфининг «Сабр дарахти»:

*Ўйгон, эй малагим, тур ўрнингдан, тур,
Оташин музларда исинайлик, юр.
Ёнгили дарёда қулоч отайлик,
Бу ердан кетайлик, фақат кетайлик...*

Ҳайҳот, илоҳийлик қориган кайфиятни ўз бағрига нишондай санчиб олган бу мисраларга мен қайта кўз отмадим — у менинг ич-ичимда юксаклик ва гўзаллик тимсоли бўлиб муҳрланганди — ёд бўлганди. Мен китобдан жой олган бунинг каби ўнглаб шеърларни ўқир эканман, худди жазавога тушаётган қаландардек дупёни унутиб ҳузурланардим...

Бу орада мен яна Навоий, Бобур, Чўлпон, У.Носир, Ойбек, Ш.Раҳмон, У.Азим, Х.Даврон, М.Юсуф, А.Қутбиддин, Б.Рўзи-муҳаммад каби бошқа ажойиб шоирлар ижодини ҳам севиб ўқидим. Айни пайтда ҳам адабиётчилар, ҳам оддий халқ орасида кўп бора «Қайси шоир энг зўр?» деган мунозараларга шўхил бўлдим. Баъзан ҳатто ўзим ҳам уларда нигирок этиб, у ёки бу шоирни «биринчи» қилиб кўрсатишга ва фикримни ҳар жиҳатдан исботлашга уриндим. Назаримда ҳақиқат мен томонда эди, чунки ўз қарашимда самимий эдим ва ҳеч қачон ҳеч бир шоирни қандайдир мапфаат ё фарз туфайли мақтаб ё қораламасдим.

Бироқ буларнинг бари ўта субъектив бир назар эканлигини нафақат адабиёт ва унинг илми, балки умуман ҳаёт қозонида андак қайнагачгина пайқай бошладим. Чунки мен бу вақтга келиб шеърингизга эмас, уни муайян тарзда қабул қилаётган ўзимни ҳам кузатишга имкон топган эдим. Шеърга бўлган ҳайрат ё совуққонлигим сабабини қидириб топинг энди мен учун шеърнинг ўзидан кам мўъжиза эмасди. Ҳа, мен «Шеър ва мен», «Мен ва шеър» деган муаммо моҳиятини тушунишга эҳтиёж сезаётган эдим. Чунки бусиз ижодкорнинг нафақат якка шахс, балки умуман миллат тақдирида тутган ўрни ва вазифасини ҳаққоний баҳолаш мушкул туюларди менга. Масаланинг ечимини санъат моҳиятини англаш ва унинг инсон бадний тафаккурининг тадрижи билан алоқадорлигига маълум маънода ойдинлик киритади, деб билардим.

Юқорида мен энди эсини таниган боланинг улғайиб вояга етгунигача бўлган турли ёш ва давр психологиясига ўзбек шеър-ияти султонлари ижодининг турфа хил таъсири ҳақида бежиз тўхталмадим. Чунки агар мендан бола пайтимда «Энг яхши шеър кимники?» деб сўрашганда, Ҳ.Олимжонники дердим. Бугунги жавобим эса, шубҳасиз, бошқача янграйди. Бироқ умримнинг икки палласида битта саволга икки хил жавоб бераётганимдан заррача бўлсин хижолат чекаётганим йўқ. Чунки ҳар икки жавобда ҳам бирдек самимийман. Чунки менинг бола тасаввуру қизиқишимга Ҳ.Олимжоннинг «Болалик кунларимда, Уйқусиз тунларимда, Кўп эртақ эшитгандим, Сўйлаб берардим бувим...» сингари афсонаваш муҳит чизиб бергувчи шеърлари қанчалар мос тупса, энди, масалан, Рауф Парфининг

*Ўксиб-ўксиб ахтараман нур,
Қоронғуда бўлгайман адо.
Кўнгироқлар жаранги келур,
Қандай машъум бу гўзал садо*

руҳидаги мисралари юрагимнинг чуқур бир жойидаги эҳтиёжга шунчалар монанд жаранглайди. Бироқ мен ижодкорнинг адабиётдаги (аслида эса инсоннинг шахс бўлиб шаклланиши ва унинг бадний диди камол топишидаги) ўрни ҳақида фикр билдирар эканман, у ёки бу шоирга нисбатан бугунги эҳтиёж ва муносабатим таъсиридан баланд кўтарилишим шарт, дея биламан. Айтайлик, бугун менинг Ҳ.Олимжону М.Юсуф шеъриятини жуда катта руҳий соғинч билан ўқишга рағбатим йўқ, лекин улар ўз вақтида менга аталган муносиб ва улуғ хизматларини адо эта билганлар. Демак, энди менинг уларга ҳавойилик ила қарашга заррача бўлсин, маънавий ҳаққим йўқ. Қолаверса, шу кеча кундузда уларни севиб ўқиётган ўн минглаб шеърхон борки, бу энди янги авлоддир. Бошқача айтсак, ҳар бир шеър-ият ўзига хос устоз. Ўқувчи ана шу устоздан таълим олаётган шоғирд. Агар у фавқулодда қобилият ва эҳтиёжга соҳиб бўлса, устоздан устозга илгарилаб бораверади. Кўп қатори бўлса-чи, икки-уч устоз яратган шеър-ият оламида абадий қолади.

*Пиллапоя бўлдим сенга, азизим,
Сен ҳам гал келганда пиллапоя бўл,*

дейди Э.Воҳидов. Бу - инсон табиатини, унинг қудрати ва ожизлигини теран идрок этишдан туғилган фикр. Зеро, ҳар қандай даҳонинг асарлари бир кунмас бир кун ўзга бир даҳо учун босиб ўтилажак зина вазифасини бажариши мумкинлигини назардан қочирмаслигимиз шарт. Шу билан бирга ҳар қандай босиб ўтилган босқич — пиллапояга юқоридан ҳаволаниб қараш балосидан худонинг ўзи асрасин. Чунки у (қуйидаги) ўзини босиб, бир поғона юқори кўтарилган ҳар қандай даҳо фаолиятига шерикдирки, бундан кўз юмиш адолатдан эмас.

3

Рауф Парфидек шоирлар ижоди шахсан менинг тасаввуримда - забт этилмаган чўққи. Унинг ўқувчилари анчадан буён асосан фақат зиёли қатлам — адабиётга у ёки бу даражада алоқаси бўлган кишилар. Кўпчиликнинг Р.Парфи шеърятини тушуниб қабул қилиши учун унинг ана шу оз сонли зиёли босиб ўтган машаққатли йўлни босиб ўтиши шарт бўлади. Шундагина балки Р.Парфи ҳам омма шоирига айланар. Шу ўринда унинг Ватан ҳақида — «Мил каби торгарман сени кўзимга» ҳамда бошқа мисралари таҳлили мисолида қизгин кетаётган баҳсга ўз муносабатимни ҳам билдириб ўтсам.

Ватан, шубҳасиз, муқаддас тушунча. Ким бўлишидан қатъи назар бир киши манфаати йўлида Ватанни ҳар кўйга солиш гуноҳи азим бўлганидек, Ватанни ниқоб қилиб олиб, бир инсон ҳақхуққларини поймол этиш ҳам шундай номақбул иш. Яъни Ватаннинг муқаддаслиги унда яшовчилар билан хусусан, унга бўлган чексиз муҳаббати туфайли Ватанни кўзларига мил каби тортиб яшашга-да тайёр рауф парфилар билан қоим!

Мил каби торгарман сени кўзимга.

Кўзга мил тортиш — жазо усулларида бири. Уни ҳеч ким ўз кўзига тортмаган, балки жазоланувчига мажбуран мил тортилган. Шоир эса ихтиёрий равишда уни ўз кўзларига тортмоқчи, демак, шу йўсин ўзига ўзи жазо бермоқчи. Хўш, нега? Чунки у «Она тилнинг Она сўзига занжирбанд». Бундай занжирсиз бандлик одатда, кўнгил орқали бўлади. Кўнгил орқали боғланиш эса муҳаббат саналади. Чин муҳаббат эгаси учун ишқ йўлидаги изтироб — роҳат. Мажнунни Каъбага келтиришиб, ишқдан фориг эт, дея Худога ёлбор, дейишганда у бунинг тескарисини айтиб илтижо қилади.

*Демонки мени тарабга хос эт,
Ёки гами ишқдин халос эт!
Дерманки, манга бу ўтми ҳар дам
Афзуи қилу қилма заррае кам.
Чек, айнима ишқ тўтиёсин,
Ур қалбима ишқ кимийёсин...*

Атрофдагилар - Мажнуннинг ҳақиқий холидан ғофиллар ва ёхуд уни тушунишга қодир бўлмаганлар учун йигитнинг ўз жонига азоб, балки ҳатто ҳалокат тилаши телбалик аломати бўлиб туюлади. Лекин Мажнун учун эса...

Мил каби тортармен сени кўзимга

Мажнун ана шу илоҳий лаҳзаларда Лайли ишқини нафақат кўзига, балки жонига жон деб тортган ва бундан бемисл ором олган эди.

Рауф Парфи учун ёр эмас, балки Ватан ана шу даражадаги — Мажнун учун Лайли мақомидаги муқаддас борлиқ. Ахир бу нарса ўзининг реал асосига эга: шоирнинг ёши, ёш билан боғлиқ эҳтиёжининг исми Мажнунникидан фарқ қилади. Бироқ кўнгилнинг арзигулик оламга ўзни қурбон этиш — унинг бағрига сингиш эҳтиёжи бир хил. Ҳадаф Мажнунда ёр бўлса, Рауф Парфида — Ватан. (Буларнинг алалоқибатда Оллоҳга бориб боғланиши — бошқа мавзу!).

Мил тортилган одамнинг кўзига энди дунёдан ҳеч нарса сиймайди. Чунки уларни мил тўлдирган. Рауф Парфи кўзига мил тортмоқчи эмас, балки мил каби Ватанни тортмоқчи. Демак, у кўзларини Ватан билан тўлиқ бўлишини истайди. Демак, шоир кўнгилга тушиб, унинг эҳтиёжи билан яшаш имконига эга бўлмоқда. Кўз кўнгил ойнаси экан, кўринадики, кўзда акс этган оламнинг асли кўнгилда мавжуд.

Хулоса шуки, Р.Парфининг бу мисраси ҳаёт ҳақиқатига, унинг яшовчан, эзгу мазмунига тўла мос келади. Қолаверса, ҳаёт ҳақиқати билан мувозий (параллел) равишда бадий ҳақиқат ҳам борки, уни тан олмаслик, тушуниб ардоқламаслик, ниҳоят, ҳимоя этмаслик умуман санъатни маҳв этади.

МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШ ВА АДАБИЁТ

Нафақат адабиётшунослик, балки барча ижтимоий соҳалар ўзининг Истиқлолгача бўлган даврдаги фаолиятига терап илмий назар ташлаб, зарур бўлса, уларни даврлаштирган ҳолда, моҳиятини англаб етишга интиломоғи шарт. Чунки, биз янги ўзбек давлатчилигига асос солинаётган тарихий даврда яшаётган эканмиз, шу ҳаракатга хос хусусият сифатида ўз миллий қиёфамизга назар ташлаш эҳтиёжини туймоқдамиз. Мазкур эҳтиёж тарихни ва нафақат жамият тарихини, балки айни дамда ҳар бир соҳа босиб ўтган йўлни чуқур илмий мушоҳада қилиш ва навбатдаги юришлар учун мустаҳкам заминни имконларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Чунки илдининг бири узоқ мозийга боғланувчи, бошқаси кунимизнинг илғор, замонавий руҳдан озиқланувчи озод ва обод мамлакат қуришга аҳд қилган эканмиз, ҳар жабҳада соғлом пойдеворга эҳтиёж сезишимизни назардан қочирмаслигимиз шарт бўлади. Жумладан, сўнгги юз йиллик, яъни XX аср ўзбек адабиётини ҳолисона илмий таҳлил этиш ва назарий хулосалар чиқаришимиз зарур. Албатта, инсоф билан тан олиш керакки, бу борада анча дуруст уринишлар бўлди, лекин талқиқотларнинг ҳали қиёмига етмагани бизни ҳануз ўша долзарб муаммолар ҳақида ўйлашга ундаб келмоқда.

Тарихдан маълумки, Амир Темур асос солган қудратли давлат тамалида камол топган миллий ўзликни англаш, миллий юксалиш ва ифтихор туйғулари Алишер Навоийдек тафаккур даҳосининг етилишига замин ҳозирлаган. Ниҳоят, бугун янги ўзбек давлатчилиги шаклланиб борар экан, юқоридаги каби туйғулар XXI аср бўсағасидаги ўзбек халқига ҳам бегона эмас. Демак, янги тафаккур даҳолари ҳақидаги орзуларимиз кўн ҳам узоқда эмасдек. Бироқ унутмаслик зарурки, бундай улуғ ҳодисалар ўтмишни идрок этиш билангина рўёбга чиқиши мумкин. Мозийни илмий-назарий жиҳатдан англаш бадиият соҳасидаги янги изланишларимизга замин яратади. Сир эмаски, кўндан буён биз Катта Адабиётни, Катта Бадииятни соғинганмиз. Бу нарса Ўзбекистоннинг истиқлолга эришиб, ўз йўлини ўзи белгилай бошлагандан сўнг яна-да аёнлашди. Зеро, Катта Адабиётда миллатнинг ҳақиқий бўй-басти, қудрати рўй-рост намоён бўлади. Худди руслар Достоевский ё Толстойда, америкаликлар Хемингуэй ё Фолькнерда, ўзбеклар Навоийда ўз қудратини намоён этгани-

дек. Демак, адабиёт алалоқибатда бутун бошли миллатнинг кўзгусидир, унинг мавқеини маълум маънода белгилловчидир. Бас, шундай экан, ўтиш даврининг айрим моддий ва руҳий қийинчиликлари боис адабиётга ноишлаб чиқарувчи соҳа сифатида менсимайроқ қараш ҳоллари пировард натижада умуммиллатнинг манфаатларига лоқайдлик эканини теран англамоғимиз лозим. Белинскийнинг таъбирига яқин қилиб айтсак, ўқувчининг чиқишига мўлжалланган ва шунга муносиб бадий асар ёзаётган ижодкорларимиз камёб. Эҳтимол, янги ижтимоий-сиёсий, психологик шароитларда ўзгарган Инсонни акс эттириш учун ҳақиқатан ҳам бироз масофа — фурсат керак бўлар. Аммо моҳият-сабаб шугинадан иборат эмас. Ўртада яна бир — Шахс муаммоси мавжуд. Тарихни варақлар эканмиз, ҳар қандай соҳадаги улкан ўзгаришлар — тубдан бурилишлар йирик шахсларга бориб боғланишининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Катта Адабиётни ҳам, уни тадқиқу таҳлил этишни ҳам катта шахслар амалга оширади. Қолганлар эргашади, тўлдиради. Анъана ва муҳитнинг мушкулотини енгиб, биз кутган Адабиётни ярата олиш учун Шахс нечоғли кучли бўлиши кераклигини энди тасаввур қилинг. Лекин унинг битта ютуғи бор — мавзу! Чунки аср адоғида ижтимоий-сиёсий ҳаёт яна бир бор ўзгарди, дунёқарашу атрофга муносабат, қўйинги, Инсон ўзгарди. Худди мапа шу Инсон ҳали ўзбек адабиётида ўз аксини топгани йўқ. Биз ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган, ва умуман, бутун Шарқ халқларига хос, уларнинг қон-қонига сингиб кетган романтизмдан, унинг аллаловчи руҳидан кўпда узоққа кетолмадик. (Бунинг яхши ёмонлиги — бошқа масала). Демоқчиманки, ўзбек адабиёти модернизм уёқда турсин, ҳали реализмнинг бор имкониятларидан тўлиқ истифода этмаган. Лекин ҳаёт бугунги ижодкор қаршисига қўяётган мавзу — ўта чуқур зиддиятли, ижтимоий-сиёсий, психологик эврилишларни бошидан кечираётган ва ўзи ҳам эврилиб бораётган Инсонни акс эттириш имкони, назаримда, шундай бир уруғки, ундан Катта Адабиёт ундириб олса бўлади. Бироқ уруғ ҳали ҳосил дегани эмас.

АДАБИЁТ ҚАНДАЙ РИВОЖЛАНАДИ?

Тарихни нима ҳаракатга келтиради, инсониятни мудом олдинга чорловчи куч-қудрат нимада?

Инсон боласи эсини танибдики, бу саволлар устида бош қотиради, ўзича турли жавобларда тўхталади, қаноат ҳосил қилгандек бўлади, бироқ янги бир ижтимоий-тарихий вазият ва шунга яраша янги бир авлоднинг майдонга келиши билан яна ўзга бир жавоб ортидан йўлга тушади...

Адабиётнинг ибтидосидан шу кунга қадар ривожи ҳам, аслида, юқоридаги каби муаммолар атрофида айланади. Чунки, масалан, тарих фанининг асосида мозийда юз берган ижтимоий-тарихий воқеалар хроникасини ёритиш ётса, адабиётнинг вазифаси эса шундай воқеаларни бошидан кечирган инсоннинг кўнгил кечинмалари, кайфияти, алам ва қувончларини акс эттиришдир. Тарих учун миллат ва бутун инсониятнинг жамиятни ўзгартиришга қаратилган умумий ҳаракатлари муҳим саналса, адабиёт учун ана шу ҳаракатларда иштирок этаётган якка шахснинг онг ва руҳият тарихи қадрли. Ахир, энг қадимги асарлардан бўлмиш Ҳомернинг «Илиада»сида ҳам, ҳиндларнинг «Маҳобҳорат»ида ҳам, ўзимизнинг «Алпомиш»да ҳам жанг воқеалари алоҳида-алоҳида алпқомат қаҳрамонларнинг паҳлавонликлари, уларнинг ғалабаю мағлубиятлари орқали очиб берилади. Бу каби асарларда қаҳрамонларнинг руҳият ифодасидан кўра, уларнинг жисмоний ҳаракати — қаҳрамонликлари тасвири кўпроқ кўзга ташланади. Лекин моҳиятга теранроқ назар ташласак, аён бўладики, қаҳрамонларнинг онги ва руҳияти, тадрижи уларнинг айнан ҳаракатлари қатига яширингандир. Демоқчиманки, сўз санъати пайдо бўлгандан буён ижодкорнинг айтмоқчи бўлгани — мақсади Инсон, унинг ижтимоий-тарихий онги ва руҳиятини акс эттириш. Агар бундай бўлмаганда тарих фанининг ўзи кифоя бўларди, адабиётга эҳтиёж қолмасди. Фақат, масалан, қадимги «Илиада» достони билан Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романларидаги тасвир услубларида тафовут анчагина. Толстой услуби билан XX аср охиридаги ёзувчилар услублари орасида эса яна фарқ бор ва ўртадаги улкан масофа кишини беихтиёр ўйга толдиради ахир, ижодкорнинг тобора турланиб бораётган услуби аслида ўзгариб бораётган дунёнинг ҳолидан, жамиятлар кайфиятида ДАРАК эмасми? Нега минг йил олдин ёзилган бадиий асарда

кўра замонамизга яқинроқ даврда ёзилган асарни ихтиёрий равишда ҳузур билан мутолаа қиламиз?. Ўқувчи пимага, қандай асосга таяниб асар танлайди? Дидга дейсизми? Ахир, ҳар кимнинг диди турлича бўлиши баробарида ҳар даврга хос Умумий Дид ҳам бор-ку! Ўз пайтида Стендалнинг тушунилмаган, қабул қилилмаган «Қизил ва қора» романи қарийб бир аср ўтгач севиб ўқила бошланган-ку?! Агар бадиний асар кўп жиҳатдан ўз даврининг маҳсули бўлса, адабиёт нега Стендаль мисолида замонасидан ўзиб кетди? Ниҳоят, бу каби саволларнинг ҳаммасидан битта умумий савол келиб чиқади: АДАБИЁТ ҚАНДАЙ РИВОЖЛАНАДИ?

Бизнингча, адабиётнинг ривожланиш сирини уни айнан бошқа соҳалардан ажратиб турган жиҳатида, муайян ижтимоий-тарихий, сиёсий-психологик шароитдаги ва шунинг таъсиридаги Инсонни, унинг онги ва руҳиятини акс эттиришидадир. Шаронининг, муҳитнинг ўзгариши билан унда яшаётган инсон, унинг дунёқарашию кайфияти ҳам ўзгаради. Ўзгарган руҳият эса янги адабиёт учун зарур манба. Бугун жамиятимизда ижтимоий-тарихий бурилиш содир бўлиб, унинг бағридаги инсон катта маънода ЎЗГАРДИ. Лекин шу ўзгарган инсон адабиётимизда ҳали тўлақонли образларда акс этганича йўқ. Хоҳ шеърятда, хоҳ насрда бўлсин, замонамиз қаҳрамони образлари кўпроқ ва ҳўпроқ тасвирланса, назаримда, бугунги китобхонлик даражаси янада ўсган бўларди.

Бугун жамиятимизда ижтимоий, тарихий вазият ўзгариши билан янги адабиётнинг майдонга келмоғи учун ҳам асос пайдо бўлди. Асос эса ижтимоий-тарихий онги ўзгариб бораётган инсоннинг янги кайфиятидир, янги кайфиятда яшаётган инсондир!

Бироқ адабиётнинг ривожини бир текисда кечмайди. Турли мамлакатлардаги ижтимоий-тарихий тараққиёт ҳатто бир вақтнинг ўзида ҳар хил даражада бўлади. Бир мамлакатдаги жамият кайфиятини ҳам якрамга, деб бўлмайди. Адабиёт ривожининг потекис кечишини, қисқа қилиб айтишда, шу ердан излаш мумкин. Бироқ ҳар қанча хилма-хилликка қарамай, ҳар қандай жамиятда муайян тарихий дарда умумий бир кайфият ҳам мавжуд бўладики, у масалан, адабиётда яхлит бир йўналишнинг вужудга келишига туртки беради. Чунинчи, XVII асрда Францияда классицизм оқими пайдо бўлди. Ундан кейинги даврлардаги дунё адабиётида яна романтизм, сентиментализм, реализм, таъқидий реал-

лизм, натурализм, модернизм, постмодернизм каби ўнлаб йўналиш-методлар майдонга келдики, булар ҳаммаси жамиятда ҳукм сурган ана шу умумий, етакчи кайфиятлар ҳосиласидир. Айни дамда бир мамлакат доирасида, масалан, модернизм руҳи урф бўлган бир паллада романтик асарлар ёзадиган ижодкорлар ҳам учрайди. Бунинг сабабини, менинча, ижодкорнинг ўша умумий кайфиятдан алоҳида, турмуш тарзидан, ўзи мансуб бўлган муҳит кайфиятидан, унинг психологик белгиларидан, анъаналарни давом эттириш майлидан... излаш тўғрироқ бўлади.

Хўш, нега энди антик даврдан XVII асргача, яъни Францияда классицизм пайдо бўлгунгача, бошқача айтсак, Эсхилдан Шекспиргача аниқ шакллланган бирорта метод бўлмагану, ундан кейинги асрларда «изм»лар сонни кўпайиб кетган? Методлар аввалига бир неча ўн йиллар, ҳатто кўпроқ муддат фаол «истеъмол» этилиб, ниҳоят, XX асрга келганда уларнинг қуввати, масалан, айниқса, рангасвир санъатида бир неча йилларгагина аранг етмоқда. Бунинг сабаби яна дунё ижтимоий-тарихий жараёнининг тезлашуви, тез ўзгариб, ҳаёт суръатининг шиддат билан ўсиб бораётганига боғланади. Қадимда юз йилда ўтилган йўллари эндиликда инсоният бир-икки йилларгагина босиб ўтаётгандай. Демак, мана шундай гигант суръатга ҳамқадам юрмоқчи бўлган Инсоннинг кайфияти ҳам, унинг ижтимоий-тарихий онги ҳам аввалги асрларга ҳеч қиёсланмас даражада шитоб билан турланиб бормоқда. XX асрда жаҳон адабиётида урф бўлган кўплаб ижодий методларнинг қисқа муддатда юзага келиб ва шундай тез барҳам топиб кетиши аслида шундан.

Фақат негадир битта метод — реализм ҳақда бундай дейишга тил бормади. Назаримда, реализм бошқа барча ижодий методларнинг дунёга келишида асос бўладиган, таъбир жоиз бўлса, бошқа методларни худди турли хил дарахтлар каби ўз бағрида етиштираётган заминга ўхшайди.

Хуллас, адабиёт — ижтимоий-тарихий ҳодиса. Адабиёт нафақат адабиётчилар учун, балки жамиятшунослар, психологлар, социологлар, тарихчилар ва умуман, инсониятнинг бугунию эртаси учун бефарқ қарамайдиганлар учун ҳам муҳим ва зарурий манбадир.

ТУРФА РАНГЛАР УЙФУНЛИГИ

«Ёшлар насри» ҳақидаги баҳсни ўқиб, мен гапни методлардан бошлашга жазм этдимки, бунинг сабаби айни мавзунинг мунозара ўқ чизиқларидан бири эканлигидир. (Умуман олганда эса, барча «изм»ларга бугунги кун талаблари нуқтаи назаридан қайта назар ташлаш лозим. Чунки биз, масалан, Навоийни романтик деймиз, лекин у гоҳо жуда улкан реалист ўлароқ ҳам намоён бўлади ва ҳоказо.)

Хуллас, мавзуга қайтсак.

Реализмнинг моҳияти ҳаётни ҳаққоний акс эттиришда мужасам бўлса, модернизмнинг мағзи инсоннинг ички дунёсини янги-ча йўлларда кашф этишдир. Демак, кўриниб турибдики, на реализмда, на модернизмда эзгуликка раҳна соладиган унсурлар бор. Лекин негандир кўпинча реализмга мойил кишилар модернизмни калтакламоқчи бўлсалар, баъзан ашаддий модернистлар (ёки унга хайрихоҳлар) реализмга гўё босиб ўтилган йўл каби тепадан қарашади. Аслида ёндашувда кўнгилни кенгроқ қилиш зарур бўлади.

Нега? Чунки кўп ўринларда реализм билан модернизм(умуман, тоза «изм»нинг ўзи борми?) қоришиб кетган. Уларни бири-биридан ажратиб олиш амри маҳол. Буни яна бошқача айтиш мумкин: реализм ҳам, модернизм ҳам ҳеч қачон эскирмайди. Зеро, ҳаёт бор экан, одамзод яшар экан, унинг кўрган куни, шу кунда туйган туйғуси ўша палла учун ҳамиша реал, булар акс этган ҳар қандай санъат асари эса реализм намунасидир. Айни чоғда ўша кун ва кайфиятни ҳамиша янгича, оригинал шаклларда тасвирлаш ҳаракати бўлади. Бундай ҳаракат натижаси сифатида дунёга келган асарларни эса, кўпинча, биз модернизм меваси ўлароқ қабул қиламиз. Эътибор беринг: шакл ўзгардимиз, демак, у реалистик эмас, дея ўйлаймиз. Аслида бундай асарларнинг аксари бир вақтнинг ўзида ҳам реалистик, ҳам модернистик моҳиятда бўлади. Демак, модернизм деган оқимни адабиётшунос Сувон Мелига қўшилиб: ўз умрини яшаб бўл-ди, дея даъво қилган тақдиримизда ҳам (у ёзади: «Модернизм эскирди. Асримизнинг 60-70 йилларидан бошлаб бу йўлнинг чекланганлиги, ўз имкониётларини тамом сарф этиб бўлиб, энди шалвираб қолгани маълум бўлди». («ЎЗАС», 2000, 31-сон), модернизм деган тушунча-

нинг, шубҳасиз, худди реализм каби иккинчи умри бор. Яъни, масалан, юз йил кейин яратиладиган ҳар қандай яхши, оригинал асар қайси «изм»да ёзилганидан қатъи назар, модернистик ҳамдир. Зеро, «модерн» сўзининг луғавий маъноси французчада «янги», «замонавий» деганидир. Кўринадики, ҳар бир даврнинг аввалгиларга ўхшамайдиган ўз кайфиятини акс эттирган асарники бор, замонавийдир, модернидир. Демак, «модернизм эскирди», деган фикр жуда изоҳталаб. Чунки олимнинг назарида, модернизм — «Ғарб кинисини дунёқарашига мос ҳамда Ғарб цивилизациясининг қусурли томонларини ўзига сингдирган, шимиб олган оқим». Агар гап цивилизация ҳақида бўлса, шунинг айтиш жоизки, Ғарб тамаддунининг нисбатан аввалги босқичларида нафас ола-япти. Куй келиб Шарқ ҳам ана шу ҳавога мушарраф бўлар экан, унинг дунёқарашида-да Ғарбнинг ҳозирги кайфиятига жуда яқин ҳолатлар пайдо бўлаверади. Чунки инсон қасрда яшамасин, у инсондир, инсонлик ҳамма жойда бир хил тунгунчани англатади. Демак, тараққиётнинг бир-бирига яқин босқичларида ёзилган асарларда омухта кайфиятнинг акс этиши муқаррар. Зеро, цивилизациянинг авзойи шундайки, бора-бора дунё яхлит бир эконсихологик иқлимнинг қучоғида қолиши мумкин. Бир хил муҳит эса, одатда илгари турли-туман бўлган дунёқарашларни бир-бирига пайвандлайди, синтезлаштиради. Фикримизни баҳс босилган газетанинг ўзга саҳифасидаги «Учинчи тўлқин нима?» номли мақоладан олинган қуйидаги иқтибос билан ҳам далилла-сак бўлади. Профессор Озод Шарафиддинов дунёни ўз тўрига олаётган учинчи — ахборот тўлқини тўғрисидаги Элвин Тоффлер мулоҳазаларидан келиб чиққан ҳолда ёзади: «...бугунги дунёда миқёслар, кўламлар ўзгариб кетаяпти, худудлар, тўсиқлар кучдан кетиб, ҳеч кимни бошқалардан тўсиб, пана қилишга ярамай қолган. Американинг қайси бир олис штатида эсан шабаданинг эпкинни оқшом чўкмасдан Тошкентга ҳам етиб келади. Назаримда, Элвин Тоффлер жон куйдириб таҳлил қилаётган Учунчи тўлқини шу қадар кучли қудратга эгаки, уни ҳеч иккиланмай Нуҳ алайҳиссалом даврида бутун дунёни босган тўфонга қиёсласа бўлади. Бутун оламни босадиган тўфон эса салмоғи Қуванинг анорича келадиган курран заминимиз узра қўзғолса, буниси Ғарб, буниси Шарқ деб ажратиб ўтирмаса керак...».

Қолаверса, модернизм инсонни, унинг ботинини кашф қилар экан, комил инсонч билан айтиш мумкинки, у ҳеч қачон эскир-

майди. Демак, «модернизм эскирди» деганда адабиётшунос Су-вон Мели XX аср мобайнида Фарбда жамиятнинг турлича кайфи-ятларини ифода қилган модернизмнинг қисмлари — экспрессионизм, дадаизм, сюрреализм, футуризм, кубизм, абстракционизм ва ҳоказоларнинг ортиқ етакчи оқимлар эмаслигини назарда тутган десак, ҳар ҳолда ҳақиқатга тўғри келади. Дарҳақиқат, масалан, инсон ҳаётидаги энг ҳаяжонли, таъсирли битта ҳолатни тасвирлаш зарур деган импрессионизм оқими етакчи йўналиш сифатида ўз умрини яшаб бўлган эса-да, барибир, у фрагментар тарзда яшайпти-ку, яшашга ҳақли-ку! Бироқ шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, айрим йўналишлар ҳақиқатнинг бирон жиҳатига алоҳида эътибор бериб, қолганларини муҳим санамайди. Бошқача айтсак, импрессионизмми, демак, фақат ўша олий чўққи — ҳис-ҳаяжонли битта ҳолатни тасвирлашдан ўзгасини санъат объекти сифатида тан олмайди. Бу эса муайян маънода бирёқла-маликдир. Кейин кўпинча қатъий қолиплар асосида иш кўрилади, асарлар ҳам бошдан-оёқ мана шу қолипларга туширилади. Шу тариқа, қаҳрамон баъзан ўз ҳолига қўйилмайди, балки муаллиф чизган чизиқ бўйлаб ҳаракатланади. Энг характерлиси, модернистик руҳдаги асарларда бир ёхуд икки хил ранг ҳаммиша устулик қилади. Ахир, ҳаёт санаб адоғига етиб бўлмайдиган ранглардан иборат-ку!

(«Бадий асар ҳаётдан кўчирилган нусха эмас-да», дея эътироз билдириш мумкин. Лекин аини чоғда ҳар қандай санъат асарининг асл қиммати ҳаёт деб аталмиш ўқ чизиққа қай даражада муносиб яқинлашувига — параллел жойлашувига боғлиқ эканлигини унутмаслигимиз зарур. Агар асарнинг моҳияти ҳаётга нисбатан қандайдир бошқача вазиятда, дейлик, вертикал ҳолатда бўлса, демак, буни инсоний мантиққа зид, дея ҳисобламоқ керак. Чунки ёзувчи заминдаги ҳаётини мезонлардан келиб чиқиб эмас, балки аллақандай ўзга ўлчовлар асосида асар «яратаяпти» экан. Бундай — оёғи заминдан узилган, бетайин тасаввурнинггина меваси бўлмиш ғайриҳаётини «асар»ни қабул қилиншга эса, гапнинг очиги, бугун ҳеч кимнинг фурсати ҳам, тоқати ҳам йўқ.)

Нега энди улардан биттаси ажратиб олинадими-да, қолганлари менсилмайди. Агар қаҳрамон ҳаёти танлаб олинган ранг орқалигина очилар экан, унда шу рангга алоҳида эътибор қаратилгани ҳолда, қолганларига ҳам йўл бериш керак бўлади. Токи, ўқувчи кўрсинки, асар қаҳрамони атрофида турфа хил ранглар

бор эди, бироқ тақдир уни шундай гирдобларга отдики, оқибат унинг кўзлари, масалан, қорадан ўзгасни илғамай қолди. Қолаверса, инсоннинг ҳаёти бошдан-охир зулматнинг ичида кечсада, унинг орзулари кўпинча ёруғ бўлади. Назаримда, XX аср Фарб модернизмда, ниҳоят, бизда-да урф бўлаётган айрим шу руҳдаги асарларда айни ёруғлик етишмайди. Шунданми, асар мутолаасига киришганда баъзан бир хилликдан нафасларнинг қайтиб кетади ва аланглаб қиттай ёруғликни — тин олиш учун бир парча майдонни излаб қоласан, киши. Анча йиллар бурун Назар Эшонқулнинг талабалар билан учрашувларидан бирида ёзувчига шу хил мулоҳазаларимни айтганимда, адашмасам, тахминан қуйидагича жавоб олгандим: «Айнан ёруғлик соғинчи, ёруғликка интилиш ижодкорни зулматни кечиб ўтишга ундайди. «Чечаклар унгуси кўзёшларимдан» дея Чўлпон ҳам бежиз айтгани йўқ».

Нафсиламрини айтганда, жавобдан сўнг якранг кайфиятли асарларга хайрихоҳлик билан, тушуниш кўзи билан қарашга ҳаракат қилдим. Гоҳо бунинг уддасидан чиқдим ҳам. Бироқ шуни ҳам тан олиш керакки, кўнгил ҳалигача оламнинг турфа рангларини ўзида жо этган асарларни қўмсайверади. Айни дамда мен яхши англайманки, кўнгил истаги ҳақиқатни белгиламайди. Умуман, инсоннинг у ёки бу йўлга хайрихоҳлиги унга ўзга йўлларни хатодир, дейишга ҳуқуқ бермаслигини теран англамоғимиз жуда-жуда зарур. Биз ўзимиздан қандайдир масофага узоқлашиб туриб яна ўзимизга назар ташлашга натижада нуқтан назарларимиз салмоғини қайта баҳолаш салоҳиятига эга бўлмоғимиз шарт. Шунда аён бўладики, даврани кенгроқ олиб, ёвузликни тарғиб қилмайдиган «изм»ки бор, барчасининг яшаши учун имкон берадиган мўътадил иқлим сари интилмоқ даркор.

Яна бир гап. Ҳар қандай методда ёзилган асарнинг узоқроқ умр кўришининг шартини, фикрини ожизимча, унинг замин билан, ундаги реал ҳаёт билан, одамларнинг тақдири билан қай даражада боғланганлигидадир. Яъни, асар - хоҳ у реалистик, хоҳ у модернистик ва ҳатто у хоҳ фантастик руҳда бўлсин, ўз ботинида шундай бир туйнук яширган бўлиши керакки, шу туйнук орқали биз ўз қиёфамизга, қалбимизга, қисматимизга нигоҳ ташлай олайлик. (Акс ҳолда у қайси «изм»га тегишлилигидан қатъи назар ҳеч нарсага арзимайди). Демак, айни туйнук бизни реал дунё билан боғлайди. Демак, асарнинг қиммати алаалоқибатда унинг

Ўзимиз билан, бизнинг қизиқишларимиз билан алоқаси қай поғонада эканлигига бориб тўхтайди. Демак, сўзни шунинг учун ҳам реализмдан — унинг бошқа барча методларни худди турли хил дарахтлар каби ўз бағрида етиштира олишидан бошлаган эканман.

ИЧ ВА ТАШ ОРАСИ

Руҳ ва вужуд учрашган жойда Изтироб дунёга келади. Санъаткор кўз очиб ўзини оралиқдан — Изтиробнинг қароргоҳидан топади. У бошқалардек қаршисидан чиққан йўллардан бирини танлаб, қолганига қўл силтаб кетолмайди. Чунки бу йўлларнинг бир учи реал дунёда бўлса, иккинчи учи санъаткорнинг қалбига — ботиний оламига туташиб кетган. У мазкур қутбларни муро-сага келтиришга урилиб, мақсадига етишолмаслигини билганига қарамай, чекаётган заҳмати завқидан воз кечолмай, унга муб-тало бўлиб, аросатда яшайди. Бироқ ўзгалардан фарқ қилиб, санъаткор фароғатга дардни кечиб ўтиш орқали, қайғуларни қувончга айлантириб етмоқчи бўлади. Кўнгилда юксак туйғу-лар жўш урса-да, имконлар чизигидан четга чиқолмай типирчи-лайди. Яшамоқчи бўлган-у, яшай олмай ичига ютган ҳаёти эр-такка айланиб, тушига киравериб бағрини эзади. Ҳар саҳар уйғон-ганида ўзини Вужуди кўзига суқилган дунё билан қалби кўзига уринган Олам ўртасидаги чоҳдан топиб аланглайди... ва тахми-нан шу тарзда асар туғилади.

Бу — санъаткорнинг қисмати. Санъаткорнинг ҳаёти эса ана шундай поёнсиз изтироблар силсиласига қўшилиб ўтади. Ажаб, изтиробларнинг илдизи қаерга бориб тақаларкин? Эрих Фромм: инсон табиатнинг бир қисми бўлиши билан бирга унга арала-шиб-сингаб кетолмайди ва бу унинг фожиавий қисмати, кўнгина изтиробларининг сабабчиси, деб эзади. Мазкур қараш динлар-нинг аксариятида ҳам мавжуд. Уларда инсон замнига қувғин қилинди, алалоқибатда эса Аллоҳнинг даргоҳига қайтади, дейи-лади. Тасаввуфда ҳам айни ғоя: “Яратган уммон бўлса, бандаси ундан бир томчидир ва қазоси етгач уммонга қўшилади”, тарзи-да учрайди. Демак, инсон ғайришуурий дунёга келишни аслий Ватандан маълум муддатга бадарға қилиниш, дея қабул қилаёт-гандек. Йўқса, санъаткорнинг сабабсиздек туюлаётган изтироб-ларининг сабаби нима? Ахир, унинг мушугини ҳеч ким “пинг” демади-ку! Роҳат-фароғатдан воз кечиб, ғам ва аламларга бери-либ ўт, демади-ку!

Ойбекда: “Учиб ер тишлайди бир гала япроқ, Сасида қуёш-нинг, баҳорнинг ёди...”, деган мисра бор. Бизнинг айни дамдаги таҳлилимиз қуйидагача: япроқ - бани одам у қачондир баҳорда қуёшни кўрган, нурларини гўдак янглиғ эмган. Энди эса... япроқ

ерда. Энди уни қуёш ҳам, баҳор ҳам қучмайди. Балки япроқнинг ўзи қуёш ва баҳор ёдини маҳкам қучоқлаб олган. Эҳтимол, ушбу хотирадир ўша қамчи. Ва унинг ҳар бир зарби шоир ёдига аслий Ватанни тушираётгандир. Жалолоддин Румий: уч тонфа инсон бор, улардан бири ўзининг қаердан келтирилганини ҳеч эслай олмайди. Иккинчи тонфа узлуқ-юлуқ хотирлайди. Лекин яна шундайлар бор-ки, улар бирон белгини кўришлари билан ўтмишлари ёдига тушади, деб ёзади.

Балки санъаткор ҳам шундай — ибтидонини ғайришуурий ўлароқ хотирлай оладиганлар хилидандир. Йўқса, печун у ўзини бунча қийнайди, ўтга-чўққа уради, мудом Нимадир истайди, мудом Кимгадир талпинади! Лекин ўзининг мислсиз дардига қарамай, зимдан севинади, бошқалар билмайдиган сирдан воқифдек, ўз қисматидан нолимайди. Унинг хотирасида дамба-дам “қуёш ва баҳор”нинг ёди жилваланиб турадигандек. Эҳтимол, санъаткорни одамлардан ажратиб узлатга судровчи куч ҳам шудир. Ҳар ҳолда у ниманидир билади, Румий ёзади: “Инсон... ғафлат соясида ўсиб улғайгандан кейин улуг Аллоҳ уни заҳмат ва мужоҳадалар бағрига ташлайди. Мақсад — Инсонни ғафлатдан ювиб тозаламоқ. Шундан кейингина киши у оламга ошно бўлади». Агар инсонда ғофиллик қолмаса, у бутунлай ёниб кул бўларди, дейди ҳазрат бошқа ўринда.

Ҳар тугул санъаткор шу билан банд, шу билан тирик, шу билан касалланган, шундан шифо топаман, дея ўйлайди. Бинобарин, унга ташқаридан зуғум ва тазйиқ ўтказишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Чунки дунёга келишнинг, инсон бўлиб туғилишнинг ўзиёқ унга етарли! Кўнгил Ич ва Воқелик - Таш ўртасида бир умр сурилиб ўтиш санъаткор учун битмас-туганмас малол ва азобдир. Аслида, аросатда қолган фақат санъаткор эмас, балки “Малак билими билан, ҳайвон билимсизлиги билан қутилади. Бани одам эса шу иккаласи ўртасида аросатда қолди” (Румий). Лекин бошқалар буни унутди. Унутолмаслик, аросатга тупириб, ўз ҳузурига берилолмаслик санъаткорнинг чекига тушди ва унинг ожизлиги ҳам, қудрати ҳам худди шу ерда яширин. Эҳтимол, шунинг учун Аллоҳ пайғамбаримизни бу ёруғ дунёга юборганида расули акрам: “Мени вуслатдан жудо этиб одамлар орасига юборяпсан”, дея изтироб чеккан (Румийнинг “Фийҳи мо фиҳи” асаридан) бўлса ажабмас. Фромм эса инсон тўп-тўп бўлиб яшаш тарзидан якка ҳолда яшашга ўтпти. Энди унинг учун орқага йўл

йўқ. Инсон қўлдан бой берилган жаннатга қайта олмайди. Унинг ўзини кимсасиз ва қаровсиз ҳис этишининг асосий сабаби шунда. Инсон учун ягона маънили йўл — одамлар билан фаол муносабатда бўлиш, муҳаббат ва меҳнатдир, деб ёзади. Тўғри, лекин барибир олдинда Висол илинжи бордирки, одамзот сўнгги дамда эзгуликни таниб, шунга ҳатто ички эҳтиёж сезаверади. Йўқса, ҳаёт туғилиш ва ўлим оралиғидангина иборатлигига тўлиқ ишонилганда эди, башариятнинг маънавияти ҳозиргисининг юздан бирича ҳам бўлмасди. “Барибир мен интиқ яшайман, Ҳув олдинда бор каби Шафқат”, деб ёзади шоир илҳом онларида.

Дарҳақиқат, санъаткорни гоҳ ҳеч қандай аниқ сабабсиз изтиробга солиб, гоҳ ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ унинг кўкларда “парвоз” қилиб юришига омил бўлган Нимадир, Кимдир парданинг орқасида муҳаққақ мавжуддир! Инсоннинг илдизи ўша руҳий оламга бориб тақалар экан, у ҳеч қачон бу дунёда мутлақ озод бўлолмайди. На маъмурлик ва на мукамал ижтимоий таъминот уни бутунлай овутади. Булардан фойдаланган ва қувонгани билан инсон у ёки бу кўринишда ўз илдизи томон талпинаверади. “Ахир, ҳақиқий озодлик орзуси балки ўша асосга бориб қовушилгандагина рўёбга чиқар”, деган фикр уни то шу оламга қайтмагунича безовта қилаверади, қийнайверади:

Парча-парча бўлдим, қайдасан?

Юрагимда жсарлик, қайдасан?

Қулаб тушмоқдаман, қайдасан?

Ёлғизлигим — зўрлик, қайдасан?

Парча-парча бўлдим, қайдасан!

Бу дунёда поёнига улашилмайдиган ушбу изтироб инсонни кўпинча санъатга ошно қилади. Айни ўринда санъат ижодкор дардига қўйилган малҳам вазифасини ўтайди. Ва бундай асарлар санъаткорнинг инсонлик — бандалик бурчининг маҳсули ўлароқ кўз ёради. Унинг фуқаролик бурчи эса яхшилик, мустақиллик, маънавият, тараққиёт... тўғрисида асарлар битишга ундайверади ва бу ўринда кўнгилда туғилган изтироб — кайфият илдизини заминдан, жамиятдан топса бўлади. Яъни у парданинг бериги — биз турган томонидадир. Санъаткорнинг икки фазодаги икки хил изтироб — кайфиятини бири иккинчисига дахл қилмайдиган, шу билан бирга, ўзаро муносабатлари уларнинг мавжуд эканлигидан англашиладиган икки мустақил ўлкага менгаш мумкин. Лекин аксарият санъаткорлар фуқаролик бурчини

ўташгагина қодир ва мажбур. Бунинг сабаби, аввало, ижодкорнинг табиати, тарбияси, дунёқараши ва замонасининг зайли каби муҳим унсурлар билан жипс боғлиқ. Фитрий жиҳатдан унча бақувват бўлмаган санъаткор муҳит ва тарбия ихотасидан чиқолмаганлиги туфайли собиқ шўро даври санъатида фуқаролик бурчи маҳсулоти салмоқли ўрин тутди. Табиатан кучли, қалбига илоҳий нур қуюлиб тургувчи санъаткорлар эса зўравон мафкуранинг тазйиқига қарамай, фуқаролик бурчи қобигини гоҳида ёриб чиқиб, асарлар ярата билганлар. Шўро замонида яратилган ва бугунги кун учун ҳам қимматли ҳисобланувчи асарларнинг моҳияти шунга-яқин. Улар одатда, нисбатан умуминсоний ва умумзамондир.

Фуқаролик бурчи вақт ўтиши, мафкуранинг янгиланиши билан ўзгариб боради ва унинг асосига қарамай, “Жамият учун қайси бири муҳим?” — деган савол қўйилар экан, уларнинг ҳар иккиси ҳам бир-бирини тақозо қилиб турган қутблардек зарур, деймиз. Чунки нима бўлгандаям, санъаткор ҳар нарсадан олдин Инсон ва у ўртада — Кўнги ва Дунёнинг исканжасида — уларга суяниб, уларни суяб яшайди.

ШАХС

Анчадан бери шу сўз устида, у ифода этаётган маъно ҳақида, маънони ўзида жамлаган зот тўғрисида ўйлайман. Бироқ улкан ҳодиса борасида шошиб фикр айтиш мени қанчалик чўчитаётган бўлса-да, у ҳақда тайинли бир гапнинг рўёбга чиқмаётгани шунчалик ташвишга солмоқда. Ваҳоланки, шахс нафақат бугуннинг, балки эртанинг ҳам халоскоридир.

I

Шахс тарбиясига киришган жамиятни узоқ масофага югураётган спортчига менгзаш мумкин. Спортчини олдинда машаққат-ла олинажак МАНЗИЛ кутмоқда. УНГА етишиш учун спортчидан меҳнат билан бирга санъат-да талаб этилади. Яъни унинг учун ҲОЗИР жуда муҳим.

Хўш, шахснинг ўзи ким?

Шахс — аввало, инсонлик даражасига кўтарилган зот. Бу инсон озод, мустақил. Бироқ у одамлардан айрилиб тарки дунё қилган зоҳид эмас. Шахснинг озодлиги РУҲИЯТИДА. Ҳа, унинг руҳи, фикри ҳур ва доимий ҳаракатда. У ҳар қандай қолипларни, ҳатто кишилиқ тараққиётига заррача тўсқинлик қилгувчи минг йиллик ҳикматлар қафасини-да синдириб яшайди. Ҳамда инкор қила туриб таклиф, таклиф этаётиб инкор қилади. Шахс шундай яшайдики, унга эргашганлар устозларининг таъсир доирасида қолиб кетмайдилар. Аксинча, унинг тарбиясини кўрган шогирд агар лозим бўлса, ҳатто уни бутунлай инкор этишга-да қодир бўлиб етишади. Зеро шахснинг ўзи шунга — олдинга ундайди. Бироқ, у ҳар қандай амални эмас, балки инсоннинг моҳиятига уйғун, уни бугундан яна-да қадрлироқ истиқбол сари бошловчи танловни ёқлайди.

Шахс зоҳирий тартиботга ўз ботиний олам тартибларини тадбиқ этиши, яъни жамиятда шу йўсин янгириш ясашга уриниши мумкин. Мабодо, бунда инсоннинг манфаатларига зид нимадир кўринса, шахс ҳар қандай орзу-ниятлардан воз кечишга ўзида куч топа олади. Яъни у бир киши мақсадлари йўлида бошқаларнинг қурбон бўлишини истамайди. Шахс ҳар қачон адолат томонида туриб курашишга интилади. У эзилган халқининг озодлиги йўлида жанг қилганидек, ўз миллатининг ўзгалар устидан ҳукм-

рошлик ўтказишига ҳам рози бўлмайди. Шахс ўз худбинлик қобилини ёриб чиққан зот. У фақат ўзинигина ўйлашдан ниҳоят уялган, ўзгалар тўғрисидаги ташвишга эса эҳтиёж сеза бошлаган кишидир. Шахс яхшилик қилиб, балиқнинг билиш-билмаслигидан қатъи назар дарёга ташлаб кетавериши мумкин. Зеро, унинг карами ўзгалар мақтовига муҳтож эмас. Шахс ўзини ўзи тақдирлайди, аёвсиз танқид қилади.

II

Шахс ҳам бошқалар қатори қариндош-уруғига меҳр кўрсатади, кези келганда, уларни ҳимоя этади. Бироқ ақраблик адолат сарҳадларига рахна солмаслиги керак, деб билади ва маҳаллийчиликдан росмана ор қилади. Маҳаллийчилик — ибтидоий одамга хос туйғу. Кишилик жамияти ривожланган сайин инсон ундан қутула боради. Ниҳоят, уруғпарастлик ўрнида фикр ва ғоялар атрофида бирлашиш бошланади. (Шахс ғоя учун курашади, аммо унга сиғинмайди. Инсон ғояга эмас, ғоя инсонга хизмат этиши зарур деб билади). У ўзи ва яқинларига раво кўрганини бошқаларга-да тилашда қалбида монелик сезмайди. Аксинча, шундай қилингандагина, у ўзини инсон ўлароқ ҳис этади. Ўз устида тинимсиз ишлаган, матоҳ кўйлакни эмас, балки шоир айтмоқчи, «фикр кўйлагини кетма-кет алмаштириш»га эҳтиёж сезиб яшаётган киши, яъни шахс тобора инсонга—ўзига қизиқа боради. Ниҳоят, ўзи келиб чиққан уруғдан ботинан узоқлашади, ёлғизлашади. Назаримда, бундай яккаланиш аслида унинг янада теранроқ мазмун касб этажак, самимий муносабатлар асосида яшаяжак инсонлар жамиятини қўмсашидан туғилади.

Шахс ўзини аввало ўзи текширади, кузатиб боради. У ўзички назоратидан ўтгандан кейингина қарашларини кўпчилик ҳукмига ҳавола этади. Шахсни матор янглиғ ҳаракатга келтирадиган куч унинг фитратидир, ўзлиги-ю зотидир.

XX асрнинг йирик психологи Карл Густав Юнг «Ўзи шахс бўлмай туриб, кишининг шахс тарбиялаши мумкин эмас», деганидек, тарбияланувчининг ўзи шахс юксаклигига кўтарилган зотлар ва уларнинг асарлари билан танишиши фавқулодда ижобий натижалар бериши мумкин. Ахир, улар орасида шахс бўлиб етишажак ниҳоллар бор ва ҳар бир шахс тўдда-тўда одамлар қилолмаган, балки ҳеч қачон уддасидан чиқолмайдиган амалларни бажаришга қодир.

Агар киши жамиятда ўзини намоён этиш имконларини топмас экан, ором топмайди. Унинг воқеаликка айланмай тўпланиб қолган эҳтироси аста-секин инсоннинг ўзини эза бошлайди. Шунга кўра жамиятнинг ҳар бир аъзоси фақат ўзигагина муносиб фаолиятда бўлмас экан, унинг муаммолари бора-бора умумнинг ташвишига айланаверади. Шахс — моҳиятига уйғун фаолиятда ўзини тинимсиз намоён этаётган зот! Бироқ шахс темиртан эмас. Ҳиссиз, дардсиз, совуқ ақл билангина иш кўрадиган робот эмас. У ҳам бошқалардек иккиланади, азоб чекади... лекин ниҳоятда шахс ўзигагина фойдали бўлганни эмас, ўзгага-да, ҳеч қурса, малол келмайдиган, зарар қилмайдиган йўлни танлай олади.

Бугун шахс тарбияси билан шуғулланиш жамиятнинг эртанги кунига умид уйғотади. Шу маънода башарият қўлга киритган улкан ютуқларнинг, тараққиётда ва айниқса, тафаккур тадрижида бурилиш ясаган ҳодисаларнинг таржима-ю тарғиби шу куннинг муҳим вазифаларидан. Менинчга, замоннинг ўзи ушбу маъсулиятни зиёлиларимиз виждонига ҳавола этмоқда.

III

Эсимда, мактабда ўқиб юрган кезларим Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов асарлари, улар тўғрисидаги баҳсу мунозаралар, аҳён-аҳёндагина радиодан бериладиган Шерали Жўраевнинг мағрур жарангловчи қўшиқлари гўё зўр учқун каби қалбимга тушарди. Назаримда, аввало ботиним, қолаверса, ана шундай учқунлар мени Тошкентга етаклаб келди. Мен билишга, ҳайратланишга чанқоқ эдим. Шаҳарнинг адабий муҳити ва кейинги тажрибалар натижасида секин аста Рауф Парфи каби шоирларни тушуна бошладим, ҳайратландим. Айни пайтда яна Бобур, Камю, Кафка, Хемингуэй, Айтматов, Румий, Гассет, Фромм сингари ўнлаб «наҳанг»ларга дуч келдим. Ниҳоят, буларнинг барчаси сеҳрли бир оламнинг дебочаси эканлигини англадим. Мен олис бир қишлоқдан руҳимни банди этган адабиётнинг моҳиятига етман, деб келгандим. Аммо уринишларимнинг ҳаммаси кўзимдаги боғични олиб ташлашгагина етди. Энди мен рўбарўмда адабиётга тегишли чексизликни, имконлар ва тимсоллар беҳисоблигини идрок қилаяпман, ҳаяжонланааяпман. Ниҳоят, мен хурсандман. Фақат агар етарли даражада маълумот топилганида, йигирма ёшимда ўзимга сингдиришим мумкин бўлганларимни ўтгиз ёшнинг остонасидагина аранг илғаялман. Тафаккур ва кўнгил-

нинг ажабтовур топилмаларидан ғофиллик менинг — йигирма саккиз ёшли йигитнинг умри мисолидан шуни кўрсатаяптики, бу киши камида ўн йил ютқазибди. Демокчиманки, ниҳолнинг ривожидан қандай навадан эканлиги билан бирга, унга бўлган парваршишга-да боғлиқ бўлганидек, ўсиб келаётган боланинг ақлан, фикран ва ҳатто ҳиссан тарбияси ҳам кўп томондан унинг эътиборига ҳавола этилаётган нарсаларга қарам. Бинобарин, топганимизни эмас, аввало, жаҳон тараққиётидаги энг сара асарларни, кашфиётларни болаларга тақдим этиш зарурки, токи улар ҳам Абдулла аканинг «тилла балиқча» сидек оламни ҳовуздан иборат деб ўтиб кетмасинлар.

IV

Чинакам эҳтиёж туғилмагунча ҳеч бир нарса ўзининг ҳақиқий маъносида юз очмайди. Эҳтиёж туғилди! Бизга шахслар керак! Аммо уларни тарбиялаб вояга етказиш ўзимизга боғлиқ. Эҳтиёж туғилди ва унинг «инга»лари бизни ҳаяжонга солмоқда, чорламоқда... Биз эса «Ассалому алайкум!» деймиз. Чунки асрлардан буён ҳувиллаб ётган бу кўҳна даргоҳга мағрур одимлаб яна ЗОТЛАР(ШАХСЛАР) келаётир!» - деб ёзса камина, «Ассалом, эркин ижодий руҳ!» деб Раҳмон Қучқор, «Ассалом, эркинлик!» деб эса Баҳром Рўзимуҳаммад ҳаяжонга тушади. Хўш, нега бундай «салом»лар кўпаймоқда? Фаҳмимча, улар ўз ботинларида туғилган ва намоеън бўлишга, яшашга интилаётган янги бир кучни илғагандек. Шунга кўра йигитлар аллақандай кимсаларга эмас, балки ўз кўнгилларида ўсиб-кўтарилиб келаётган ва ҳаётга, қарашларга ўзга бир тарз бергувчи янгоришга пешвоз чиқмоқдалар! Табиий янгоришлар ҳамиша қувончли, уларнинг тинимсиз такрорланиши эса ШАХСЛАР ЯШАЯЖАК КЕЛАЖАК-ДИР!

Чақалоқ туғилди, бироқ у ҳали инсон эмас. Чақалоқ — башариятнинг инсон бўлиш йўлидаги навбатдаги уриниши, холос! Яъни у — ҳали ҳеч ким, аммо олдинда чақалоқни буюк бир шараф—инсонлик кутмоқда. ШАХС эса КОМИЛ ИНСОНЛИК САРИ ТАШЛАНГАН ҚАДАМ! Сермашаққат ва муқаддас йўлда сенга-да Худонинг ўзи ёр бўлсин, ЎҒЛИМ!

ИЗТИРОБ ЧЕКАЁТГАН «МЕН»

Кейинги ўн йиллар шеърятига назар ташлаш учун истасак-истамасак орқага, камида 30 йил нарига қараш мажбуриятини ҳис қиласан киши. Чунки бугунги кунимиз шеърятининг илди-лари анча олис теранликлар бағрига туташгани аниқ. Айни ҳақиқат адабиётнинг аввало, ўз ички қонуниятларига бўйсуниб яшашини кўрсатади. Яъни у ҳамма вақт ҳам сиёсий-ижтимоий ҳаётга жўр бўлавермас эканки, буни XX аср ўзбек адабиётини даврлаштириш масаласида эътибордан соқит қилмаслик шарт!

90-йилларда Ҳ.Аҳмедова, А.Саид, А.Қутбиддин, Б.Рўзимуҳаммад, М.Юсуф, С.Саййид, Н.Остон, З.Мирзаева, И.Субҳоний, С.Ашур, Иқбол, В.Файзулло, К.Норқобил, Минжоҳиддин Мирзо, А.Ҳайит, П.Содиқ, Г.Тоғаева каби ўнлаб шоирларимизнинг тўпламлари нашрдан чиқди. Умумлаштирувчи жиҳати — сийқа ижтимоий мавзулардан тийилиш, асосий эътиборни кўнгилга қаратиш, шартли маънодаги «соф лирика» яратишга уринишдир. Аср боши ўзбек кўнгил шеърятини энг кўп Чўлпон номи билан боғлиқ бўлса, 60-йилларга келиб бу йўналиш ўзининг янги тўлқинини кашф этди. 70-йиллар шоирлари ҳатто ижтимоий мавзуларни «мен»нинг, кўнгилнинг лирикасига айлантира бишдилар. Чунки Чўлпондаги сингари уларда ҳам ижтимоий ғоя — кўпнинг, халқнинг мафқураси ўз (шоир) идеалларига тенг келди ва шоирда шахсийлашди. Натижада, ижтимоий-сиёсий мотивли шеърнинг ўқувчига таъсир қуввати лирик-интим кечинмали шеърникидан ортиқ бўлса бўлдики, асло кам бўлмади. 90-йиллар бошларидаги шеърятда бу хусусият йўқ даражада. Бир қарашда шоирлар майдалашиб кетгандек, гўё ўз қалбларининг қуёш нури тегмаган пучмоқларида ивирсиб қолгандек. Лекин бу илк таасурот, холос. Моҳиятига тушилган сайин эса бир вақтлардаги «коллектив мен»дан шахс «мен»и томон ҳаракатнинг шоҳиди бўламиз. Яхшидир-ёмондир, бундан қатъи назар, улар ўз ботинларининг сеҳрли оламларини борича кашф этишга бел боғлашганга ўхшайди. Дарҳақиқат, файласуф Гассет айтмоқчи, кўз қорачиғини кўнгилга қаратиб, у ердагини ташқарига — шеър деб аталмиш мамлакат кенгликлари рагин байроқ каби тикишнинг умри анча узоқ, сурури анча ҳаётбахш. Бироқ айни пайтда нимадир стишмаётган каби улар ижодидан кўнгилнинг тўлмайди, ўқийсан, ўқийверасану, бир қарашда бири биридан чиройли шеър-

лар маънавиятинг эҳтиёжини қондирмаётгандек. Тўғри, кўнгил кўйса бўладиган шеърлар ёзаётган шоирларимиз оз эмас. Бироқ ҳар бири ижодини алоҳида олганда яхши асар замиридагина яшовчи яхлит изтироб — кечинмани тутишда ўқувчининг кўп-да омади келавермайди. Ахир, кўнгил Қайсни Мажнунга айлантирган — Ишқ сингари кечинмани — ўқувчининг табиату тақдирига монанд жарангловчи, идрок этилган Изтиробини соғинади. Эсингизда бўлса, бундай кечинма билан биз Чўлпондан кейин соддароқ шаклда (ижтимоий моҳиятда) А.Орипов, мураккаброқ тарзда (руҳнинг ҳайқириғи тарзда) Р.Парфи шеърляти орқали танишгандик. 90-йиллар, айниқса, ёшлар шеърлятида худди ўша ўқ чизиқ — Идрок этилган Изтиробли Кечинма етишмайди. Аксинча, назмбозликка берилиб, чиройли ва бежирим шакллари кашф қилишга ружуь кўйиш ҳамда бу борадаги айрим муваффақиятларга (А.Қутбиддин, А.Ҳайит, А.Саид, П.Содиқ ижодида) эришиш баробарида Кечинма — шоирнинг қисматидан келиб чиққан — Пафос бой берилаётгандек. Айни пайтда, масалан, Б.Рўзимухаммад, А.Қутбиддин, Ҳ.Аҳмедова, С.Саййид, Иқбол, А.Ҳайит, Р.Раҳмат ва О.Набизода каби шоирларнинг бир-бирига ўхшамаган шеърларида шу хусусият етишмаётгандек. Хўш, нега? Чунки жамиятда катта кўламда, тубдан юз бераётган ўзгаришлар, турли даражадаги таъсирдан қатъи назар, энди-энди тинишга юз тутган талотўп ичкарида — шоир ботинида, қалби ва ақлида давом этмоқда. Ва шоир унинг бетартиблиги етказган таъсирдан озод бўлиб, масалан, шеърлятга, унинг бутун хусусиятларини қамраб олган ҳолда, максимал даражада тўғри баҳо бериш имконига ҳали эга эмас. Бинобарин, 90-йиллар шеърларида ўша ўқ чизиқ — Кечинмани дам кўриб, дам кўрмаслигимиз табиий. Демак, «Ҳамса»дек асарни тақдим этиш учун ижодкорга нафақат Навоийдаги истеъдод, мустаҳкам иқтисодий замин, у яшаб турган мамлакатнинг моддий-маънавий таъминланганлиги, қудрати, йўналиши зарур, балки айни пайтда уни тушунадиган ўқувчи, ўқувчини тарбиялаб етиштирадиган иқлим ҳам шарт экан. Хўш, бизда иқлимсизлик ҳукм сурмоқдами? Йўқ, албатта. Фақат иқлимларнинг ўрин алмашиш жараёни тапқарида — жамиятда, ичкарида — инсоннинг ботинида кечмоқда, холос. Жараён тугалланиб, ҳар икки маконда ҳам ўзининг узил-кесил барқарорлигига эришмагунча биз ўз Навоий ва Чўлпонларимизни қадрлай олмаймиз. Ҳатто улар ҳозир орамиз-

да юрган бўлишса-да! Зеро, хаоснинг табиати ва ундан келиб чиқадиган таъсирлар тахминан ана шундай моҳиятдадир.

Маълумки, 60-йиллар шеърятининг бир илдизи, айниқса, шакл, ифода бобида, мумтоз адабиёт ва Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Фулом каби шоирлар ижодидан сув ичса, бошқа бири Пушкин, Лермонтов, Есенин сингари рус шоирлари поэзиясига боғланади. 70-йилларнинг истеъдодли вакиллари шеърятда салафлар ашъорининг асосий фазилатлари — вазн, оҳанг, ифода усули... деярли сақлаб қолинди. Айни пайтда, мавжуд шеърят шакллари бузиб, дунё адабиётининг илғор йўналишларидан озикланган ҳолда янги ифода усулида шеърят яратишга муваффақ бўлганлар ҳам улар орасида.

90-йиллар ёшлар шеърятни моҳиятти ифода қилиш усулига кўра асосан уч хил. Биринчиси, халқона оҳанг бўлиб, ушбу усулнинг вакиллари М.Юсуф, С.Сайид, Иқбол, Минҳожиддин Мирзо каби шоирлардир. Улар ижодининг ютуқ ва камчилиги айнан шу улубда яширин. Уларнинг шеърлари ўқувчига тез етиб боради, тез сингади, шу билан бирга тез унутилади ҳам. «Унутилади» деганимиз шу маънодаки, уларнинг таъсир муддати — ўқувчининг юраги ва онгини ғалабига солиш вақти тез кечади. Чунки бундай шеърлар ўзининг ўйноқи ва энгил оҳанги боис киши кайфиятига кучли таъсир этиш баробарида, айнан юқоридаги хусусиятларига кўра энгил «ҳазм» бўлади.

Шу ўринда кичик бир мулоҳаза: халқона ифода усул ўз моҳиятига кўра, асосан, кўпчилик тушуна оладиган кечинма — маъногагина изн берар балки... Демак, бу оҳангдаги шеър муаллифининг эл орасида машҳур бўлиши табиий. Бунинг акси ўлароқ силлогизм модерн усулидаги шеърят эса ҳаминша хос кечинмага асосланиб, ўз навбатида хос шаклни тақозо қилади ва шу тариқа, шоир истасистамаса, хос кишилар — элитанинг ижодкорига айланади.

Навбатдагиси — анъанавий йўналиш. Бу йўналишдаги шоир янги шакл. Янги ифода усулини қидириб ўзини уринтирмайди. Балки туйғуларини мавжуд ва кенг истеъмолдаги шаклга солади. Ҳ.Аҳмедова, Э.Шукур, А.Маҳкам, Р.Субҳон, А.Жалил, З.Мирзаева, С.Ашур, К.Норқобил, Г.Тоғаева, С.Рауф, М.Хожиматова, С.Қиличева, Ойгул каби шоирлар ва умид билан энди илк китобчаларини чиқарган кўпчилик ёш ижодкорлар шеърларини кузатганимизда, уларнинг анъанавий услубга кўпроқ мойилликларини сезамиз. Анъанавий йўналиш халқона ва учинчи - модерн руҳдаги шеърят ўртасида гўё бир кўприк.

Модерн шеърят шоирнинг ўз кайфияти учун янги ифода қидириши билан боғлиқ бўлиб, унинг бир ирмоғи шеърятнинг ўз ички моҳиятидан бошланса, бошқаси жамиятдаги ижтимоий-маиший жараёнлар бағридан сизиб чиқади. А.Қутбиддин, Б.Рўзимуҳаммад, А.Саид, Фахриёр, А.Ҳайит, Хайрулло, О.Набизода каби шоирларимизда ана шундай хайрли изланишларни кузатамиз. Албатта, айрим шоирларда ҳамма йўналишларга хос шеърлар ҳам учраб туради. Лекин умумлаштирувчи хулосалар чиқариш нуқтаи назаридан ҳар бир шоир ижодини алоҳида олиб тадқиқ этганда, улар асосан юқоридаги уч йўналишдан бирига кўпроқ мансуб эканлиги аён бўлади.

Хўш, бугунги шеърятимиз шунчалар ранг-баранг экан, нега унда бугуннинг Чўлпону Усмон Носирлари йўқ? Ҳозир жамиятда яхшидир, ёмондир — ҳаракатлар турли-туман... Одамларнинг дунёқараши, имкони, қизиқиши, эстетик диди... ҳамма-ҳаммаси ўзгарди, турфаланди. Шундай экан, ҳар қанча яхши ёзгани билан бир шоирнинг ҳаммага бирдай мақбул бўлиши энди қийин. Бу - масаланинг бир томони. Унинг иккинчи жиҳати шундаки, 90-йиллар шеъриятида шу даврнинг руҳи, замондошнинг қайноқ нафаси, ўй-ҳасратлари, изтироб ва қувончлари... юксак бадиий тизмаларга етарли даражада кўчирилмаяпти. Халқона ва анъанавий услубларда ёзадиган шоирларнинг шеърларида бадиий асарнинг энг зарурий унсурларидан бири — самимият уфуриб туради ва у ўқувчининг қалбида акс-садо уйғотади. Бироқ қай бирларида фалсафий теранлик, қай бирларида «мен»дан ўтказиб идрок этилган изтиробнинг шеър бадииятига сингдирилган тиниқ суврати етишмайди.

А.Қутбиддин, Б.Рўзимуҳаммад, А.Ҳайит, А.Саид каби шоирларимиз шеърлари ўзининг юксак ва нозик бадиияти, санъаткорона пишиқ ишланган қуйма мисралари, чақмоқдек чақиб, хотирага миҳланиб қолгувчи ташбеҳ, истиора, ўхшатишлари, ниҳоят, қай бирларидаги жунун, қай бирларидаги фалсафий мушоҳада чуқурлиги ўқувчини ғаройиб олам — хаёл ва тасаввурлар дунёси сари етаклайди, унинг кўнглига ҳисобсиз завқу қувонч бағишлайди. Айни пайтда уларни ўқиб, «ижтимоий мен», яъни шахс қудратини, машрабона жунунни, теран идрок этилган изтиробли кечинмани соғинасан, киши. Шу билан бирга, юқорида номлари қайд этилган шоирларнинг кўплаб шеърларида сўзга эсб бериш, чиройли ва оҳангдош калималарни қалдирғоч бола-

ларидек тизиб қўйишга интилиш натижасида шеърнинг туғилишига сабаб бўлган илк туйғу – дарддан узоқлашиш бор. Шу бондан бўлса керак, баъзи шеърлар зўрма-зўраки, жиддий бир юксиз, фақат шеър яшау маҳоратни намоиш қилиш учунгина ёзилгандек таассурот қолдиради. Мана, бир мисол:

*Кечиринг, онажон,
Бугун ёнингизга бора
олмадим.
Чиқай десам,
Кутча бўлиб ўлиб
қопти йўл.
Оч эди беш кундан
буён -
Тановул қилмаган
бирорта қадам.
Қуриб четга таилай
десам,
Хокандозни йўқотиб
қўйибман.
Қўлимда сояандоз,
Соя йигиб юрибман -
Чойнак тўла соя
қайнаётир,
Қозон тўла соя
пишаётир.
Беш кундан буён
Хаёлсоя - гизоим,
Ақлсоя - жазоим,
Тасаввурсоя - сазойим.
Қўлимда сояандоз...
Биров ичкари кирди,
Ғафлатда қолдим.
Онажон, мени кечиринг,
Яқинда бораман,
Фақат айтинг -
Соя олдин кирдим,
Одам олдин кирдим,
Қай бирини олай
сояандозга?*

Шеърнинг биринчи байти — хабар, иккинчиси фавқулодда ташбеҳ - «Чиқай десам Кулча бўлиб ўлиб қопти йўл». Қолганлари эса шеър яшаш йўлидаги чучмаллик. Чунки дард қуюқ эмас, дидга илашмайди. Бори ҳам бежирим сатрлар тизиш иштиғи қаърига (бежирим сатрлар бағрига эмас!) фарқ бўлган, йўқотилган. Лирик қаҳрамоннинг беш кундан бери онаси сари йўлга чиқолмай, фақат хаёл билан озиқланиб, ақлдан жазо олиб, тасавурида сазо этилганча паришон бўлишига қарамай, кўнгил «жиз» этмайди. Ахир, мисралар ҳар қанча оҳорли кийиниб, олифта бўлмасин, ичи — қуруқ. Шеърдан ҳатто лирик қаҳрамоннинг ғафлатда қолиши оқибатида ботинига кимдир кириб, бутун дунёсини пароканда этади, у ўзининг соясига, соясининг ўзига айланади.

Янги ифода шаклларини қидиришга керагидан ортиқ ружу қўйиш натижасида ҳар қандай яхши шеърнинг ўқ томири — Кечинма мавҳумлашган, ҳатто баъзан «унутилган» шеърлар Хайрулло ва П.Содиқ ижодида янаям кўп учрайди. Эҳтимол, бу ҳам қонуниятдир. Ахир, мўлжалга уришгача мерган ҳам қанчадан-қанча ўқни ёнбошга отади ва уларни биз беҳуда кетди деёлмай-миз-ку! Лекин шу билан бирга ўқувчида нима гуноҳ? У ҳам нишонга теккан шеърни топгунча шоир билан баробар изланишга мажбурми?..

А.Саиднинг навбатдаги шеърини ўқиймиз:

*Тақдир саройига фаррош тутиндим,
Дилимга сув секиб гамни супирдим.
Келмади меҳмон-эй,
Келмади меҳмон.*

Биз гўё илон жодусига учраган қурбақа сингари чўнг бир ҳузуннинг комига тортила бошлаймиз.

*Фироқ дўконининг соқийси бўлдим,
Ҳар жомга мавжланиб мен ўзим тўлдим.
Келмади меҳмон-эй,
Келмади меҳмон.*

*Очдиму беҳушлик эшигини ланг,
Куй чалдим, кўз — машшоқ, умр эса чанг.
Келмади меҳмон-эй,
Келмади меҳмон.*

Шеърнинг ҳар бир компоненти — сўз, сўз бирикмаси, мисра, ташбеҳ, истиора — барча-барчаси шоир қисматидан акс-садо бўлиб чиқаётган маҳзун, аини вақтда дилрабо нидонинг табиатига мувофиқ жаранглайди, шоир мақсадига ажойиб тарзда сингишиб кетади, унинг аъло даражада рўёбга чиқишини таъмин этади. А.Саид шеъри мумтоз шеърининг маснавий жанрида ёзилиб, аини пайтда унинг чегарасини бузиб ташлайди. «Келмади меҳмон-эй, Келмади меҳмон», дея ҳар байтдан сўнг такрор бўлаётган ўйноқи оҳангдаги қайғули эътироф шеърни аввало шаклан, сўнг мазмунан юқоридаги жанр қолипларидан ташқари олиб чиқади. Эътибор беринг: «Ўйноқи оҳангдаги қайғули эътироф», дедик. Худди шу ўриндаги контраст — шаклий ўйноқилигу мазмуний маҳзунлик ҳам шеърнинг мўъжаз драматизминини кучайтирган. Яна «Келмади меҳмон-эй, Келмади меҳмон» нақоратига шоир даврнинг қайноқ нафасини жойлаганки, бу ҳол замондош ўқувчини ўзига жалб қила олади. Энг муҳими, шеър теран бир дардни, инсоннинг фоже қисматини идрок этишдан табиий равишда туғилган ва ўз моҳиятига муносиб, ўтмишу бугуннинг адабий тажрибаларига мос тарзда кийинган - шаклу шамоийл олган...

Истардикки, Истиқлолдек табаррук ва умуман, ҳар қандай мавзуда хоҳ салмоқли роман, хоҳ жажжи бир шеър ёзмоқчи бўлган ижодкор ҳар нарсадан олдин ана шу «мен»га - изтироб чекаётган «мен»га эга бўлса...

СОҒЛОМ НАЗАР

*(Тасаввуф ва экзистенциализм хусусида
айрим мулоҳазалар)*

ИНСОН ДОИМО НИМА БИЛАНДИР ОВОРА. Чунки турмуш янада яхшироқ бўлишини истайди, яъни оворалик унинг ўзига, ҳузур-ҳаловатига қаратилгандир. Бироқ бу ҳамиша ҳам инсоннинг ёдида туравермайди. Баъзан эса, у бундан — эса тутишдан зерикади ҳам. Шунинг учун инсон яна овора бўлади, пўртгана юзига тушиб қолган хас янглиғ бора-бора буюк қудрат — ўлимнинг комига тортилади. Хасдан фарқли ўлароқ, бани одам ўз ҳаёти давомида аянчли қисматига қарши гоҳо исён қилади ва бунинг натижаси сифатида муайян хулосаларни чиқаради. Хулосалар унинг бирдан-бир нажоткори бўлиб майдонга келади. Улар ўлаётган кишини ўлимдан қутқариб қололмасалар-да, ўлимнинг даҳшатидан асрай оладилар. Аслида улар ҳам ўлимга йўллайдилар, бироқ шундайки, оқибатда инсон ваҳм босиб эмас, бамайлихотир йўл олади ўлим сари.

Афсуски, яна оворалик, яна унутиш ва яна заифлик. Инсон турмуш билан чалғиб, хулосаларни унутади ва ёлғиз қолади. Шу ўринда у керакли жойда сеҳрли сўзларни эсидан чиқариб гангиб қолган эртақ қаҳрамонига ўхшайди. Дарҳақиқат шундай, яъни инсоннинг энг улкан заифлиги — ўтмишни ва ўтмиш сабоқларини унутганлигида. Шунга қарамасдан, заифликнинг энг қуйи чегарасида инсон унутилганни хотирлашга эҳтиёж сезади. Айни вақтда хотирлаш нажотдир.

Экзистенциализм — яшаш, мавжудлик деган маъноларни англатади. У “Ҳаёт фалсафаси” деб ҳам юритилади. Бу сўз XIX аср охирларида даниялик файласуф Киркегор томонидан истеъмолга киритилган. Экзистенциализмнинг хос хусусияти иррационализмдир (иррационализм — ақлу мушоҳада билан дунёни билиш мумкин эмас, уни билиш воситаси, сезги, интуициядир деган оқим — У. Ҳ.). Чунки у ақл борлиқнинг энг пинҳоний сирларидан бохабар бўлолмайди, тафаккурнинг билиш имконияти чеклангандир, инсон фақат савқитабий орқалигина дунёни англайди ва турмуш билан ўралашиб қолган ўз “мен”ини топади, дейди.

Тасаввуфда (тасаввуфнинг кўпгина оқимлари мавжуд; биз ўз ишимизда нақшбандия тариқатига суянамиз) ҳам худди шундай

қараш бор. Унга кўра, инсон ўз нафсига ҳоким ва Оллоҳга таслимлик орқали дунё сирларидан воқиф бўла боради. У комил инсон даражасига етибгина илоҳий маърифатдан баҳра топади. Илоҳий маърифатдан баҳрамандлик оламни билишдир. Бунга фақат қалб ва руҳ қодир, ақлу мушоҳаданинг эса кучи етмайди.

Экзистенциализм намояндаси Алберт Камюда “абсурд одам” тушунчаси бор. У ҳатто ўзини ҳам шундайлар сирасига киритади. Бу одам ҳаётни бемаънилиқдан иборат, деб билади. Бемаънилиқ (абсурд) инсонда ҳам, дунёда ҳам эмас, балки уларнинг туташган жойида, яъни инсон истаклари ва уни ўраб турган дунё бир-бирига мос келмайди, бемаънилиқ шунда, дейди, у. Камю назарича, абсурд ўз чегарасини ва имкониятини яхши биладиган тиниқ ақлдор.

Қизиқ, ҳаёт шундай абсурд экан, демак, у яшашга арзимаиди ва инсон ўзини-ўзи ўлдириши мумкин экан-да, деган ҳақли савол туғилади. Бу сўроққа Камю «Йўқ!» деб жавоб беради. Чунки ўз-ўзини ўлдириш, ўзини-ўзи инкор қилиш эканини, бироқ абсурд одам «бемаънилиқ»ни англаб етганидан кейин ҳам худди шу бемаънилиқка аччиқма-аччиқ яшашини айтади. Камюнинг «абсурд одам»и ўз жонига қасд этмайди. Балки ҳаётнинг, инсоннинг номукамаллигига қарши исён кўтаради, яшаш мантиқини ҳам шу исёнда деб билади «Абсурд одам ҳамма нарсани совуради ва ўзи ҳам созурилиб боради, ҳаёт мантиқи қанча заиф бўлса, умрини яшаб ўтишга асос шунчалик кучли, дейди у ва яшайди», - деб ёзади Камю.

Назаримда, «абсурд одам»нинг ҳаёт ҳақидаги айрим хулосалари таъсаввуфдаги комил инсон (бу ўринда сўфий) хулосаларига ҳамоҳангдек. Табиийки, катта тафовутлар ҳам мавжуд. Бироқ жуда ажойиб умумийликлар ҳам борки, улардан кўз юмиш адолатдан эмас. Чунанчи «абсурд одам» ўз жонига қасд қилишга қарши, ўз навбатида, комил инсон ҳам буни ёқламайди, аксинча, ўз-ўзини ўлдиришни гуноҳ санайди. У инсондан яшашни ҳатто талаб этади. Ажаб, қандай яшаш кераклигини айтади ҳам: «Дил ба ёру, даст ба кор».

«Комил инсон бўлиш учун иккита йўлни босиб ўтиш ва бирлаштириш лозим, - деб ёзади профессор Нажмиддин Комилов. - 1. Илм ўрганиб олим бўлиш; 2. Дарвеш бўлиш».

«Абсурд одам» кўп жиҳатдан ана шу дарвешга яқин. Чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам бутун эътиборини, аввало, ўзликни ан-

глашга қаратганлар. Тасаввуф йўли илоҳийдир. Экзистенциализмники эса дунёвий, бироқ худди шу зиддият замирида ўрганилишга лойиқ ажойиб муштараклик мавжуд.

Комил инсон учун вақт жуда муҳим тушунча. У тасаввуф — вақтни беҳуда совурмасликдир, дейди. «Абсурд одам» ҳам бу масалага бефарқ эмас, аксинча, у ўзининг бирдан-бир ҳамроҳи, дея вақтни тан олади. Шу билан бирга Нитше таъбири билан айтганда, абадий ҳаётдан кўра абадий ҳаётгйликни афзал билади.

Шу ўринда қаршимизда ғарблик истеъдодларнинг каттагина қисми нега даҳрий, деган савол кўндаланг бўлади. Бунинг, албатта, биз билган ва билмаган кўпгина сабаблари бор. Шулардан (билганларимиздан) бири христианликни одамлар томонидан бузилиши ва улкан ақлларнинг айнан ана шу инсонийликни (илоҳийликни эмас) қабул этолмаслигидир. Хусусан, Камю сўзларига диққат қилинг: «Тоталитаризмга қарши фақат дин ёки ахлоқ нуқтаи назаридан туриб курашиш мумкин. Агар бу дунё мантиқсиз бўлса, улар ҳақдирлар. Аммо мен уларнинг ҳақлигига ишонмайман. Демак... бу — худони яратаётган — биз, у — бизни эмас. Мана, христианликнинг бутун тарихи. Чунки бизда ўзимизнинг худо қилишдан бошқа илоҳ яратишнинг усули йўқ».

XX асрнинг яна бир йирик француз файласуфи Сартр ёзади: «Экзистенциализм, бу — гуманизм. Инсон ҳеч қачон қўрқоқ ё қаҳрамон бўлиб туғилмайди, балки у ўз ҳаракатлари билан ўз ўзини қўрқоққа ёки қаҳрамонга айлантириши мумкин. Ҳаракат билан қўрқоқ қаҳрамонга, қаҳрамон қўрқоққа айланиш имконияти эга. Экзистенциализм инсонни ўз ишлари орқали танийди. Шунинг учун ҳам инсонни ҳаракатга ундайди. Ҳаракат эса — ҳаёт! Барча умид унинг ҳаракатларида».

Тасаввуфнинг асоси ислом “ал-ҳаракату баракатун”, яъни “ҳаракатда — баракат”, дейди ва тасаввуф бунга амал қилади. Сартрнинг “барча умид — инсон ҳаракатларида” деган фикри бу илоҳий амрга нақадар мос!

Инсон умид билан яшайди. Умид унга руҳий далда, ўрни келганда, мадад беради. Бироқ у қайсидир бир меъёрдан ошганда, мадад ёки умид умидлигича қолганда, ёрдам — муҳолиф кучга, таскин — армонга айланади. Чунки ўз орзу-умидларига етолмаган ҳар қандай киши кўнглини етим изтироб эгаллайди. Балки, шунинг учундир, Камю “Умидвор бўлмаганда ишлар анча юри-

1 Экзистенциализм оқимида диний йўналиш ҳам мавжуд. —У.Ҳ.

шади, дейди. Ўз навбатида комил инсон ҳам кеча ёки эрта ёди билан эмас, балки бугун билан яшайди. Дарҳақиқат, бугун барча замонлардан реал ва нақддир. Тасаввуфнинг олтинчи — таваккул мақомидаги солиқ ҳам бугунини, яшаб турган даммини ўйлайди. (Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун Султонмурод Олимнинг “Ишқ, ошиқ ва маъшуқ” (Тошкент: Фан, 1992 йил) китобига қаранг.) Халқимиз ҳам “Дам бу дамдир, ўзга дамни дам дема”, “У ёғига худо пошшо”, дейди. Рус олими Долгов Камю асарларидан келиб чиқиб ёзади: “Инсон билиши керакки, у фақат бугунда яшайпти, ҳеч қандай эрта ва ҳеч қандай келажак унинг учун йўқ”. Келажак бўлган тақдирда ҳам уники эмас, ундан кейин келувчиларникидир ва бу келажак ҳам улар учун “бугундир”. Бинобарин, бугунда яшаш, яшаганда ҳам асл бир инсоний ҳаётда яшаш керак”. Камюнинг ўзи эса: “Менинг бутун ҳукмронлигим бу дунёдадир”, — дейди.

Инсон қаерда бўлмасин, Ғарбдами — Шарқда, барибир, инсон. Миллатларнинг ранг-рўйи, тили, урф-одатлари-ю, яшаш тарзи — ҳамма-ҳаммаси бир-биридан қанчалик фарқланмасин, моҳиятда бирдирлар — Оллоҳ бандасидир. Шунга кўра, уларнинг ҳаёт ва ўлим, яшаш ва кураш, эркинлик ва қуллик, бахт ва бахтсизлик, азал ва абад... ҳақидаги тушунчалари, ўй-мулоҳазалари ўзининг энг юқори пардасига бир-бирини тасдиқламоқда, тўлдирмоқда. Эътибор беринг-а, Камю ёзади: «Эртами-кечми, бир кун шундай вақт келадики, унда одамлар курашни ва бир-бирини қийнашни бас қиладилар ҳамда иқрор бўладилар-ки, инсонларни қандай бўлса, ўшандайлигича севиш керак. Бу самовий ҳукм!». Шарқ таълимини олган англиялик мусулмон, доктор Колин Турнес улуғ турк олими тўғрисидаги мақоласида ёзади: «Оятул - Кубро» иймонни аввалдан бўлади, деб билмайди, балки у яратилмишдан йўлга чиқиб, яратувчига боради ва исбот этадики, махлуқотни ўзи кўрмоқ истагани ёки хаёл этганидек эмас, балки бўлгани каби кўришни хоҳлаган кимса мутлақо «Ла илаҳа иллаллоҳ» натижасига келажакдир».

Камюнинг мақсади исён эди, дунёнинг номукамаллигига қарши исён. Унинг исёнкорлиги оламни тузатишга йўналган ҳаракатдир. Тасаввуфда ҳам исён бор, аммо бу исён оламни эмас, балки нафсни тарбиялаш йўли билан одамни камол топтиришга қаратилган. Кўринадикки, тасаввуф ва экзистенциализм мақсадлари бир-бирини тортиб турган икки қутбга ўхшайди. Улар ўзлик-

ни ва дунёни англашга интилади, бу йўлда ўзида ва дунёда мавжуд қусурларни тузатишга, янада пок, янада мукаммал бўлишга ҳаракат қилади.

Тасаввуфда ахлоқ бош масалалардан биридир. Чунки одоб муриднинг адо этиши шарт бўлган вазифалардан. Буюк мутасаввуф Жалолоддин Румий «Одобсиз киши Рабнинг лутфидан маҳрум қолади», - дейди. Негаки, одоб-ахлоқлилиқ покланиш йўлидаги энг муҳим қадамлардан бири бўлса, покликнинг ўзи оламни билиш сари очилган эшиқдир. Долгов Камю ҳақида ёзади: «Узоқ ва кунт билан фалсафани ўрганиш ахлоқ учун ундан (фалсафадан - У.Ҳ.) воз кечишга олиб келади. Камюнинг ўзи «Ожизликларимни билиб, бутун куч-қувватим билан одоб-ахлоқли киши бўлишга интилдим», - дейди. Чунки ахлоқ, бу — меъёр, низом ва тартибдир. Ахир коинот ҳам энг олий низом билан барҳаёт-ку. Шундай экан, ундаги ҳар бир мавжудот — инсон, ҳайвон, ўсимлик ... барча-барчаси ўзига хос мўъжаз коинотлар эканлигини унутмаслигимиз лозим. Бунинг устига улар ягона Олий Низомга бўйсунилари нуқтаи назаридан илоҳий бутунликка эгадирлар. Демак ахлоқли бўлишга интилган киши ана шу илоҳий бутунликка талпинган бахтли зотдир.

ЯНА БОШҚА БИР МАСАЛА — МУҲАББАТДИР. Улуғ нақшбандия тариқатининг мақсади инсон қалбида муҳаббат жазбасини майдонга келтириш. Чунки севги билан тўлуғ дилда бошқа ёмон туйғулар — кин, адоват, нафрат, душманлик, ҳасад... учун жой қолмайди. Камю «Яшашга ёрдам берган гўзаллик ўлишга ҳам кўмаклашади», - дейди ва гўзаллик учун яшашга, курашга чақиради. Чунки гўзаллик ҳамиша муҳаббат билан қарши олинади, бошқача бўлиши мумкин эмас. Бунинг орқасидан эса ғамхўрлик келади. Экцистенциализмнинг яна бир намояндаси Хайдеггер ёзади: «Гуманизм, бу — инсоният ҳақида ғамхўрликдир». Инсон гўзалдир, чунки у — Оллоҳнинг санъати. «Оллоҳ гўзал ва у гўзалликни севади», дейди ислом. Оллоҳнинг бандаси, руснинг улуғ ёзувчиси Достоевский ҳам бу илоҳий ҳақиқатни инкор этмайди: «Дунёни гўзаллик қутқаради».

Инсон даҳосининг белгиси — нарсаларга соғлом назар билан қараш, моҳиятни англашдир. Олимликнинг аломати ҳам аслида шу. Чунки нарсаларни ҳар ким ўзича эмас, балки қандай бўлса, ўшандай кўришни исташ ва шунга интилиш — Оллоҳга элтувчи ягона йўл. Йўқса, Пайғамбаримиз (С.А.В.) Яратганга илтижо

қилиб: «Нарсаларни менга бўлгани каби кўрсат!» деб фарёд чекмасди. Моҳиятни англаш — миллати-ю замонидан, дини-ю урф-одатидап қатъи назар, даҳо ақлларни бирлаштирувчи муштарак қудратдир. Агар икки улуғ зотнинг фикрлари алалоқибатда бири-бирига зид чиқса, ё улардан бири ёки ҳар иккаласи ҳам адашган бўлади. Чунки Оллоҳ бирдир. «Ҳақиқий олимнинг билими Ибтидо ва Интиҳода Оллоҳ учун қилинган билимдир», — дейди Жалолиддин Румий.

Биз юқоридаги қиёслар билан экзистенциализмни тасаввуфга, абсурд одамни эса комил инсонга тенг қўйиш мумкин, демоқчи эмасмиз. Чунки барчамиз биламизки, тасаввуф экзистенциализмга нисбатан ҳам қадимий, ҳам мураккаб, ҳам таъсирчандир. Энг муҳими, у инсонни Оллоҳга бошлайди, манзилида Ваҳдат мавжуд. Муқоясалардан мақсад эса замонамизда ҳам кишиликнинг сара фарзандлари — қайси ирққа ва қайси динга мансуб бўлмасин — тафаккур ва қалб ҳаракатлари натижасида тасаввуфда рақам қилинган ана шу азалий ва абадий ҳақиқатларнинг айримларига секин-асталик билан бўлса-да етиб келяпти экан. Бори — шу. Бироқ шугинани тушунишнинг ўзи улкан ҳодиса...

ЗАМОНАВИЙЛИК ВА ТАГ ҚАТЛАМ

«Замон руҳи» деган жуда қудратли нарса борки, хоҳиш-иродамиздан қатъи назар, у ҳар биримизнинг онгимизга тўр солган. Очiqроқ айтай: Навоий асарларининг қамроқ мутолаа қилинишининг туб сабаби нафақат бугунги замондошнинг савиясига, балки улуғ шоир ва биз тегишли бўлган замонлар руҳидаги тафвутга ҳам чамбарчас боғлиқ. Яъни Навоий ижодини ташбеҳан улкан денгиз деб олсак, уни юза қисмида ўша давр кайфияти мавжуд бўлиб, бу қатлам замондош ўқувчи учун гўё музлаб қолган. Ваҳоланки, юзадаги ана шу муз қатлами парчаланиб, ичкари тушилса, улуғ шоирнинг барча замонларга алоқадор даҳоси юз очади. Бироқ бу иш фурсат ва зўр меҳнат талаб қилганидан аксарият китобхон таг қатламлардаги жавоҳирлардан баҳраманд этувчи бугуннинг Навоийсига эҳтиёж сезади.

Агар Пайғамбаримизнинг ўзлари амалга оширган ишлар билан исломият барча замонлар кишисига исталгандек етиб борганда эди, Румий, Яссавий, Нақшбандий, Фиждувоний каби улуғ валийларнинг шаклланишига ҳожат қолмасди. Исломнинг моҳияти — Оллоҳ амри билан Муҳаммад алайҳиссалом тарғиб этган — Эзгулик ўзгармасдир. Лекин уни ёвузликдан беҳато ажрата билиши учун румийларга эҳтиёж бор. Чунки бундай зотлар ўша ўзгармас моҳиятни замондошга ҳар қандай муз қатламисиз, пардаларсиз, ўз таъми ва тусида тақдим этади. Зеро, уларни бирлаштириб тургувчи куч замоннинг муштарак ҳавоси, ритми! (Ана шундагина башариятнинг янгилиниб, илгарилабгина яшай оладиган табиатини тушунмаслик оқибатида келиб чиқадиган ўринсиз баҳс-мунозараларга ҳожат қолмайди. Шундагина кишилар эътиборини кўпинча зоҳиргагина қаратиб, чалғитаётган ваҳҳобийчилик каби оқимларга майдон қолмайди).

Кейинги ўн йиллар мобайнида адабиётимизда пайдо бўлган асарларнинг катта қисмида моҳият — денгиз тубидаги жавоҳиротга замонамиз кишиларининг руҳияти орқали тушишга интилиш нафақат кўнгилдагидек, балки эҳтиёжимизга яраша ҳам эмас. Баъзи асарларда шу кеча-кундуз руҳи акс этган бўладию, замирида жавоҳирот кўринмайди. Баъзиларида эса, аксинча, жавоҳиротга ишора бордек, аммо замон нафаси сезилмайди. Назаримда, ана шу икки жиҳатнинг бирлиги — воқеага айланиб кетадиган асарлар яратилишидаги туб масалалардандир. Абдулла

Орипов шеърятининг ўз вақтида машҳурлиги айни шу асос билан изоҳланади, менингча. Унда шоир ўша давр иқлимида етишган инсон сифатида изтироб тўла нигоҳини жавоҳиротга тикади. Бу дардчил шеърятнинг эндиги умри унинг тағқатламлари залвори билан, бошқача айтсак, шоир ва жавоҳирот муносабатининг даражаси билан ўлчанади. Чунки у даврларнинг ҳавоси аллақачон чекилиб, ўрнини бошқа ҳаво, бошқа ритм эгаллаб бўлган. Бугунги кунимизнинг машҳур асари Тоҳир Маликнинг «Шайтанат»ида кишилар эътиборини ўзига тортган жиҳат ҳам шу — замон ҳавоси. Бу ҳаво деярли ҳаммамизга дахлдор. Румий ҳазратлари ёзади: «Бир инсонни бошқа инсонга тортган нарса сўз эмас, балки икковида мавжуд бўлган руҳий бирликдан бир парчадир. Агар бир инсон юз минг мўъжиза ва каромат кўрса, аммо унда валий ва набийга уйғун бўлак бўлмаса, бирлашмайдилар, (яъни, киши фитратида набий ва валийга хосликдан бирон парча бўлмаса, улар кўсатган мўъжиза ва каромат унга таъсир қилмайди — У.Ҳ.) ва бунинг фойдаси ҳам йўқ. Уни валий ва набийга боғлаган, улар севгисини кўнглида орттирган нарса ўша омухта — ўртоқ парчадир. Агар бир жисм таркибида оҳанрабо билан муштарак бўлган бир парча бўлмаса, у жисм ҳеч қачон оҳанрабо тарафга кетмайди, яъни тортилмайди. Улар орасидаги бир хиллик гизли бир нарсадир, кўзга кўринмайди».

Худди ана шу гизли, кўзга кўринмас, лекин мавжуд парча (бу ўринда) замонанинг руҳи. Бунинг соддароқ қилиб айтиш ҳам мумкин: асар воқелиги, ундаги қаҳрамонларнинг тақдири, зиддиятли ўй-мулоҳазалари, кечинмалари, шодлик ва қувончи... билан ўқувчининг худди шундай жиҳатлари ўртасида ҳамоҳанглик бўлиши — асарнинг кенг ўқилишини таъминловчи муҳим унсурлардандир. «Ўтган кунлар»нинг халқ орасида шу чоққача кенг ўқилганлигининг сабаби асар нафақат ҳассос ёзувчининг муҳаббат ҳақидаги қиссаси экани, балки муҳаббатнинг умумга хос туйғу эканлиги ҳамдир. У бугун ҳам, кейин ҳам ўз мавқеини йўқотмайди. Бироқ қадрият муносабатлар, дунёқарашу дидлар шиддат билан ўзгармоқда. Демак, янги замонавий ишқий қиссаларнинг яратилишига эҳтиёж аллақачон пайдо бўлган. Йўқса саёзгина бўлишига қарамай «Оддий Мария», «Морена Клара» каби теллсерналларга бунчалар ёпишиб қолмасдик... Бадий асарда замон руҳининг, замонавийликнинг акс этиши дегани тахминан шу. Лекин ижодкор баъзан ўз савқитабний қуввати орқали замо-

насидан бир неча ўн йилларга илгарилаб кетиши ва унинг вақтида узилмаган асари маълум фурсат ўтгач кенг миқёсда ўқилиши ҳамда бу нарсани унут бўлаётган ёзувчи исмини классиклар сафига қўшиб қўйилишига асос бўлиши мумкин. Чунончи, Стендаль ва унинг «Қизил ва қора» романи тўғрисида шундай деса бўлади. Ёки бўлмаса совет империяси парчалангандан кейин Камю асарлари, хусусан, «Бегона»сининг собиқ иттифоқ республикаларида катта қизиқиш билан ўқилиши ҳам бежиз эмас. Чунки ўша пайтда республикаларнинг бир-биридан узоқлашуви ва давлат билан фуқаро ўртасига тушган совуқлик оқибатида инсон кўнглида ёлғизлик, жамиятга бегоналик туйғулари кучайган эди. Эътибор беринг: ўшандаги вазият билан асар қаҳрамони Мерсонинг кайфиятида уйғунлик бор ва шу ваздан «Бегона» (кўпроқ хос ёзувчилар учун) саҳрода ичилган бир қултум сувдек лаззатли туюлади (ва асар дарҳол ўзбекчага ҳам таржима қилинди).

Асар қандай даврда ёзилганидан қатъий назар, унинг юза қисмидаги қалқон — замон руҳи ёки аллегорик, символик каби ҳимоя қобиғини ёриб кириб, марваридлар теришга қодир ўқувчилар тоифаси ҳамини топилади. Булар ижодкорни фақат оммага, замонга мослаб ёзишдай юзакиликдан асрайди. Шундай бўлгач, Омон Мухтор ёки Назар Эшонқул каби ёзувчиларимизнинг ўз тажрибалари тақдирдан чўчишларига асос йўқ.

Яхши асарлар ёзилапти. Лекин ёзаётган ёшларнинг кўпчилиги катталар сафига қўшилиш учун, ҳавас билан, катталарнинг аксар қисми эса сафдан четга чиқиб қолмаслик учун қалам тебратаятгандек. «Марям туғиш оғриғи бўлмагунча бахт дарахтига яқинлашмади. Қуръонда «Тўлғоқ санчиғи уни бир хурмо дарахти тўнкасига суяниш учун йўллади», дея буюрилгандек, Марямни дарахтга дард яқинлаштирди ва қуруқ дарахт мева берар бир ҳолга келди. Вужуд ҳам Марям кабилар. Ҳар биримизнинг (ичимизда — У. Ҳ.) исомиз бор. Бизда ҳам ўшандай дард пайдо бўлса, исомиз туғилади. Агар дард бўлмаса, Исо ҳам ўз келган йўлидан қайтиб кетади», дейди Румий. Бу билан мен бугун ёзаётганларда дард йўқ, демоқчи эмасман, дард мавжуд, фақат ичимиздаги исомизнинг туғилишига омил бўладиган даражадаги дард зарур бизга!

ОЙДИНБУЛОҚ ОЙДИНЛИГИ

Ушбулар Исажон Султоннинг биринчи мустақил китобчаси билан танишувдан туғилган илк қайдлардир. Бошқача ифодада тақризимиз «Ойдинбулоқ» деб аталмиш жажжи мамлакатга умидла юборилган биринчи элчимиз. Ўйлаймизки, музокаралар давом этади.

Тўшламдан Исажоннинг олти ҳикояси ва «Муножот» қиссаси жой олган.

Ҳар бир яхши асар ҳақ ҳақиқати сари учган гўзал фикр, хаёл. Қиссадан сўнг борлиғимда қолган ақл ўтгулик таъм шундай деб шарҳланди. Узоқ чўзилган тунд чеҳрали қишдан сўнг баҳор чечакларини ҳидлаганимизда унинг муаттар бўйи ботинимизга гўё ажойиб, нафис мусиқа янглиғ қуйилади. Ёхуд борлиғимиз шу янграётган куй бағрига кўчиб ўтади. Шунда биз мусиқа бизда яшайптими ёки биз унда сузаяпмизми — ажратолмай севинамиз. Ҳар қандай яхши санъат асари кишига тахминан ана шундай таъсир этади. Мен «Муножот»нинг муножотини гулнинг куйга айланган бўйи янглиғ тингладим.

Қиссада Ғариб образи билан ёнма-ён ҳамиша девона Машраб ҳам нафас олади. Аслида, ёзувчи Машрабга алоҳида тўхталмоқчи бўлмайди, уни тасвир этмайди, ҳаракатлантирмайди. Бироқ биз Ғарибнинг ўй ва ҳаракатларидан сезиб тураемизки, бу ерда Машраб ҳам бор. Ғариб чизган сувратларнинг моҳиятинида чол, яъни Машраб сиймоси ташкил этади. Бунини ёзувчи ўзича Будда динида мавжуд ақида — руҳларнинг кўчиб яшашини билан изоҳламоқчи бўлади:

« — Мен ёш эмасман, она, — деди Ғариб, бошини волидасининг иссиқ бағрига босиб. Назаримда, худди минг йил яшаб қўйганга ўхшайман. Ҳамма нарсани биладигандекман... Мен биламан, она — деди, — бир вақтлар дарахт бўлганман, шунинг учун ҳам дарахтларни яхши кўраман. Дарахтлар ҳам менга ўхшашади — кеча ариқ бўйида тол йиғлади. Назаримда, мен ҳам қачонлардир шунақа... ариқ бўйида йиғлагандекман».

Ислом дини эса руҳнинг кўчиб яшашини инкор этади. Бу энди бошқа масала. Ёзувчинини маҳлиё этган юқоридаги каби ақидалардан фойдаланиш борасида шуни айтаемизки, адабиёт қандайдир фалсафий ғояга хизмат этса, кичраяди, худди ижарада яша-

ётган одамдек тилини қисади. Адабиёт мавжуд ҳукмрон ғоялар-ки парчалабгина яшаш имкониятини қўриқлай олади.

Ғариб — ёзувчининг ўзи. Санъат мағзида аслида ўзини-ўзи ифода қилиш (самовыражение) ётади. Назаримда, Ғариб образига кирган оғриқ-дард ёзувчи кўнглида узоқ вақт яшаган, уни қийнаган. Худди Ғарибни ўз ҳолига қўймаган ва ниҳоят, қоғозга суврат шаклида тушган Машраб ёки Муножот сиймоси янглиғ. Лекин баъзи ўринларда ёзувчи Ғарибдан ажралиб чиқади ва бошқа одам бўлиб гапиради:

«Ғариб бу оламда мутлақ покликка эришиб бўлмайди, деган тўхтамага келди ва тагин гўшт ея бошлади... Ҳолбуки, ҳатто жон дилинг билан софликка интилган тақдирингда ҳам барибир ёвуз бўлиб қолавераркансан, яшаш учун курашнинг маънисини ўзинг учун бошқаларни қурбон қил, деган гап экан...

Ана шу тариқа Ғариб яшамоқ — буюк фожеадан бошқа ҳеч нарса эмас, деган ўтган аср файласуфларига хос тўхтамага келди».

Севги — азоб, касаллик. Ошиқ шу касалликка чалинган тутқун. Унинг қўлидан келадиган бирдан-бир мақбул иши ёр васли томон талпиниш, бу йўлда куйиш, ўртаниш... зинҳор ақлли гаплар айтиш эмас. Шу маънода Ғариб ҳам ўз дардининг қули. Унинг-да яшамоқнинг буюк фожеадан бошқа ҳеч нарса эмаслигини тушунишга хоҳиши ҳам, фурсати ҳам, имкони ҳам йўқ. Ғариб фақат изтироб чекишга маҳкум. У мулоҳаза юрита бошлаган вақтдан эътиборан «бу энди Ғарибдан беш-ўн ёш катта, ҳаётнинг аччиқ-чучугидан анча бохабар акаси (ёзувчи) бўлса керак», — деймиз. Шунинг учун ҳам Ғарибнинг — ёш боланинг катталарга тортган қиёфаси-ю, ўй гаплари баъзан кишини даҳшатга солса, баъзан эриш туюлади.

Бироқ асарнинг ўқ томири бошқа ва у ғоят гўзал акс эттирилган. Бу туғилишданоқ ноодатий белгилар берган, кейин ҳам ғайритабиий қилиқлар, гаплар қиладиган боланинг ўз руҳига, руҳидаги дардга тутқун Ғарибнинг кўнглидир. Кўнгилнинг Ғариб изтироби-ю истейдоди даражасида акс эттирилишидир. Шунда биз руҳ билан, истаса, инсонни ҳар кўйга сола билгувчи безовта олам билан тўқнашамиз. Исажоннинг ютуғи — бизни ушбу олам билан юзма-юз қила олганида. Руҳнинг нафақат қудрати тўғрисида, балки инсон қисматининг белгиловчиси экани ҳақида ҳам ўйлашга ундай билганида.

Ғарибнинг кўнгли орқали эса ёзувчи айнан санъаткор руҳиятига чуқур кириб боради. Ғарибнинг санъаткор бўлмасдан иложи йўқ эди. У ўз руҳияти изтиробларини қандайдир шаклларга кўчириш билангина таскин топиши мумкинлигага шубҳа қилмаймиз.

«Бу суврат (Муножот — У. Ҳ.) Ғариб кўнглининг нақ акси бўлиб қоғозга михланади!» Қоғозга михланажак суврат Ғариб кўнглидаги дарднинг гўё ташбеҳ воситасида ситиб чиқарилишидир. Дил бусиз тинчимайди: «Уни (нурли сиймони — У. Ҳ.) тасвирлаш эса мислсиз азоб ва қийноқлардан иборат бўлди, кўлига қалам олганданоқ Ғарибнинг дилини кўрқув босди, хаёлида эса фақат шоҳ байтлар айланарди, холос. То шоирнинг ўзини ва саҳрони чизиб бўлгунча дилини кўрқув, тушкунлик тарк этмади, шундай бўлса-да, чизмакдан тийилмоққа ўзида на куч, на истак топа олди, булутлардан юксакдаги чехрани чизишга бошлаганданоқ кўрқув ишонч билан алмашди, алқисса, сўнг чизиқни ҳам тортгани чоғида шунақанги руҳфазо ва энгил бўлиб кетдики, худди ўзини фазоларда юргандек ҳис қилди...». Ёзувчи сувратлардаги ҳар бир иштирокчини ҳаракатлантиради. «Мўйқалам остидан бирин-кетин тасвирлар қалқиб чиқа бошлади. Қоғозда ҳаёт барқ урди, жондорлар пайдо бўлди; ерда илк ҳаёт нишонлари юз кўрсатди... Мўйқаламнинг бир ҳимоси билан янгигина ниш урган куртаклар абад заволи сари кетдилар, энди буюк бир тўфон юзага чиқди — у бениҳоя қудратли ҳам даҳшатли эди... Барча тўс-тўполоннинг сўнгида худди ёғду сингари балқиб ва тенг ярим нурда мосуво бўлиб бани одам тасвири яралди, ёруғлик ва зулмат кураш бошлади...»

Биз ҳам ўт-ўланлар билан гаплашган, уларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиб, юришларига шубҳа қилмаган Ғариб сингари сурашни ҳаракатдаги воқеликни бир парчаси — давоми эканлигига шаксиз ишонамиз.

Асар «кутилмаганда келган бало»дан, ниманингдир рамзидан бошланади. Назаримда, кейинчалик Ғарибнинг сувратига-да кўчиб ўтган бало ана шунда нимангидир рамзи бўлиб қолавериши лозимдек. Ёзувчи ўқувчига раҳм қиладими, негадир картани очади: «Ва ниҳоят тасвир тенг иккига ажралди – бир томонида шафқат ёғдуси таралиб, кўзни қамаштирар ва руҳни аллалар, иккинчи томонида эса ўлик кенгликлар акси қорайиб турарди. У ерда жирканч жондорлар тўдаси қайнаб биқиб ётар эди.

Тўда қоқ ўртасидан иккига айрилди, ер ёрилиб, ҳамма ёққа тупроқ сочилди ва жуда ҳам бемаъни бир башара зоҳир бўлди...

— Оҳ, бўлди... Билдим!.. - қичқириб юборди Ғариб қалт-қалт титраганча.

Бу нафс эди! «Бу маккорлик, доғулилик, номардлик рамзи, барча олчоқлар ва пасткашлар қонининг бирикишидан бунёдга келган мудҳиш нарса — Шайтон Алайҳиллаъна эди!».

Асарни ўқишда давом этарканмиз, шайтон гўё «Республикада хизмат кўрсатган рассом Салимхон Солижонов» қиёфасида рўбарўмизга чиқади. «Бу — нафс эди!» деган «топилма»ни топишни ҳар ҳолда ёзувчи бизга қолдирса ҳам бўлаверарди, деган ўй кечади. Исажоннинг ҳикояларида воқеабандлик кам бўлсада, кўнгилнинг қайсидир бир ҳолини изоҳлашга хизмат эттирилади. Тиббиёт инсоннинг вужудини ўргангани ва даволагани каби адабиёт ҳам кўнгилни кашф қилиш орқали руҳга ҳузур бағишлар экан, ёзувчини тутган йўли учун фақат қутлаш лозим! Чунки у нишонни топган ва унга тинимсиз равишда ўқ отаётган мерганга ўхшайди. Мўлжалга уриш учун имконият борлигини у биричи китоб биланоқ исботлади. Бироқ биз ушбу сермашаққат мақсадга етишда Исажонга унинг ихтиёрида бўлмаганини, яъни омадни тилаймиз.

«Манзил» — юки бениҳоя оғир ҳикоя. Гап ҳажмда эмас-у, лекин киши негадир унда юкнинг залворидан ларзага тушган қалбни қўярга етгулик кенгликлар бўлишини қўмсайди. Шу маънода Исажон «Манзил»нинг кенгликларини оча билса, умри давомида ҳатто ўзи ҳам баъзан унинг бағрига шошиб қочиб қолади, дегинг келади.

«Манзил» бошдан-оёқ рамз асосига қурилган. Бунда сафар гўё инсон умри. Йўлда учраган гулзору чўллар унинг шодлигу гамига ўхшайди. Манзил — орзулардан бино этилган бино — сароб. Ҳикояни ўқиб битирганимиздан сўнг ўзимизда қолган мазмунни қуйидагича шарҳлаш мумкин: «Эй дил, ўтаётган ҳар бир лаҳзадан ўзлигингга, ўзлигингдан эса ҳар бир лаҳзангга назар сол. Сен чир айланиб қидираётганинг, айтайлик, ТИЛСИМ ТОҒИ, ажаб эмаски, шу оралиқдан топилса!»

«Хун» ҳикоясида кўнгилни чир айланиб ўртанаётган девонадек изтиробга тушишига имкон яратувчи ажойиб воқеа уюштирилган. Бироқ, шундай қулай имкониятдан гўё старли фойдаланилмагандек. Чунки бир томонда интиқом туйғуси, иккинчи та-

рафда эса фарзанд меҳри ўртасида қолиб жизғанаги чиқиб куйиши лозим онанинг кўнгил изтиробига негадир қонмаймиз. Негадир икки ўт орасида қолган шўрлик кампирнинг ақлдан озишини истади кўнгил. Чунки шундагина у қаршимизга аввало инсон бўлиб чиқади ва биз телба аёл сиймосини ҳеч иккиланмасдан қалбимизга яширадик.

Ҳикоя худди эртақлардек бошланади: «Тангритоғнинг этагидаги кўкаламзор яйловда Эрхон чол эликларни қоралаб қолган Ойтўлди отлиқ аёли билан фақирона ҳаёт кечирардилар». Бироқ бундай ибтидо ҳеч-да эриш ёки жўнлик бўлиб туюлмай, қайтага ўзининг аллақандай сеҳрини ўқувчига ўтказади. Биз-да худди эртақ эшитаётган бола мисол оғзимизни очиб ёзувчига эргашамиз.

Ҳикояда қўлланилган ташбеҳлар ҳам ўзига хос. Яъни улар асарда акс эттириляётган воқеликнинг айнан ўзидан — яқин атрофдан олинади.

«Ҳозир Эрхонга қарасангиз кулгингиз қистайди — қадди камалакдай эгилган, юзи Тангритоғ ирмоқларидай эгри-бугри ажинларга тўла...» «Бу орада Ойтўлди ҳам қариди. Қомати марҳум эри жангчи Эрхоннинг кўҳна ёйи каби эгилди. Ханжардек киприклари тўкилди...»

Ўтибор берсангиз, Тангритоғ ирмоқлари ҳам Эрхоннинг кўҳна ёйи ҳам қаҳрамонларга таниш предметлар, киприкларнинг ханжарга нисбат берилишида ўша давр руҳидан келиб чиқиб, ўқувчини ўтмиш даврнинг руҳига такрор йўналтиради. Ёки бўлмаса «Тилсим лашкари» ҳикоясида қўлланилган ташбеҳга разм солинг:

«Шамол роса авжига чиққан эди. У дорга ёйиб қўйилган кимнингдир белбоғини бир юлқиб олди-да, учуриб кетди. Зангори белбоғ уча-уча наридаги тут новдасига илинди ва худди музаффар лашкарларнинг туғи сингари ҳилпирайверди».

Ҳикоянинг давомини ўқиркан, биз кутилмаганда ҳақиқатан ҳам лашкарларга дуч келамиз ва негадир юқоридаги ташбеҳни ушбудан дарак берган фаросатли элчи сифатида қабул қиламиз.

Муқанна — олдимизда ҳамиша ҳал бўлмайдиган мавзу бўлиб қолса, ажаб эмас. Гўё уни на ҳимоя қилиб бўлади, на қоралаб. Чунки бир томондан Муқанна ватанпарвар, иккинчи томондан эса ислом динининг ёйилишини маълум фурсат тўсиб турган «иблис». У исломга қарши курашдими ёки ўз тупроғига бостириб келаятган ўзга юртликларга қарши — масалани шу нуқтаи назардан ўрганиш керакдек. Жангни бой берган Муқанна дейди:

« - Сизу бизнинг жангимиз боқий эрур. Тўронзаминга то қиёмат қадар ёғийлар кўз тикаберадилар. Бас, бугундан бошлаб бизлар боқий жангчиларга айланурмиз. Бизлар ҳар дақиқа, ҳар лаҳзада ёғийлар дилига қўрқув солурмиз. Бизлар ҳеч қачон ўлмагаймиз!..»

«Шундан сўнг асрлар оралиғида, ҳар замон - ҳар замонда баъзи кишиларнинг шамолли кечада юртни кезаётган ғалати лашкарни кўрганликлари ҳақидаги бир-биридан қўрқинчли ва ҳайратангиз афсоналар пайдо бўла бошлади.

Айтишардики, бу қадимий қўшин — Муқанна бошлиқ Сиём аскарлари эмиш».

Бунда ғалати лашкарни ташбеҳ, ташбеҳни эса Муқанна юртдошларининг ватанпарварлиги, гурури, енгилмас ўзликлари... деб шарҳласак бўладигандек.

Айни пайтда «балки қиёматда яқин қолган эди...» деб қўяди ёзувчи. Гўё бу билан у «балки Муқанна ва жамики муқанначиларнинг ватанпарварлик туйғуси-ю гурур-пурури ҳечдир» деяётгандек. Ҳикоя ўқувчини гўё иккита йўл бошига бошлаб бориб «танла!» дейди ёки унинг ўзини тенг иккига бўлиб ташлайди.

«Ойдинбулоқ»да ёзувчи худди энг гўзал топилдиқ лаҳзани тўхтатиб қолган санъаткор — фотограф сингари иш кўради. Ва ўзи сайлаб олган чўққи — илоҳий мазмундаги он атрофида айланади, уни акс эттиради. Асар замирида муҳаббатга икки жинсининг биологик интилишларидан-да аввал илоҳий неъмат, руҳий муносабат деб қараш ётгандек. Агар Ойдинбулоқ қошида йигит ва қиз кўзларида чақнаган учқун фақат ўша жинсий майлдангина иборат бўлгандайди, орадан ўнлаб йиллар ўтгандан сўнгги учрашувлари асносида кўзларда яна нимадир бир лаҳза, атиги бир лаҳза милт этмасди. Худди шу лаҳзада қандайдир сеҳр бордек. Худди шу лаҳза гўё булоқ кўзчаси-ю ошиқ унга тушиб, чиқиб кетолмай чириллаб айланаётган япроқдек афтода, беҳол, беилож...'

Худди шу лаҳзада ёр ошиқ учун гўё Паризод бўлиб туюлади, йўқ, айнан Паризоднинг ўзи бўлади:

«Қирқнинг остонасида туриб энди-энди ўйлайман: Йўқ, мен ўшанда айнан Паризодни учратган эдим. У менинг, фақат менинг Паризодим эди. Кўкдан мени деб тушиб келган эди...». Ҳа, инсон умри қаршисида бир лаҳза нима деган гап! Лекин айнан шу бир лаҳзада кечган ҳаёт баъзан бутун бир умрга мазмун-маза бериши мумкин - худди овқатга ташланган бир чимдим туз каби.

Бундан ташқари инсон ўз умрининг қайсидир палласида негадир ҳамиша ўзи учун, фақат ўзига аталган Паризод келишини кутиб яшайди. Кун келиб оддий бир киши унинг учун самодан тушган Паризод даражасида улуғланади.

Ниҳоят, асарларнинг тили кишини қувонтиради. Исажон баъзи бир ижодкорлар сингари билафонлик қилиб истеъмолдан йироқ архаик ва тарихий сўзларни қалаштириб ташламайди. Аксинча, ўрни келганда, худди спортчилар командасига замони билан битта-битта янги ўйинчи олиб бойитиб турилганидек иш тутади. Ва аҳён-аҳёнда бугуннинг ўқувчиси учун нотаниш сўзни силлиқ қўллайди: «... сўнг чизиқни ҳам тортгани чоғида шунақанги руҳафзо ва энгил бўлиб кетади-ки...». Эътиборни дарҳол тортувчи яна бир жиҳат — дерли ҳар бир асарда ойли кечага, ойга тўхталиш бор. Ҳатто тўпламнинг номланиши ҳам ой билан, ойдинлик билан боғлиқ — «Ойдинбулоқ»: «Бугун яна ой тўлибди. Қишлоқ тераклари ортидан улкан оқиш гардиш бўлиб самога кўтарилибди...»

«Тўлин ой ҳавога кўтарилиб кумушдай ёғдуси қишлоқнинг кўчаларига, уйларига, ҳовлиларига элангани сайин, кўча сукунати ортаверади. Ой тиккага келганида эса, ҳаммаёқ сув қуйгандай жимиб кетади» («Фалати қишлоқ»).

«... ногоҳ ой пайдо бўлди ва теваракни илиқ ёғду билан тўлдирди» («Муножот») ва ҳоказо. Назаримда, ёзувчи кўнглида ана шундай — ойнинг илиқ ёғдусига тўлган юлдузли ажойиб кечалар яшайди. Улар адабиётга — шаклга кўчар экан, биз — турмуш икир-чикирларидан безган, чарчаган одамлар дилимизни яйратиш учун ўзимизни уришга яна бир гўша топганимиздан фақат қувонамиз. Чунки, бола экан, ота-онамиз бағрига ташлаб тинчлантирган руҳимизни энди гўё санъатнинг кенгликларига тозартиб оладигандекмиз.

ОЛАМГА ҚАЛБИ ОЧИҚ ДОНИШМАНД

Устоз Тальят ака Солиҳов хотирасига

Фикрламайдиган инсон — гиёҳ битмайдиган шўрхок ер сингари кўзга ботади. Зеро, тафаккур - тирикчиликдан аввал тирикчиликдир, У — тунда улкан ўрмон қаърида адашиб юрган инсон кўлида ёнаётган маёқ. Киши гулхан воситасида умрининг сўнгига қадар турли хавф-хатардан сақланиши, егулик пишириб ейиши, ниҳоят, йўл топиб юриши мумкин. Бироқ машъала кишининг ўрмондан эсон-омон чиқиб олишига кафолат бермайди. Чунки ўрмон чиндан ҳам дарахтлар йиғиндисидан иборат жой эмас, балки инсоннинг қалбидир. Сиру асроридир, қисмати дир...

Одамни билмай туриб оламни билмоқчи бўлган олимнинг ҳолига вой! Дунёни англашдан келадиган завқ ва ҳайрат кўнгилни тушунишдан туғиладиган шавқу ҳаяжон олдида ҳеч нарса! Аслида дунёни билиш инсонни билишдан келади. Инсон бошқа бировга қарши эмас, балки ўзи билан ўзи курашиш зарурлигини англаб етган кундан эътиборан унинг ҳақиқий ҳаёти бошланади. Чунки, коинотдаги энг улуғ жанггоҳ — кўнгил. Бошқаси ўзликдан узоқлашиш, бегоналашиш...

Жарлик томон шиддат билан кетаётган ғофиллар тўдасига мудҳиш ҳалокатдан сўз очиб, йўлдан қайтишлари зарурлигини уқтира-уқтира чарчаган, бироқ натижа чиқавермагач, ўзи ҳам улар билан кетишга мажбур бўлган. Шунда-да ҳақиқатни тинимсиз қайтара-қайтара тубсизлик сари базўр оёқ судраётган донишмандга ўхшатаман мен уни. Сон-саноқсиз ёғий кўшинлари қаршисида ҳадиксиз жилмайиб турган жангчи ҳам — у. Аслида, домла ўта хосикор бўлиб, бировнинг қаршисига чиқиб ошкора олишишдан йироқ бир зот эди... Бироқ уни бу даражада қадрли қилган нарса - Тальят аканинг илму маърифати, зиёси, тафаккури...

Инсон фитратида бир пайтнинг ўзида ҳам эзгулик ҳам ёвузлик мавжуд. Улар — бир нарсанинг икки томони. Адабиётнинг ибтидоси ҳам - шунда: адабиёт — инсон кўнглига очилган дарча. Домла бутун умр ана шу дарча олдидан кетмаган - кетолмаган «изтироб қулларидан эди. У адабиётни «оламга нисбатан олам яратиш» деб биларди. Назаримда бу инсоннинг яратувчилик ишқи билан боғлиқ. Ҳазрат Румийда киши Оллоҳнинг сифатларини қайтариб бергандагина комилликка эришади, деган фикр бор. Яратиш — банданинг иши эмас, балки Холиқники. Аммо ярал-

миш табиатан барибир ўз хожасига эргашади, унинг васфлари ила безанмоқчи бўлади. «Оламга нисбатан олам яратиш» ҳам ажабмаски, қандайдир маънода Яратганга тақлид. Лекин бу оламнинг қуруқ нухаси эмас, балки, домла айтмоқчи — модели, оламнинг ўзи эмас, балки гўё худди ўзи. Домла бадий асар қаҳрамонларини — ҳаёт, ҳаёлни эса реаллик деб қабул қилар ва ана шу воқеликда ўз қаҳрамонлари даврасида яшарди...

«Биз ҳали тухумни ёриб чиқмаганмиз. Биз ўз қобигимиз ичидан чиқа олайлик», деган фикр ҳам домлага тегишли. Бу — аввало, умуман инсон ҳақида, унинг ўзлигини, ўз фожеасини англаши ва уни енгиб ўтиши зарурлиги ҳақида, қолаверса миллат, жумладан ўзбек миллати тўғрисида. Йўқса у: «Ўз нонимиздан бир бурдасини берганга қуллуқ қиладиган халқ вакили бўлишдан мен ор қиламан!» демасди.

Ҳар қандай киши эмас, балки дард чекаётган инсон гўзал. Чунки дард — покловчи неъмат. Азобланаркан, киши гуноҳ қилмайди, қилолмайди. Аксинча, атрофни унутиб, ўзи ҳақда ўйлай бошлайди. Бу — инсоннинг ўзлигини англаш сари ташлаган илк қутлуғ қадами. Бироқ одамларнинг аксарияти дарди енгиллашган сайин ўзи томон ташлаган одимларни бирин-бирин тортиб оладилар. Янада ичкарилаш учун уларда кўпинча матонат етишмайди. Домла эса мен билган одамлар ичида энг матонатли шахс эди. Шу маънодаки, у бутун умр ўз олами томон саёҳат қилади. Шунинг учун ҳам домланинг ташқи дунё билан, унинг ашаддий ихлосмандлари билан бўлган муносабати рисоладагидек бўлмади ва бўлиши ҳам мумкин эмасди. Балки уни ўзи сари етаклаган куч домланинг моддий дунёдаги муваффақиятсизлиги билан ҳам боғлиқдир. Ҳар ҳолда, фоний дунёда ошиғи олчи бўлиб, қаттиқ дард чекмаган, руҳан эзилмаган, қийналмаган... кимсадан тафаккурга дахлдор улкан ишлар кутиш маҳол. Чунки моддият ва руҳоният мисоли икки қутб. Инсон бирданига уларнинг ҳар иккаласи томон йўнала олмас. Бинобарин, яхши асар ёзмоқчи бўлган ёзувчи энг камидан ўзи ва ўзи билан боғлиқ барча жонли-ю жонсиздан воз кечмаса-да, уларни унутиши лозим. Ҳеч қурса, асари битгунча. Башариятнинг сара фарзандлари моддий дунё билан ҳамииша уриш ҳолида яшаганларининг сабаби ҳам ажабмаски шу билан изоҳланар... Менингча, домланинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам уни ўзлиги, ўз олами томон бошлаган йўлда эди. Таль-

ат аканинг бу олами яъни моддий дунёси эса ташлаб кетилган ҳовли каби ҳувилларди...

— «Бахт нимадир?» - деган саволимга

— «Бахт - балки ўткинчиликни тушунишдир», деб жавоб берганди домла. Бу — маълум маънода инсон ўз қудрати-ю ожизлигини белгилаб олиши демак. Чунки ўз имкониятларидан келиб чиқиб орзу қилган одамгина беҳуда азоблардан фориг бўлғуси. Йўқса нафснинг ўлқони тубсиз, киши чиқиб бўлмас даражада ичкарилаб кетиши турган гап. Ўткинчиликни тушуниш, яна қайғу ва шодликдан бир поғона баландда туриш ёки уларни гўё икки фарзанддек суюб бағрига босишдир. У — тинимсиз равишда қилинган тафаккур, кашфиёт, ўткинчиликни тушуниш — талабаларнинг ҳаяжондан нафаслари бўғзига тиқилиб берган саволларига жавобан домланинг бир бурда юзида зоҳир бўлган майин табассум... Ниҳоят ўткинчиликни тушуниш — ўлмай туриб ўлиш, фано топиш ...

Инсон — руҳият ва моддият ўзаро куч синайдиган майдон. Умр — олишиш учун белгиланган фурсат. Макону вақт доирасида кечган улуғ муҳорабадан қолган эсдаликлар эса — қисмат, хотира, тарих, адабиёт... Бу худди қишда ташқарининг совуғи-ю, ичкарининг иссиғи таъсирида дераза кўзларида пайдо бўлган ажойиб нақшга ўхшайди. Совуқ ва иссиқнинг кучи қанча шиддатли бўлса, нақш ҳам шунча жимжимадор, гўзал чиқади. Худди шундай, қайси бир инсонники қалбида руҳий ва моддий унсурлар беллашуви кескин кечса, унинг кўнгли ва тафаккур олами ҳам шунча теранлашади... Талъат аканинг озғин, нозик ва ҳатто пачоққина жуссасини, серажин чеҳрасини, хокисор табиятини, равон, салмоқли сўзларини... эслайман.

Назаримда, домланинг бор-йўқ қувончи — ўзининг ноёб тафаккури ва қалби чиғириғидан ўтказиб тайёрлаган неъматларини мухлисларига инъом этмоқ эди. Шунинг учун ҳам у ҳар сафар сўзларкан, мулойим кўзлари тубидан отилиб чиққан учқунларни пайқардим. Эҳтимолки, бу учқунлар ўша тунда ўрмон зулматгоҳида адашиб-қоқиниб юрган гумроҳ қўлига олиши зарур бўлган улкан муштарак машъаладан сачрагандир...

ЎЗИШ НЕГА ҚИЙИН?

«...Нима қилайинки, бизнинг юртимизда ва бизнинг миллатимизда одамни шоирликдан баттарроқ уялтирадиган бошқа иш йўқ.» дейди ҳазрати Румий. Мен ушбу иқрорномани чамаси 8-9 йиллар бурун ўқигандим ва ўшанда тўғриси, андак ҳайрон ҳам бўлгандим. Ахир шеър — санъат, унда кишини турмушнинг балчиғидан кўтариб, ювиб поклашга, руҳан юксалтиришга қодир хусусият мужассам. Бас, шундай экан, киши нега шеърятга яқин бўлмоқдан уялмоғи керак, деган фикрни ҳалигача ҳимоя қилсам, дейман. Бироқ гоҳи-гоҳида мавлоно айтган гап кайфиятига тушиб қолаётганимни, шу тариқа шеър ўқиш, ёзиш... каби маънавий мувоқабат ҳолидан тобора йироқ тушаётганимни сезиб қоламан. Ва шуйтиб сабабларини қидира кетаман.

Яқинда профессор Умарали Норматов телефонда ўзига хос ҳаяжон билан айтиб қолдилар: «Тоғай Муроднинг янги романини ўқидингизми? У ҳақдаги менинг чиқишимни-чи?» Сўнг домла завқ-шавқ билан асардан олган таассуротини бир муддат гапириб бердилар...

Мен ҳар иккаласини ҳам ўқимагандим. Устознинг олдида бироз хижолат чекдим. Тўғри, тушунаман, мен аввало, ўз виждоним қаршисида мулзам бўлишим керак эди. Рисолаларда шундай битилган. Афсуски, бундай бўлмади. Мана, ўша телефон кўришувидан сўнг қарийиб икки ой чамаси фурсат кечдиямки, ҳар бир асари адабий жамоатчиликда илиқ муносабат уйғотаётган ёзувчининг янги романини марказга тушиб сотиб олишга ҳафсала қилмайман. Нега, нимага? Ахир, яқин — яқинларда адабиётга тегишли нимаики бор, ҳатто энг кичик газетагача, ҳаммасини эринмай мутолаа қилгувчи эмасмидим? Нега энди ўша кайфиятни тополмаяпман? Нима, кўп яшаб, кўп билиб қўйдикми? Дунёсининг тагига бориб қолдикми? У бизга абсурддан дарак бераяптими? Ва биз уни кўтаролмай йиқилдикми? Ахир, абсурд фалсафасининг отахонларидан бири Камю амалда жуда ҳаётсевар бўлган-ку! Абсурд моҳиятини чуқур тушуниб етгани ҳолда маънисизликка аччиқма-аччиқ, қарама-қарши яшаш керак, дейди-ку у! Ва ўз ҳаётида ҳам шуни исбот қилади... Ёзувчи автоҳалокатга учраганда ўзининг шоҳ асарини ёзиш иштиғида яшаётганди. Билмадим, менимча, шундай некбин кайфиятнинг мавжудлиги Камюнинг ёзилмай қолган ўша мавҳум «шоҳ аса-

ри»дан ҳам баландроқ турса керак. Хўш, Камю топа олган ўша ҳаётсеварликка биз ҳам эгамизми? Нафсиламрини айтганда, бу борада француз ёзувчисига тенглашиш маҳолдек туюлади. Нега? Нима учун биз бунчалар бўш ва мўртмиз? Йўлнинг аввалида турибмизку, худди адоғига етгандек юзларимиз сўлгин. Ахир, биз Камю сипқорган абсурд фалсафасидан қониб-қониб ичганимизча ҳам йўқ-ку! Ёхуд яна бир устозимиз Озод Шарафиддинов ҳақмикан?.. Кузак бошланган паллада домлани йўқлаб бордик. У адабиётдан анча фурсат гурунг бериб ўтирдилар. Эсимда қолган гапларидан бири, домла, шарқнинг йўли барибир, ғарбникидан фарқ қилса керак, бу нарса айниқса, ғарб ва шарқ инсонни психологиясидаги айричаликда ўзини кўрсатади, дедилар. Энди ўзимча ўйлаяпман: Эҳтимол, шунинг учундир, масалан, Гёте ёки Камю босиб ўтган йўлни, яъни абсурд йўлини шарқлик инсон унча хуш кўрмас. Ахир, ғарб кишиси шахс эркинлигини қидиргани ҳолда шарқлик ҳамсоysi алаалоқибатда ўзини, тақдирини Оллоҳга ҳавола этишга эҳтиёж сезади. Домла эътироф этганидек, иймон машриқлик учун сўнгги таянч нуқта. Асрлардан бери шундай бўлиб келган. Агар ўша швейцариялик психоаналитик К. Г. Юнг ҳақли бўлса, яъни турли замонларда яшаётган одамлар гўё бир кўринмас организмни ташкил этса ва якка инсон у ёки бу шаклда шу организм таъсирида юрса, демак, шарқ инсонни истаса-истамаса, ота-боболарининг анъаналаридан кўп-да узоққа кетолмайди. Шундайми? Агар кетишга уриниб кўрса, руҳий муаммоларга дуч келадими?.. Сўроқлар, сўроқлар...

Бир шоир дўстим изҳори дил қилиб қолди: «Икки қатор шеър ёзмаганимга йиллар бўлиб кетди. Гўё туйғуларнинг сийқаси чиқиб кетгандек...»

Ҳамоҳанг пардада дўстимга жўр бўлдим: «Адабиёт мен учун арши аълодек жой эди. Кўнгилнинг энг сўнг юкуниб борадиган ва албатта таскин топадиган маскани эди. У айнан шу маскандан туриб Яратган сари парвозга чоғланарди. Адабиёт менга нажот ваъда қиларди, нажот! Ҳа-ҳа, буларнинг ҳаммасини ўтган замонда гапираяпман. Чунки тобора қалбимда ўзга бир кайфият ҳоким бўлмоқда. Ва у «адабиёт дардисиз яшамоқ енгилроқдир» дея мени мушкул аҳволга солиб қўймоқда. Адабиёт қўйган тузоқларни осонлик билан енгиб ўтмоқда ва ҳатто у адабиётни менсимаётир...»

Вақт айланади ва мен олимона мулоҳазакорлик билан ўзим-

га ўзим дейман: “Сен ошириб юборяпсан. Тўғри, сендаги, дўстингдаги кайфият бор нарса. Бироқ у ўткинчи. Сен ва сенинг дўстинг тушунмоғи керакки, XX асрнинг сўнги ўн йили ва янги аср аввалида шундай ижтимоий-сиёсий, маънавий-психологик, тарихий ўзгаришларни бошдан кечирдикки, уларни бирваракайига, улгуржи тарзда “ҳазм қилиш” ва таҳлиллар натижасига кўра яшап ҳатто зиёлидан ҳам анча куч ва фурсат талаб қилади. Сен ва дўстинг кўнглида кечаётган ўйлар мана шундай қадриятлар қайта баҳоланаётган бир давр учун ғоят табиий бўлганидек, жамиятлар ўзини секин-аста тиклай бориши билан тобора некбин бир либосларга бурканиши ҳам шунчалик қонунийдир. Бунини, аввало, ўзинг тушуниб ет, сўнг дўстингга-да етказки, ўшанда сизлар ҳам эҳтимол, “келажакка мактуб”лар битишга чоғланиб қоларсизлар...”

Дарҳақиқат, келажакка мактуб ёзиш... Ғалати ва қизиқ ташаббус. У қачонлардир табиий ҳол сифатида қабул қилинарди, энди... ўзингни ноқулай ҳис этасан. Нега, нимага?.. Яна олимпик қилгинг кебқолади, сен зўр бериб изоҳ қидира кетасан. Чунки одамзод шундай хилқатки, туғма инстинклар уни аввало, бугун «билан» яшашга мажбур қилади. Ахборот тўрларига ғарқ бўлган кунимизда дунё организми бўйлаб яшин тезлигида рўй бераётган ўзгаришлар суръати ва салмоғини ҳис этаркансан, узлатга чекиниб аллақандай мактублар ёза олмайсан, ахир. Курраи замин узра шундай воқеалар содир бўлмоқдаки, ҳар бир тирик организмнинг ҳаёт-мамот масаласи уларга, уларнинг натижаларига боғлиқ бўлқоляпти. Бинобарин, сенинг ҳам бутун эътиборинг, авало, замин узра ўз хавфсизлигингни таъмин этишга, ёки ҳеч қурса, хавфсиз эканлигингга амин бўлишга сарфланмоқда. Қачонки, сен ўз мажбуриятингни қайсидир даражада таҳликадан ҳоли деб ҳис этаркансан, шунда яна маънавиятга бел боғлайсан. Ҳа-ҳа, бу ҳаракат ўз-ўзидан бошланиб кетадики, бугун «ёзолмаяпман» дея тушкунликка тушмоғингга ҳожат йўқ...

Қолаверса, адабиёт — санъат, лекин санъат деб аталмиш яхлит организмни секин-аста қисмларга ажратсанг, қизиқ ҳодисага дуч келасан. Чунки қисмлардан бири психология, бошқаси тарих, яна бири социология, яна бошқаси дидактика бўлиб чиқадикки, XXI асрга келиб бу соҳалар жуда ривожланиб кетганидан ҳар бири ўзига тегишли майдонни ўз тасарруфига олишга киришди. Қарабсанки, илгари адабиётга тегишли «юк» кўпчилик

орасида бўлиниб олинди. Тўғри, адабиёт берадиган ва бошқа соҳалардан топиш маҳол бўлган руҳий завқ-шавқ масаласи бор. ХХI аср кишиси завқдан маҳрум эмас. Бироқ бу завқ аввалги руҳий озиқланишдан кўра кўпроқ ақл ва баданнинг бир муддат лаззат олиши асосига қурилмоқда. Зеро, цивилизациянинг руҳ тарбияси оёғига болта урганига анча бўлган. Руҳи тарбияланмаган кишига эса руҳий шавқ берадиган соҳанинг унча қизиғи бўлмайди. Ахир бундай лаззатни ҳис қиладиган аъзонинг ўзи муаммо бўлтурганда, сенинг «адабиёт» дея кўзёш тўкишинг бир мунча ғалати туюлади-да. Лекин, барибир, шоир айтмоқчи «ҳув олдинда бор каби Шафқат...» Тарих ғилдираги ҳеч қачон бир текисда айланган эмас. Бугун одамзод ижтимоий-сиёсий, психологик факторларга, яъни тарихий вазиятга кўра фаоллашган бир вазиятда турибди. Одатда, ҳаракатланаётган киши камроқ ўйлайди, камроқ фикрлайди, ўз руҳий-маънавий даражаси устида жиддийроқ бош қотирмайди. Бас, шундай экан, бугунги инсондан антик дунёнинг олтин давридаги одамларидек санъатпарвар бўлишни талаб этиш тарих қонунини тушуниб етмасликка тенг бўлмайдими?.. Магар шундай бўлса, муайян тарихий паллани босиб ўтаётган ва эрта-индин муқаррар равишда босиб ўтажак инсон ниҳоят, кун келиб, андак тин олади ва орқасига — босиб ўтилган йўлга қарайди. Ҳамда уни англамоққа, моҳият-моҳиятига кирмоққа, идрок этмоққа уринади... Натижада табиий равишда яна санъат асарлари вужудга келади...

Эртакдек жарангловчи бу ақидага ишонадиган бўлсак, «адабиёт ўладими, йўқми?» дея ўзимизни ўтга- чўққа уришимизга ҳожат қолмайди. Бироқ панароқда жон сақлаб кутиб ётсак, ёзадиган тарихий палланинг ўзи бизни уйғотадими? Албатта, бунинг учун ижодкорнинг умри жудаям узун бўлмоғи керак. У ўтда ёнмаслиги, сувда чўкмаслиги лозим. Ҳақиқатда-чи? Ҳақиқатда санъаткор зоти қолганларга нисбатан-да табиатан анчайин мўрт, осон яраланувчан, қийин тузаладиган қавм-ку! Демак, айниқса, серҳаракат бугунги дунёда яшаётган ҳар қандай санъаткор ижод қилиш учун «олтин давр» келишини кутиб ўтиролмайди. У дунёга, масалан шоир бўлиб келган ва яшаса ҳам шоир бўлиб яшамоғи шарт. Демак, у қандай тарихий вазиятда бўлмасин, барибир, ёзишдан ўзга чора тополмайди. Фақат... фақат у кўз очиб юмгунча турли-турли либосларга ўраниб олиб, буқаламундек товланиб бораётган дунёнинг барқарор қиёфасини илғаб олол-

май, демакки, деярли ёзолмай ўтишга маҳкум эканлигини-да тан олмоғи жудаям зарур. Агар ёзиш зарурати шундаям уни тинч қўймаса, ёзсин, бироқ ўша товланаётган дунёни, ўзгараётган ҳақиқатни ёзсин...

МУНДАРИЖА

МОНОГРАФИЯ

1-фасл. Ўтган аср адабиётимиз идрокига доир	3
2-фасл. Давр, шахс ва шеърят	9
3-фасл. Лириканинг ижтимоийлашуви	26
4-фасл. Кўнгил шеъряти	52
5-фасл. Ойбек «соф лирика» сининг моҳияти ва эстетик қиммати	71
6-фасл. Шоир — «тузалмас» ҳақиқатпараст	90
Изоҳлар	119

МАҚОЛАЛАР

Асқад Мухтор шеърятига чизгилар	125
Бадий дид тадрижи	137
Тадриж	144
Миллий юксалиш ва адабиёт	150
Адабиёт қандай ривожланади?	152
Турфа ранглар уйғунлиги	155
Ич ва таш ораси	160
Шахс	164
Изтироб чекаётган «мен»	168
Соғлом назар (Тасаввуф ва экзистенциализм хусусида айрим мулоҳазалар)	175
Замонавийлик ва таг қатлам	181
«Ойдинбулоқ» ойдинлиги	184
Оламга қалби очиқ донишманд (Устоз Талъат ака Солиҳов хотирасига)	191
Ёзиш нега қийин?	194

Илмий-адабий нашр

Улуғбек ҲАМДАМОВ

БАДИЙ ТАФАККУР ТАДРИЖИ

Монография ва мақолалар

Муҳаррир Абдувоҳид ҲАЙИТ
Мусаввир ва бадий муҳаррир Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир Вера ДЕМЧЕНКО
Мусаҳҳиҳа Мақсуда ХУДОЁРОВА

ИБ № 3686

Босишга 16.07.2002 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими 84x108 ^{1/32}
Босма тобоғи 6,25. Адади 500 нусха. Шартли босма тобоғи 10,50.
Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 158.

«Янги аср авлоди» нашриёти-матбаа марказида нашрга тайёрланиб,
босмаҳонасида чоп этилди.
700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.